

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

100

BUDAPEST

1982

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

100

BUDAPEST

1982

No. 4

HUNGARIA

Vol. XXVIII

Szerkesztő bizottság
Moderatorum collegium – Editorial Board

ANTALL József (főszerkesztő – editor-in-chief), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (szerkesztő – editor),
FARÁDI László, GRYNAEUS Tamás, HONTI József, HUSZÁR György,
KÁDÁR Zoltán, KAPRONCZAY Károly, KARASSZON Dénes,
KEMPLER Kurt, LAMBRECHT Miklós,
SCHULTHEISZ Emil (elnök – president), SZABADVÁRY Ferenc,
SZENTÁGOTHAJ János, SZLATKY Mária, TAKÁTS László,
VIDA Mária, VIGH József, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

Szerkesztőség
Redactio
Budapest II., Török utca 12. H – 1023

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

A kiadásért felel: Antall József
Kiadja a Medicina Könyvkiadó

85/2079 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő: Brencsán János
Műszaki vezető: Orlai Márton – Műszaki szerkesztő: Kerék Elemér
Terjedelem: 11,75 (A/5 ív) – Azonossági szám: 3107

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Rákóczi Katalin*: Walter Hermann Ryff népszerű tudományos tevékenysége (német nyelven)
Gál Éva: Wallaskay János (1709-1766) 3

KISEBB KÖZLEMÉNYEK — ELŐADÁSOK

- Mátyás Pál*: Kolozsvári orvosdoktorok a XVI-XVII. század fordulóján (Balásfi Ferenc,
 Jacobinus Bernád, Hertel János) 61
Ringelhann Béla: A leküzdhetetlennek látszó betegség: a malária 69
May István: Adatok Zay Sámuel komáromi főorvos életéhez 83

ADATTÁR

- Szabó Attila* — *Sz. Tóth Magda*: Zay Anna Herbáriumának gyógynövényei 89
Stirling János: Magyar (gyógy) növénynevek Diószegi Sámuel eddig ismeretlen röpiratában 103

SZEMLE

KÖNYVEKRŐL

- Baader, G. — Keil, G. (Hrsg.): *Medizin im mittelalterlichen Abendland*. Darmstadt, 1982.
 (Magyar László) 115
 Bauer, Arnold: *Rudolf Virchow*. Berlin, 1982. (*Kenéz János*) 115
 Böhme, Gerhard: *Medizinische Porträts berühmter Komponisten*. Stuttgart — New York, 1981.
 (Kapronczay Katalin) 116
Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500. London, 1980.
 (Magyar László) 116
Epistolario di Felice Fontana. Carteggio con Leopoldo Marc' Antonio Caldani. 1758-1794.
 Trento, 1980. (Kapronczay Katalin) 116
 Guy de Chauliac: *Chirurgia magna*. Darmstadt, 1976. (*Rákóczi Katalin*) 117
 Hamerneh, Sami K. — Sieb, Ernest W.: *Pharmacy Museums and Historical Collections on
 Public View in the United States and Canada*. Madison, 1981. (Szlatky Mária) 118
 Hippéli, K. — Keil, G.: *Zehn Monde Menschwerdung*. Biberach, 1982. (*Karasszon Dénes*) 118
 Huard, Pierre — Imbault-Huart, Marie-José: *André Vésale, iconographie anatomique*. Paris,
 1980. (Szlatky Mária). 119
 Isliker, Bernhard: *Christian Ludwig Bachmanns Dissertation „Über die Wirkungen der
 Musik auf den Menschen“*. Erlangen, 1792. Zürich, 1982. (*Rákóczi Katalin*) 119
 Jetter, Dieter: *Grundlage der Geschichte des Irrenhauses*. Darmstadt, 1981. (*Rákóczi Katalin*) 120
 Jetter, Dieter: *Wien von den Anfängen bis zum 1900*. Wiesbaden, 1982. (*Rákóczi Katalin*) . 120
 Klasen, Henk J.: *History of Free Skin Grafting*. New York, 1981. (*Bánóczy Erika*) 121
 Larsen, Qivind: *Eighteenth Century Diseases, Diagnostic Trends, and Mortality*. Oslo, 1979.
 (Honti József) 121

Lebrun, Charles: <i>A method to learn to design the passions</i> (1734). Los Angeles, 1980. (Bánóczy Erika)	122
Lesky, Erna: <i>Meilensteine der Wiener Medizin. Große Ärzte Österreichs in drei Jahrhunderten.</i> Wien — München — Bern, 1981. (Rákóczi Katalin)	122
<i>The Letters of Marsilio Ficino.</i> London, 1981-82. (Magyar László)	123
Lozoya, K. — Lozoya, M.: <i>Flora medicinal de Mexico. Primera Parte: Plantas Indígenas.</i> Mexico, 1982. (Magyar László)	123

FOLYÓIRATOKBÓL

History and Philosophy of the Life Sciences — 1982. (Kapronczay Katalin)	125
Medizinhistorisches Journal — 1981 (Rákóczi Katalin): — 1982. (Tamáska Péter)	125

KRÓNIKA	129
-------------------	-----

CONTENTS

ESSAYS

<i>É. Rákóczi: The popular scientific work of Walter Hermann Ryff (in German).</i>	9
<i>K. Gdl: János Wallaskay (1709-1766)</i>	39

STUDIES — LECTURES

<i>P. Mátyás: Physicians of Kolozsvár at the turn of the 16-17th c. (Ferenc Balásfi, Bernád Jacobinus, János Hertel)</i>	61
<i>B. Ringelhann: The apparently invincible disease: malaria</i>	69
<i>I. May: Data to the life of Sámuel Zay, town physician of Komárom.</i>	83

DOCUMENTATION

<i>A. Szabó — M. Tóth: The medicinal plants in Anna Zay's Herbal</i>	89
<i>J. Stirling: Hungarian herbal names in a sofar unknown pamphlet by Sámuel Diószegi</i>	103

REVIEW

Books	115
Periodicals	125

CHRONICLE	129
---------------------	-----

SOMMAIRE

ESSAIS

- K. Rákóczi*: L'oeuvre scientifique populaire de Walter Hermann Ryff (en allemand) . . . 9
É. Gál: János Wallaskay (1709-1766) . . . 39

TEXTES INFORMATIFS — CONFÉRENCES

- P. Mátyás*: Médecins de Kolozsvár à la rencontre des 16e et 17e siècles (Ferenc Balásfi, Bernád Jacobinus, János Hertel) . . . 61
B. Ringelmann: La maladie qui paraît invincible: la malaria . . . 69
I. May: Données sur l'oeuvre de Samuel Zay, médecin chef municipal de Komárom . . 83

DOCUMENTATION

- A. Szabó — M. Sz. Tóth*: Les plantes médicinales de l'herbier d'Anna Zay . . . 89
J. Stirling: Noms de plante hongrois dans un traité jusqu'ici inconnu de Samuel Diószegi 103

REVUE

- des livres . . . 115
des périodiques . . . 125

- CHRONIQUE . . . 129

INHALT

STUDIEN

<i>K. Rákóczi</i> : Die Widerspiegelung der humanistisch-reformatorischen Tendenzen der Medizin im populärwissenschaftlichen Werk von Walter Hermann Ryff (in deutscher Sprache)	9
<i>É. Gál</i> : János Wallaskay (1709-1766)	39

KLEINERE MITTEILUNGEN — VORTRÄGE

<i>P. Mátyás</i> : Klausenburger Ärzte zur Wende des XVI-XVII. Jhs. (Ferenc Balásfi, Bernád Jacobinus, János Hertel)	61
<i>B. Ringelmann</i> : Die anscheinlich unüberwindbare Krankheit: die Malaria	69
<i>I. May</i> : Beiträge zum Lebenswerk des Komáromer Chefarztes Sámuel Zay	83

BELEGSAMMLUNG

<i>A. Szabó — M. Sz. Tóth</i> : Heilpflanzen des Herbarium der Anna Zay	89
<i>J. Stirling</i> : Ungarische (Heil)pflanzen auf dem bisher unbekannten Flugblatt des Sámuel Diószegi	103

RUNDSCHAU

über Bücher	115
über Zeitschriften	125

CHRONIK	129
-------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЫ

<i>К. Ракоци</i> : Научно-популярная деятельность Валтера Германа Рыфа (на немецком языке)	9
<i>Е. Гал</i> : Янош Валаскаи (1709—1766)	39

КРАТКИЕ ЗАПИСКИ-ДОКЛАДЫ

<i>П. Матъаш</i> : Медики в городе Коложвар на рубеже 16—17 столетий	61
<i>Б. Рингельхан</i> : Малярия — болезнь, кажется непреодолимой	69
<i>И. Май</i> : Данные к творчеству Самуела Зайа, главного врача в городе Комаром	83

ДОКУМЕНТАЦИЯ

<i>А. Сабо — М. С. Тот</i> : Лекарственные растения в Гербарии Анна Зайа	89
<i>Я. Штырлинг</i> : Венгерские имена лекарственных растений в ранше безвестном брошюре Самуела Диосеги	103

ОБЗОР

Книг	115
Журналов	125

ХРОНИКА	125
-------------------	-----

DIE WIDERSPIEGELUNG DER HUMANISTISCH-REFORMATORISCHEN TENDENZEN DER MEDIZIN IM POPULÄRWISSENSCHAFTLICHEN WERK VON WALTER HERMANN RYFF

von KATALIN RÁKÓCZI

1. VORAUSSETZUNGEN DER POPULÄREN ABSICHTEN

A) Materielle Bedingungen

Die kapitalistische Produktionsweise der Epoche der frühbürgerlichen Revolution¹ emanzipierte den Bauern, erhob den zunftgebundenen Handwerker zum Manufakturarbeiter, durch dessen Arbeit der Handel, die Geldwirtschaft, das Bankwesen gefördert wurde. Länder, die durch die Entdeckungsreisen in den Stromkreis der Kultur eingebunden wurden, waren zugleich Absatzgebiete für die produzierten Waren. Durch die Warenproduktion verlegte sich der Mittelpunkt des ökonomischen und gesellschaftlichen Lebens in die Städte, die sich zu Zentren eines dynamischen Daseins entwickelten. In ihnen spielte der Bürger die Hauptrolle, der die Reste der feudal-adeligen Einrichtungen, ihre politische und ökonomische Gesellschaftsmacht bekämpfen und seinen eigenen Interessen zu unterwerfen versuchte. Die Auseinandersetzung erfolgte in schweren Kämpfen der Bauern, die schließlich dem Bürgertum zur Macht halfen. Der Kapitalismus schuf die materiellen Bedingungen zur Emanzipation der Vernunft, die auf dem Gebiet der Politik, Literatur, Wissenschaften und Kunst die „progressive Umwälzung“² in Gang setzte.

B) Neue Ethik

Der ökonomische und soziale Wandel verursachte auch ein neues Verhältnis von Mensch zu Mensch, und brachte ein neues „sittliches Wollen und Handeln“³ innerhalb der Gesellschaft mit sich. Es entstanden neue Normen, die neben dem Glück des Einzelnen auch Mitmenschlichkeit und Brüderlichkeit forderten, und das Zusammenleben von vielen Menschen zu regeln versuchten. Eine neue Haltung bildete sich heraus, die neben der Integration der Gleichberechtigten auch als Solidarität einer christlichen Brüderlichkeit zu charakterisieren ist. Das Gemeinwohl schließt jeden Menschen ein. Die Zusammengehörigkeit der Bürger wurde durch die Reformation noch mehr gesteigert, die die Herausbildung des nationalen und bürgerlichen Selbstbewußtseins zur Folge hatte.

¹ Georg Harig: Medizin in der Epoche des Verfalls des Feudalismus und der frühbürgerlichen Revolution (etwa 1450—1700). In: Geschichte der Medizin. Hrsg. Dietrich Tutzke. Berlin 1980. S. 62 ff.

² Marx—Engels: Werke Bd. 20. Berlin 1962. S. 312.

³ Walter Rüegg—Dieter Wuttke (Hrsg.): Ethik im Humanismus. Boppard 1979. S. 9.

Dem Kranken und Hilfsbedürftigen gegenüber, dem oft Nächstenliebe und Barmherzigkeit, seltener aber die Errungenschaften der Medizinwissenschaft zuteil wurden, fühlte man plötzlich eine Verpflichtung. Der „gemeine Mann“ ist nicht nur als allgemeinbräuchliche Formel in die Literatur aufgenommen, er ist vielmehr Zeuge von jenem ethischen Wandel, der sich auch innerhalb der Medizin abspielte. Da die akademisch gebildeten Ärzte ihrer geringen Zahl wegen keinesfalls jedem „gemeinen Mann“ die nötige Hilfe leisten konnten, meldeten sich aufgrund dieser Tatsache dringende Aufgaben an, die auf gesellschaftlicher Ebene gelöst werden sollten, und zu deren Lösung die Erziehungskunst beigezogen wurde.

C) Didaktische Zielsetzung

Das neue Verhalten dem Mitmenschen gegenüber drängte zur Aufklärung, zu welcher Aufgabe sich das Bürgertum verpflichtet fühlte. Man bemühte sich um Verbreiten von wissenschaftlichen Kenntnissen, organisierte ein neues Schulwesen und legte Wert darauf, daß diese gesellschaftlich gesicherten Möglichkeiten auch benützt werden. Das Wissen bekam eine neue Funktion: es durfte nicht mehr das Privateigentum einer privilegierten Gelehrtenschicht bleiben, es wurde in den Dienst der Erziehung gestellt, um in breite Kreise, in alle Schichten der Gesellschaft einzudringen und die Formung des humanen Menschen zu befördern. Die Kenntnisse wurden ohne moralisierenden Anspruch, wissenschaftliche Begründung und weitläufige theoretische Erörterung in der Muttersprache vermittelt, welche durch *Martin Luther* (1483—1546) und Schriftsteller der Reformation volksnah, allgemeinverständlich und geschmeidig ausgebildet worden war, geeignet diese anspruchsvolle Funktion zu übernehmen und die pädagogischen Zielsetzungen zu fördern.

Von Seiten des Volkes her entstand ein reges Bedürfnis nach Kenntnissen⁴ zu besserem Verständnis des Lebens und zur Vorbeugung von Krankheiten und Epidemien, die die Menschen oft genug heimsuchten. Wundärzte und Apotheker teilten ihre Ratschläge bei Krankheitsfällen mit, vermittelten einen Arzneischatz von allgemeinbekannten Pflanzen und Methoden zur Selbstkurierung und scheuten sich nicht, Hand anzulegen, wo blutige Operationen notwendig waren. Neben der praktischen Ausübung ihres Handwerkes gelangten sie zu einer schriftstellerischen Tätigkeit, die genauso wichtig war. Auf diese Art und Weise sind medizinische Kenntnisse in breite Kreise des Volkes getragen worden, die zusammen mit einem vorhandenen ethnomedizinischen Wissen ein wichtiges Gebiet des Erziehungsprozesses bildete.

D) Philologische Heilkunde

Die Medizin, die mit den Naturwissenschaften aufs engste verbunden war, erlebte eine dynamische Erneuerung. Diese Erneuerung geschah durch den Rückgriff auf die antike Wissenschaft und Medizin, was die Ärzte der Renaissance bewußt betrieben haben. Ihre Aufmerksamkeit war besonders auf den Stoff gerichtet, auf das reiche Wissen der Griechen und Römer, das die arabischen und lateinischen Übersetzungen nur zum Teil, und oft mangelhaft, überlieferten. Weiter galt ihr erklärtes Interesse der Methode.

⁴ *Helga Hajdú*: Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. Pécs — Fünfkirchen 1931.; *Dietrich Tutzke*: Inhaltliche und methodische Entwicklungstrends der Gesundheitserziehung von der Renaissance bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert. In: Schriftenreihe für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin (NTM), 13(1976) S. 16—36.

Die Hinwendung zur Antike bereicherte die medizinische Literatur mit neuen Werken und Übersetzungen in lateinischer und deutscher Sprache. Diese Literatur bildet jenen Teil des medizinischen Denkens, der als philologische Heilkunde⁵ bezeichnet wird. Der Kampf, der teils gegen die Schulmedizin und Scholastik gerichtet war, spielte sich auf diesem Gebiet der hohen Wissenschaft ab. Ärzte und Naturwissenschaftler, die zugleich Träger der humanistisch-reformatorischen Tendenzen waren, bahnten den Weg des wissenschaftlichen Fortschrittes und verhalfen dem Neuen, Progressiven zum Sieg. Diese Literatur bildete die wichtigste Quelle von populären Bearbeitungen.

2. RYFFS QUELLEN

Durch die rasche Entwicklung der Buchdruckerkunst standen zu Beginn des 16. Jahrhunderts die wichtigsten Werke des Altertums und Mittelalters in lateinischsprachigen Inkunabeln⁶ zur Verfügung. Es waren Werke, die mit dem Namen eines Verfassers verknüpft überliefert wurden, im Grunde genommen aber als Zusammenfassungen der Kenntnisse und Erfahrungen auf dem Gebiet der Medizin und der Naturwissenschaften zu betrachten sind. Parallel dazu bildete sich auch ein deutschsprachiges Schrifttum heraus, das zwar Berührung mit der hohen Wissenschaft aufweist, sich aber vorzüglich handwerklicher Erfahrungen bediente und ethnomedizinische Beobachtungen in sich aufnahm. Die deutschsprachigen Werke vertreten eine reiche literarische Gattung⁷, viele von ihnen sind schon in der Inkunabelzeit⁸ zum Druck gekommen und waren eben durch ihre Deutschsprachigkeit gesuchte Bücher.

Diese Literatur bildete die wichtigste Quelle für jene Fachärzte, Apotheker und Wissenschaftler, die sich neben Ausübung ihres Berufes zur Schriftstellerei verpflichtet fühlten und ihre Aufgabe darin sahen, Kenntnisse zu vermitteln.

Ryff schöpfte reichlich aus diesen Quellen. Ob er die Werke von *Theophrast* (390 oder 370—285), *Galen* (131—3. Jh.), *Avicenna* (980—1037) u. a. für seine Bücher studierte und benützte, worauf er sich gerne und oft bezog, muß nicht in allen Einzelheiten und immer als sicher angenommen werden. Es paßt durchaus in seine Zeit, daß Namen, die auf dem Gebiet als Autoritäten gelten, angegeben werden, um den Wert der eigenen Schrift zu

⁵ *Heinrich Haeser*: Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten. Bde I-II. Jena 1875—1882. im Bd. II. S. 13—21; *Horst Rüdiger*: Die Wiederentdeckung der antiken Literatur im Zeitalter der Renaissance. Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. Zürich 1961. Bd. I. S. 511—580; *Hans Fischer*: Arzt und Humanismus. Das humanistische Weltbild in Naturwissenschaft und Medizin. Zürich 1962. S. 77—85; *Charl Lichtenhaler*: Geschichte der Medizin, Bd. II. Köln 1975. S. 382—388.

⁶ *Theophrast* 1483; *Celsus*, *Plinius* 1496; *Avicenna*, *Dioscurides* 1499; *Hippokrates*, *Galen* 1525 usw.

⁷ Traktat, Regimen sanitatis, Manual, Kalender, Arzneibuch, Fliegende Blätter usw. Vgl. dazu: *Birgit Zimmermann*: Das Hausarzneibuch. Ein Beitrag zur Untersuchung laienmedizinischer Fachliteratur des 16. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung ihres humanmedizinischen-pharmazeutischen Inhalts. Diss. pharm. Marburg 1975. S.5—24.

⁸ *Konrad von Megenberg*: Buch der Natur. Augsburg 1471; *Ortolff von Bayerland*: Arzneibuch. Nürnberg 1474; Buch von der Ordnung der Gesundheit. Nürnberg 1472; *Hieronymus Brunschwyg*: Buch der Chirurgia. Augsburg 1497; usw. Vgl. dazu: *Hermann Schelenz*: Geschichte der Pharmazie. Berlin 1904. S. 336; *Haeser*: a.a.O. Bd.I. S. 318—321.

heben⁹. Die von Ryff angegebenen Namen, besonders im Text seiner Bücher, können manchmal als Anhaltspunkte dienen, werden aber oft tatsächlich willkürlich beigezogen. Reichlich zitiert Ryff griechische, lateinische und arabische Namen. Doch auch Autoren, von denen der entlehnte Text stammt, werden zu gerne verschwiegen. Bei vielen seiner Werke ist der Verfasser des bearbeiteten Textes entweder auf dem Titelblatt oder im Vorwort angegeben, wenn auch nicht immer in gebührender Art und Weise¹⁰. Genaue Quellenstudien, die auf die gelegentliche bzw. wörtliche Übernahme hinweisen, oder für die im Text verzeichneten Bezüge zur Kontrolle gedient hätten, sind bisher noch nicht unternommen worden¹¹. Es muß betont werden, daß Ryff Sprachkenntnisse und eine Bildung besaß, die ihn zur Benützung dieses Schrifttums befähigten.

Viel auffallender ist, daß die deutschsprachigen populären Arzneibücher des *Konrad von Megenberg* (1307—1374), *Ortolff von Bayerland* (15. Jh.), das *Gothaer Arzneibuch* usw. keine Erwähnung fanden, obzwar eben diese die bekanntesten, am häufigsten benützten medizinischen Hausbücher der Zeit waren, und Ryff sie bestimmt in die Hand bekommen hat. Genauso werden seine Zeitgenossen verschwiegen, besonders *Leonhard Fuchs* (1501—1566), und *Konrad Geßner* (1516—1565), deren Werke er ebenfalls reichlich benützte, ihre Namen aber kein einziges Mal von ihm angegeben wurden. Bei der Bearbeitung seiner Arzneibücher standen ihm deutsche und italienische Beispiele vor Augen. Als Autoritäten kommen Namen von *Georg Agricola* (1494—1555), *Johann Ruellius* (1474—1537), *Jacob Sylvius* (?—1576) usw. vor, der Name des Meisters *Otto Brunfels* (Ende des 15. Jhs.—1534), dessen postum erschienenenes Arzneibuch¹² Ryff wahrscheinlich gut kannte, suchen wir doch vergebens auf den Titelblättern oder im Text seiner Bücher. Wenn man Ryffs negative emotionelle Einstellung den Wissenschaftlern gegenüber noch verstehen mag, so ist für sein Benehmen dem Lehrer gegenüber keine akzeptable Erklärung zu geben.

Der Frage der Originalität und des Plagiats kann kein Bearbeiter des Ryffschen Lebenswerkes aus dem Wege gehen. Das Urteil als größter Plagiarius der Büchergeschichte ist aber immer auf den entlehnten Grundstoff seiner Bücher bezogen worden. Die Bedeutung des Ryffschen Lebenswerkes ist aufgrund seiner Quellen nicht zu erklären, sodaß andere Gesichtspunkte herbeigezogen werden müssen, die in seine Arbeitsweise, in seinen Sprachgebrauch einen besseren Einblick ermöglichen und seine Rolle und Leistung als eines populärwissenschaftlichen Schriftstellers würdigen.

⁹ Die am meisten zitierten Autoren seiner pharmazeutischen Schriften sind: Dioscurides, Andromachus, Demokritos, Rhases, Mezue, Praepositus, P. de Albano; seiner chirurgischen Werke: Hippokrates, Celsus, Galenos, Soranos, Avicenna, Lanfrancus, aber auch Aristoteles, Plinius usw. die zugleich die bekanntesten und angesehensten ihres Faches waren. Vgl. dazu *Ernst Gurlt*: Geschichte der Chirurgie und ihre Ausübung. Bde I—III. Berlin 1898. im Bd. III. S. 43.

¹⁰ Vgl. dazu *Josef Benzing*: W.H. Ryff und sein literarisches Werk. Eine Bibliographie. Hamburg 1959. S.7; *Carl Lüdke*: Walter Hermann Ryff und seine „Teütsche Apoteck“. In: Zur Geschichte der Pharmazie (GPh), 14(1962) Nr.4. S. 26—28; *Ludger Grenzmann*: Traumbuch Artemidori. Zur Tradition der ersten Übersetzung ins Deutsche durch W. H. Ryff. Baden-Baden 1980. S. 26—36.

¹¹ Als vorzügliches Beispiel einer philologischen Analyse kann das Werk von *Grenzmann* betrachtet werden.

¹² *Otto Brunfels*: Reformation der Apotheken. Straßburg 1536.

3. THEMENWAHL DER MEDIZINISCHEN SCHRIFTEN

Die Spannungen auf gesellschaftlichem, politischem und religiösem Gebiet des 16. Jahrhunderts widerspiegeln sich auf allen Fachgebieten der Literatur und Wissenschaft und drängen den Schriftsteller genauso wie den Wissenschaftler zur Stellungnahme. Bei Menschen, die sich am Kampf um das Neue, Progressive beteiligen, ist das Erfassen dieser Prozesse von größter Wichtigkeit. Die vielseitige Themenwahl des Ryffschen literarischen Werkes ist ein guter Beweis dafür, daß er den Wandel seiner Zeit genau kannte und auf literarischem Gebiet eine progressive Rolle spielte. Seine Bücher, in der Muttersprache geschrieben, dienten den Wundärzten und Apothekern zur Erleichterung ihrer Arbeit und dem Volke zur Aufklärung¹³.

A) Chirurgische Werke

Die „Physici“ oder „Doctores medicinae“ — mit deutschem Wortgebrauch „Artzet“ — waren die akademisch gebildeten Mediziner und Chirurgen. Ohne anatomische Demonstrationen und Sezierungen, nur aufgrund des humanmedizinischen Schrifttums der griechischen und lateinischen Klassiker absolvierten sie das vorgeschriebene Studium und bekamen, eben weil ihre Zahl sehr gering war, an den Höfen oder in den Städten einen hohen Rang bei ihrer Anstellung. Die 1231 herausgegebene Medizinalordnung *Friedrich II.* (reg. 1212—1250) schreibt den Chirurgen ein einjähriges Studium vor, im Gegenteil zu den Internisten, die fünf Jahre hindurch ausgebildet wurden. Die Kluft, die sich zwischen den zwei Fachrichtungen, der Medizin und der Chirurgie, seit dem hohen Mittelalter herausbildete, vertiefte sich immer mehr.

Die Chirurgie war von Anfang an auf das Praktische angewiesen und konnte glücklicherweise eine besondere Entwicklung, abgesehen von der Scholastik, durchlaufen; eben durch die praktischen Erfahrungen war sie imstande, wichtige Erfolge zu erzielen. In Deutschland, wo die Wundärzte die Chirurgie ausüben, waren eben sie die Träger des chirurgischen Fortschrittes¹⁴.

Die deutschen Wundärzte, deren wesentlichstes Gebiet die Kriegschirurgie war, besaßen großen Ehrgeiz¹⁵. Sie bemühten sich — neben der Ausübung des Faches — ihre Erfahrungen auch schriftlich festzuhalten und für die Wundärzte zur Erleichterung ihrer Arbeit zur Verfügung zu stellen.

Im 15. Jahrhundert kann die Chirurgie auf deutschem Boden schon eine „Schule“ aufweisen. Durch die günstige geographische Lage der Reichsstadt Straßburg wurden die von Italien und Frankreich nach Norden sich verbreitenden medizinischen Strömun-

¹³ Seine lateinischen Schriften können bei unserer Untersuchung außer Acht gelassen werden, da sie für die wissenschaftliche Welt bestimmt waren, und zur Popularisierung nicht beitrugen.

¹⁴ *Paul Diepgen*: Geschichte der Medizin. Bd. I. Berlin 1949. S. 266 ff.

¹⁵ *Gundolf Keil*: Die „Cirurgia“ Peter von Ulm. Untersuchungen zu einem Denkmal altdeutscher Fachprosa mit kritischer Ausgabe des Textes. Ulm 1961. S. 34 ff. Vgl. dazu *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 57 ff. wo eine Geringschätzung der deutschen Wundärzte, Heilpraktiker und ihrer Kunst zu entnehmen ist. Die Beurteilung von *Diepgen* und *Keil* basiert auf den Ergebnissen der Fachprosaforchung, die sich in unserem Jahrhundert herausbildete und besonders in den letzten 4—5 Jahrzehnten eine ganze Reihe alter Fachtexte durch philologische Methoden erschloß und der wissenschaftlichen Welt zur Verfügung stellte. Die Chirurgie ist nicht das einzige Gebiet, wo sich ein neues Bild gestalten läßt. Vgl. dazu *Peter Assion*: Altdeutsche Fachliteratur. Berlin 1973; *Gundolf Keil—Peter Assion* (Hrsg.): Fachprosaforchung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur. Berlin 1974.

gen aufgenommen. Diese Stadt konnte sich durch ihre entwickelten kulturellen Einrichtungen — besonders durch die Druckereien — zu den bedeutendsten Zentren nicht nur Deutschlands, sondern des ganzen Kontinentes emporheben.

Hier lebten die ersten Klassiker der deutschen Chirurgie: *Hieronymus Brunschwyg* (Cca 1450—1512/13) und *Hans von Gersdorf* (1450/60—1529) mit *Hans von Dockenburgh*,¹⁶ dessen Ruhm bis zum ungarischen Königshofe des *Matthias Corvinus* (reg. 1458—1490) gelangte. In Straßburg bildeten die Wundärzte eine selbständige Zunft. Da sie vom Magistrat gut behandelt, ihre „Stuben“ und „Geschäfte“ anerkannt wurden, war ihr Handwerk nicht als unehrlich angesehen¹⁷. In dieser Stadt wurde Ryff geboren, und hier konnte er sich der Tradition anschließen.

Die Standardwerke der Chirurgie¹⁸ waren zu Ryffs Zeiten in deutscher wie in lateinischer Sprache zugänglich, und Ryff kannte dieses Schrifttum wie kein anderer. Für seine chirurgischen Schriften¹⁹ suchte er Vorbilder und bearbeitete sie. Die *Große Chirurgie*²⁰ ist von *Jean Tagault* (Mitte des 16. Jhs.), das *Steinbuch*²¹ von *Mariano Santo* (1489- nach 1550), das *Zahnbuch*²² von *Giovanni d'Arcole* (?—1460/80), das *Feldbuch*²³ von *H. v. Gersdorf* entlehnt. Ein jedes Buch ist für eine bestimmte Schicht von Chirurgen geschrieben worden, zumal diese Schicht sehr differenziert war.²⁴ Jedes dieser Bücher behandelt ein selbständiges Gebiet der Wissenschaft der blutigen Eingriffe.

Die *Große Chirurgie* in Folio gehört zu den wichtigsten Werken, die Ryff verfaßte. Nach *Gurlt*²⁵ ist sie

„... ziemlich weitschweifig, planlos, mit vielfachen Wiederholungen, dabei unvollständig ...“

¹⁶ Der Wundarzt *Hans von Dockenburgh* (auch *Toggenburgh*, *Tockenburgh*) lockerte die abgebrochene Pfeilspitze durch Eiterung der Wunde, und befreite den König davon. Beschrieben bei *Brunschwyg*: a.a.O. Bl. XXIXv. Vgl. dazu *Friedrich Wieger*: Geschichte der Medizin und ihrer Lehranstalten in Straßburg vom Jahre 1497 bis zum Jahre 1872. Straßburg 1885. S. 5; *Gurlt*: a.a.O. Bd. II. S. 200; *Magyar-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek (Ungarische medizinische Denkmäler). Bd. I. Budapest 1929. S. 297—299.

¹⁷ Ausführlich bei *Wieger*: a.a.O. S. 2; Vgl. dazu *Walter von Brunn*: Von den Gilden der Barbieri und Chirurgen in den Hansastädten (Im weiteren: Von den Gilden). Leipzig 1921. S. 6 ff; *Georg Fischer*: Chirurgie vor 100 Jahren. Historische Studie. Leipzig 1876. S. 1—16; *O. Schell*: Zu der Geschichte der Chirurgie am Niederrhein. In: *Sudhoffs Archiv* (SA), 8(1915) S. 429—438.

¹⁸ In lat. Sprache: *Lanfranc di Milan*: *Chirurgia magna*. Venedig 1490, 1519 usw. *ders.*: *Chirurgia parva* (in deutscher Sprache von *O. Brunfels*) Straßburg 1528, Zwickau 1529; *Guy de Chauliac*: *Collectorium artis chirurgicalis medicinae*. Paris 1478, Venedig 1490. In deutscher Sprache: *Brunschwyg*: a.a.O.; *Hans von Gersdorf*: *Feldtbuch der Wundtartzney*. Straßburg: J. Schott 1517; *Paracelsus von Hohenheim*: *Große wundtartzney von allen Wunden stich, schuß, bränd, biß, beynbrüch* ... Ulm: Hans Vernier 1536.

¹⁹ 5 Bücher von Ryff können zu den chirurgischen Werken gezählt werden. Die *kleyne Chirurgie* (*Kleine Chirurgie*). Straßburg: B. Beck 1542.

²⁰ Die groß Chirurgie oder vollkommene Wundtartzney (*Große Chirurgie*). Frankfurt: Ch. Egenolph 1545.

²¹ Recht gründliche bewerte Cur des Steins, Sandt vnd Grieß ... (*Steinbuch*). Straßburg: H. Knobloch 1543.

²² Nützlicher bericht, wie man die Augen vnd das Gesicht ... die Zän vnd Biller ... erhalten (*Augenbuch—Zahnbuch*). Würzburg: I. Myller o. J. und Paginierung [um 1548]

²³ Stat vnd Feldtbuch Bewerter Wundtartzney (*Feldbuch*). Frankfurt: Ch. Egenolffs Erben 1556.

²⁴ *Gurlt*: a.a.O. Bd. II. S. 145; *Hans Kilian—G. Krämer*: *Meister der Chirurgie und die Chirurgenschulen im deutschen Raum* (Deutschland, Österreich, deutsche Schweiz). Stuttgart 1951. S. 2—4.

²⁵ *Gurlt*: a.a.O. Bd. III. S. 43—71, wo der Inhalt der chirurgischen Werke von Ryff genau beschrieben steht.

Eine jede Teilbehauptung dieser etwas summarischen Bewertung trifft in allen Einzelheiten zu, doch verdient sie mehr als unsere bloße Aufmerksamkeit und soll näher betrachtet werden.

Die „große Chirurgie“ war ein Fachgebiet von genauer Abgrenzung, wo die kompliziertesten Eingriffe sichere Hände der erfahrendsten Wundärzte verlangten. Da Ryff frische Wunden, Knochenbrüche, Verrenkungen und alte Schäden beschreibt, kann sein Buch keinen Anspruch auf Vollständigkeit erheben.

Sucht man eine Theorie oder Konsequenz, wonach das Material geordnet ist, findet man Aussagen in einer Reihe von Punkten zusammengestellt, lateinische Termini verdeutsch, wichtige Definitionen abgefaßt, doch keine Konzeption, die konsequent verwirklicht wird. Versucht Ryff theoretische Fragen zu erörtern, wird er unsicher und läßt sich zu Hypothesen verleiten.

Das beste Beispiel bietet dazu die Beschreibung der Komplexionslehre²⁶. Dieser Galenschen Auffassung nach besteht der Organismus eines jeden Lebewesens aus 4 Elementen: Wasser, Luft, Feuer, Erde, die durch die „Virtutes“ ein Gleichgewicht bilden. Die Elemente wirken in den Körpersäften: Blut, Schleim, schwarze Galle und gelbe Galle; verbunden sind sie durch 4 Qualitäten: warm, kalt, feucht und trocken. Diese „Gesamtkonstitution“²⁷ wird auf den Menschen übertragen und dadurch seine seelische Einstellung als Phlegmatiker, Sanguiniker, Melancholiker, Choleriker wie seine physische Natur erklärt. Ist das komplizierte Gleichgewicht gestört, tritt ein Prozess auf, der als „Krankheit“ bezeichnet wird.

Die einfachen Thesen der berühmten griechischen Humoralpathologie werden bei Ryff detailliert behandelt. Er geht von den „natürlichen Dingen“²⁸ aus, die bei ihm 7 ausmachen und verspricht eine genaue Beschreibung:

„... wollen wir ein jedes solcher siben natürlich stuck fürhanden nemen, vnd mit höchstem fleiß aller verständlichst erklären.“²⁹

Die Aufzählung der Elemente, Säfte (bei Ryff Flüssigkeiten), Qualitäten (bei Ryff Komplexionen oder Temperamente) entsprechen der klassischen Forderung und dem angegebenen „höchsten Fleiß“. Das vierte natürliche Ding — bei Ryff innere und äußerliche menschliche Glieder — bietet eine Gelegenheit zur anatomischen Beschreibung, und wo das Praktische, das Handgreifliche nach Ort und Stelle behandelt wird, läßt sich Ryff gerne zur Weitschweifigkeit verleiten. Die menschlichen Glieder werden mit ihrer lateinischen und deutschen Bezeichnung vom Kopf bis zum Fuß (a capite ad calcem) angegeben und kurz behandelt. Dieser Teil bildet an und für sich ein interessantes Ganzes, tangiert aber die gut angedeutete Konzeption, die im folgenden weder korrigiert noch konsequent fortgeführt werden kann. In diesem Kapitel zählt Ryff auch die 6 unnatürlichen Dinge³⁰ auf, ohne darauf näher einzugehen, und zugleich auch Krankheitsformen³¹, von denen er 3 ankündigt, während nur die Ursachen und einige wenige Krankheiten in

²⁶ *Große Chirurgie*, Bl. XLIXv–LXv.

²⁷ *Heinrich Schipperges*: *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*. Stuttgart 1970. S. 92–96.

²⁸ *Res naturales: elementa*: Elemente; *humores*: Säfte; *virtutes, spiritus, qualitates, temperamente, membra*: Konstitution.

²⁹ A.a.O. Bl. XLIXv.

³⁰ *Res non naturales: aer*: Licht und Luft; *cibus et potus*: Speiß und Trank; *motus et quies*: Arbeit und Ruhe; *somnus et vigilia*: Schlafen und Wachen; *excreta et secreta*: Ausscheidungen und Absonderungen; *affectus animi*: Leidenschaften.

³¹ *Res contra naturam: morbi*: die Krankheit selbst; *causa*: Ursache; *signa*: Symptome.

großen Zügen aufgezählt werden. Dabei werden die Klassiker reichlich zitiert³², damit das Gesagte auch das nötige Gewicht bekommt.

Dieser Teil ist ein guter Beweis dafür, daß Ryff kein eigentlicher Theoretiker war. Seine Bildung als Wundarzt bzw. seine Sprachkenntnisse verdienen unsere Anerkennung, genauso wie das praktische Handhaben der Instrumente und die Beschreibung der wichtigsten Eingriffe. Der größte Wert des Buches liegt aber auf einem anderen Gebiet.

Der *Großen Chirurgie* liegen praktische Überlegungen zugrunde. Sie ist aus der Erfahrung der alltäglichen Arbeit entstanden. Diese Behauptung darf auch dann aufrechterhalten bleiben, wenn bewiesen steht, daß *Tagaults* Werk³³ als Vorlage diente. Bei Ryff wird eine Wunde diagnostiziert, behandelt und der Kranke betreut. Man fühlt sich wie an einem Verbandplatz oder in einem Operationsraum, wo sich dieses Ritual abspielt: der Wundarzt ist die wichtigste Person, neben ihm stehen die Gesellen und Lehrlinge, die während der Wundbehandlung ihre Ausbildung erhalten.

Bei der Diagnose zählt Ryff die möglichen Fälle der Wunde auf, widerlegt die falschen und charakterisiert, beschreibt genau den Fall. Dann folgt die Betreuung und Behandlung, wo ebenfalls alle Vorgänge begründet und beschrieben werden. Instrumente werden gezeigt, womit die Eingriffe vollzogen werden, Salben und Wundtränke zusammengestellt und wo es nötig scheint, auch eine Diät verordnet.

Bei Salben und Wundtränken erwacht in Ryff der Apotheker, und nimmt sogleich das Wort. Da die Wundärzte gezwungen waren, die nötigen Pflaster, Schmiersalben, Laxative usw. für die Behandlung zu verfertigen, mußten sie eine gute Geläufigkeit bei der Zusammenstellung besitzen. Und da die meisten Wundärzte schon reichliche Erfahrungen bei der Zusammenstellung der „Wundtränke“ sammelten, findet man denselben Trank an mehreren Stellen angebracht. Genauso wie bei „frischen“ und „alten“ Wunden dieselben Ferramenta nötig waren, dieselben Probleme vorkamen, führt Ryff so manches doppelt oder dreifach an³⁴. Da die Wiederholungen mit dem intensiven „soltu wissen“ oder „soltu mercken“ zwar in fachlicher Hinsicht den Mangel an theoretischer Begründung vermissen lassen, können sie doch von pädagogischen Gesichtspunkten aus sehr geschätzt werden, denn das Werk dient dem Unterricht und der Ausbildung des Wundarztes. Das Ziel, das Ryff vor Augen hatte, konnte er eben dadurch erreichen, daß er

³² Am meisten wird Hippokrates erwähnt, denn die Überlieferung der Humoralpathologie kann bis auf das „Corpus Hippocraticum“ zurückgeführt werden. Diese Behauptungen haben sich beinahe 2000 Jahre hindurch erhalten, zu Ryffs Zeiten dienten sie als Leitfaden zu einer gesunden Lebensweise. Auffallend viel wird *A. Cornelius Celsus* (um 70–30 n. u. Z.) zitiert, dessen Arbeitsweise viel Ähnlichkeit mit der Ryffschen aufweist. „Er war kein Arzt, am wenigsten 'praktischer Arzt' sondern ein mit dem vollen Umfange des medizinischen Wissens seiner Zeit ausgerüsteter *Dilettant*.“ – ist im BLÄ, Bd. I. S. 862 zu lesen.

³³ *Jean Tagault*: *De chirurgica institutione libri quinque*. Paris 1543.; Venedig 1544.; aber er hat auch Gersdorf benützt. Es kann bemerkt werden, daß Ryff sich an die Vorbilder als „Muster“ hielt, und bahndelt all jene Themen wie z. B. Definitionen, Eigenschaften der Chirurgen, Wesen der Chirurgie, Komplexionslehre usw., die während der Jahrhunderte „Bestandteile“ der chirurgischen Fachliteratur geworden sind, und genauso bei *Paulos von Aegina* (7. Jh.), *Abulcasis* (912–1013), *Lanfranc* (? – 1306), *Guy de Chauliac* (1300–1368), *Brunschwyg* usw. vorkommen. Vgl. dazu *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 160; *Brunn*: Die Stellung des Guy de Chauliac in der Chirurgie des Mittelalters. SA, 12(1920) H.3–4. S. 85–100.; 13(1921) H. 3–4. S. 65–106. *August Knapp*: Thomas von Wasserburg ein oberdeutscher Wundarzt und Apotheker des 15. Jahrhunderts. Inaug.Diss. München 1954.

³⁴ Z. B. der Aderlaß und die dazu nötigen Instrumente auf Bl. VIII, XXV, XLVI usw. Auf die Frage der Abbildungen der Ryffschen Werke kann an dieser Stelle nicht näher eingegangen werden.

theoretische Gedankengänge weitgehend vermied; er stellte das ganze Werk in den Dienst des erklärenden Unterrichts und der praktischen Ausbildung.

Der Foliant mit seinen 200 Blättern kann trotz aller Mängel in die Reihe der wichtigsten deutschsprachigen Lehrbücher der Chirurgie gestellt werden; und daß er benützt wurde, beweist die Tasache, daß das Werk 1562 neu aufgelegt wurde.

Den Mangel einer konsequenten Behandlung charakterisiert auch die *Kleine Chirurgie*, die als Ryffs erste chirurgische Arbeit 1542 erschien. Gurlt schätzt das Buch nicht, seiner Meinung nach ist es

„... ein Auszug des Verf. grosser Chirurgie ... Es ist kaum anzunehmen, dass junge Wundärzte, für welche die Schrift bestimmt war, grossen Nutzen von derselben gehabt hätten.“³⁵

Diese Behauptung trifft zu, denn das Gebiet der „kleinen“ Eingriffe ist auch lückenhaft und unsystematisch dargestellt. Die kleinen Eingriffe³⁶ beziehen sich auf das Aderlassen und Schröpfen, die Behandlung von Verstauchungen und Verrenkungen, das Zahnbrechen und auf ähnliche Manipulationen, die von jungen Wundärzten vollzogen werden können, die am Anfang ihrer Ausbildung standen, oder von Barbieren, die oft ein Leben auf Wanderschaft führten. Ryff behandelt nach der Einleitung blutige, frische und alte Wunden bzw. Schäden aller Art, aber keine Operationen und keine Zahnmedizin, wodurch die „kleine Chirurgie“ eine größere Fülle erhalten haben könnte.

Der Vorrede nach wendet sich das Werk an die jungen Wundärzte, aber dem gemeinen Mann wird es gewidmet:

„... den armen beschädigten vnd verletzten, also das sich vil vnnerständiger meyster sorglicher Cur on allen grundt vn wissen ...“.

Da das Buch nur wenig Abbildungen enthält, konnte der „arme Beschädigte“ nicht viel davon zu seiner Kur entnehmen. Eine weitere Zielsetzung folgt noch im Vorwort:

„Dieweil aber bey uns Teutschen in solcher loblicher heylsamen vnd hochnöttigen kunst gar wenig in schrift verfasst ist, vnd auch dasselbig zum teyl vnnolkommen ...“

Diese vorgenommene Bereicherung der deutschsprachigen chirurgischen Fachliteratur mit einem neuen, billigen Werk kann anerkannt werden, denn es hat trotz seiner Mängel 2 Ausgaben erlebt; aber zur „Vervollkommnung“ des Faches konnte es kaum beigetragen haben.

Das letzte Kapitel der *Kleinen Chirurgie*, das über die

„grewlich abscheuliche krankheit oder verunreinigung des leibs, der Maltzey, Veldtsucht oder Aussetzigkeit ...“

d. h. über die Lepra³⁷ handelt, verdient noch unsere Aufmerksamkeit. Dieser selbständige Traktat ist an die

„angonden [angehenden] wundärzten zu vollkommener Practic ... nit wenig nütz, sunder auch hoch nöttig zuwissen“³⁸

geschrieben worden. Diese alte Plage der Menschheit verbreitete sich während des Mittelalters in ganz Europa; die Wissenschaft stand ihr machtlos gegenüber. Der Traktat besteht aus 6 Teilen und bildet ein selbständiges Ganzes. Es werden die Zeichen zur Erkennung und Unterscheidung der Arten der Lepra, eine ausführliche Kur zur Heilung und chirurgische Eingriffe beschrieben. Die Kur besteht aus Aderläßen, Purgierungen, sie

³⁵ Gurlt: a.a.O. Bd. III. S. 72.

³⁶ Ders: a.a.O. Bd. II. S. 170—173.

³⁷ A.a.O. Bl. CLXXX—CXCI.

³⁸ Ebd.: Vorwort auf Bl. CLXXX.

enthält Salben, Laxativmittel, Tränke³⁹, Speisen, wo sogar das Schlangenfleisch vorkommt. All das aber reicht nicht zur Heilung. Als neues Medikament ist das „indianische Holtz“ oder „Französenholtz“, guaiacum, benützt worden, das auch zur Kurierung der anderen furchtbaren Seuche des Jahrhunderts, der Syphilis, diente. Die Behandlung der Seuchenkranken gehörte fast ausschließlich in den Bereich der Wundärzte.

Dieser Teil der *Kleinen Chirurgie* ist eine gute Zusammenfassung der Kenntnisse, die über die Seuche existierten. Auch für Ryff mußte es klar gewesen sein, daß die Heilung durch diese Mittel nicht zu erreichen war; sein Bemühen konnte aber eine tröstende Hilfeleistung dem kranken Menschen gegenüber sein.

Das *Zahnbuch* ist nach *Wilhelm Geist-Jacobi*⁴⁰:

„die erste selbständige Bearbeitung der Zahnheilkunde in deutscher Sprache ... überhaupt das erste nicht in lateinischer oder griechischer Sprache geschriebene derartige Werk.“

Diese Behauptung wird in der Dissertation von *Wilhelm Radecke*⁴¹ widerlegt, der eine anonyme *Zäne Artzney*⁴² von 1530 mit mehreren Auflagen und Bearbeitungen, besonders aber bei außergewöhnlicher Popularität nachweist. Eben diese Popularität des Buches hätte Ryff zur Bearbeitung des Themas verleitet. Und daß der geschäftstüchtige Egenolff das Büchlein schon 1536 herausgab, hat Radecke als einen günstigen Impuls bezeichnet. Diese Dissertation bietet eine zusammenfassende Bewertung und einen Vergleich mit dem entsprechenden Teil des Lehrbuches der praktischen Arznei des Veroneser Arztes *d'Arcole*⁴³.

Jene Tatsache, daß Ryffs Buch nicht populär wurde, drängte *Radecke* zu der summarischen Bewertung, daß Ryffs Büchlein „nicht gelungen ist“. Diese Meinung findet sich in ähnlicher Formulierung auch bei *Walter Hoffmann-Axthelm*⁴⁴, der die Zahl der Mängel noch erweitert.

Dem *Augen- und Zahnbüchlein* liegt die Auffassung zugrunde, daß Augen und Zähne, genauso wie andere Körperteile, paarweise zusammenhängen, eine „colligantia“⁴⁵ bilden, und die Heilung von dieser Tatsache ausgehen muß. Bei der Zusammenstellung der Regeln zur Erhaltung der Gesundheit der Zähne wird interessanterweise auch auf allgemeine Körperpflege wie Baden, Massage der Zähne und des Zahnfleisches hingewiesen. Auch innere Eigenschaften wie Komplexionen oder Verdauungsprobleme werden berücksichtigt. Diese „komplette“ Behandlung und Kurierung enthält gute Ratschläge, viele einfache Mittel für den „gemeinen Mann“ und den „günstigen Leser“. Wollte sich aber der gemeine Mann an die Zusammenstellung der Pharmaca machen, müßte er bald einsehen, daß dazu Kenntnisse und Fertigkeiten eines fachkundigen Apothekers nötig sind.

³⁹ Auf Bl. CLXXXIX, CXCHIII usw. beruft sich Ryff auf seine *Reformierte Deutsche apoteke* ... Straßburg: I. Rihel 1574 (spätere Ausgabe der *Kleinen deutschen Apotheke*, die aber in seiner Straßburger Zeit entstand, wo alles schon beschrieben steht).

⁴⁰ *Georg Pierel Geist-Jacobi*: Geschichte der Zahnheilkunde vom Jahre 3700 vor Chr. bis zur Gegenwart. Tübingen 1896. S. 88.

⁴¹ *Wilhelm Radecke*: Das Zahnbüchlein des W.H. Ryff. Diss. med. Leipzig 1924. S. 23.

⁴² *Artzney Buchlein wider allerlei Kranckheiten vnd Gebrechen der tzeen* ... Leipzig 1530; Mainz: P. Jordan 1532.

⁴³ *D'Arcole*: Practica seu expositio vel commentarii in Nonum Rhasis Arabis ad regem Almanasorem liber. Venedig 1483, 1493, 1497, 1501, 1542. Basel 1540 usw.

⁴⁴ *Walter Hoffmann-Axthelm*: Die Geschichte der Zahnheilkunde. Berlin 1973. S. 153—154.

⁴⁵ *Zahnbuch* Bl. 1. Diese Lehre kann bis zum „Corpus Hippocraticum“ zurückgeführt werden und wird auch bei Ryff in mehreren Werken vertreten, z. B. *Große Chirurgie* Bl. XXXVI—XXXIX; *Practicir Büchlin der Leibartzney (Praktizierbüchlein)*. Frankfurt: Ch. Egenolff 1541. Bl. 99b. Siehe dazu *Haeser*: a.a.O. Bd. I. S. 111—128.

Die Absicht des Verfassers wird mit seinen eigenen Worten folgendermaßen formuliert: (ohne) „...philosophische weis zu tractirn, sonder allein dem gemeinen man ein klaren verständlichen bericht zu setzen, wie er die Zän, Mundt vnd Biller mag gesunt, frisch, sauber, stark vnd fest erhalten, vnd alles was den selbigen schedlich vnd wider zuuermeiden ... kurtze reglen setzen.“⁴⁶

Wenn wir diese Disposition mit dem Inhalt und Bearbeitung des Buches vergleichen, dürfen wir auf die Behauptung Radeckes nochmals zurückgreifen, daß dieses Buch

„... in die Hand eines Wundarztes gehört, aber kaum in die Hände des mehr oder weniger gebildeten Laien.“⁴⁷

Ryffs Zielsetzung ist hier verfehlt. Das Buch konnte weder dem Laienpublikum dienen noch dem Wundarzt behilflich sein. Da es größtenteils therapeutische Maßnahmen enthält, die zahnmedizinischen Eingriffe⁴⁸ aber fehlen, konnte es kein Handbuch der Zahnmedizin werden, und die populäre *Zäne Artzney* schon gar nicht verdrängen.

Ein jeder Bearbeiter der Geschichte der Zahnheilkunde⁴⁹ erwähnt die zahnmedizinischen Instrumente, die teils von Ryff selbst konstruiert und von ihm verbessert wurden; sie erhielten eine allgemeine Anerkennung des Faches. Durch diese seine Tätigkeit kann Ryff einen Platz in der Reihe der größten Vertreter der praktischen Zahnheilkunde beanspruchen.

Das *Steinbuch* ist dem „Schneidarzt Meister Rudolph Weber zu Bern“ gewidmet, bei dem er vielleicht während seiner Wanderjahre in der Lehre stand. Bei der Bearbeitung des Themas konnte sich Ryff auf keine laienmedizinische Literatur stützen, denn in deutscher Sprache war keine Vorlage vorhanden.

Im Vorwort spricht Ryff darüber, daß die Doctoren sich schämen, diese Arbeit verrichten zu müssen. So blieb die Behandlung der Stein- und Bruchkranken fast ausschließlich den Wundärzten vorbehalten. Bruchoperationen waren in jener Zeit noch sehr gefährlich, weil sie fast immer eine Hodenbeschädigung und Kastration zur Folge hatten. Da die Erfahrungen der Steinschneider innerhalb der Zunft handwerklich weitergegeben wurden, waren die Methoden des Steinschnittes meistens nur den Zunftgenossen bekannt⁵⁰. Die „Schneidärzte“, die diese schwere und verantwortungsvolle Arbeit verrichteten, bekamen nicht die gebührende Anerkennung, sie waren keine geschätzten „Handwerker“ der Gesellschaft. Mit Ryffs Worten aus dem Vorwort seines Buches heißt es:

„Nimt mich sehr groß wunder, befrembt mich auch nit wenig, das solche nützliche vnnnd vast notwendige kunst dieser zeit, also gar von jren ersten wurden vnd fürtreflichem ansehens sonderlich bey uns Teutschen, in solch Grosse verachtung kommen ...“

Die wissenschaftliche Literatur⁵¹ behandelt von Anfang an den Steinschnitt. Ryff suchte sich das bestmögliche Muster zur Bearbeitung. *Santo*, der berühmte italienische

⁴⁶ Vorwort der *Kleinen Chirurgie*.

⁴⁷ Radecke: a.a.O. S. 19.

⁴⁸ In der *Großen Chirurgie*, auf Bl. XXXVIII—XXXIX, behandelt er die Zahnmedizin, und erwähnt, daß er schon ein „besunder büchlin“ über die Augen und Zähne herausgab.

⁴⁹ *Wilhelm Sprengel*: Geschichte der Chirurgie. Bd. II. Halle 1819. S. 418; *Gurlt*: a.a.O. Bd. III. S. 54—55 und Tafel XXII, XXIII; *Geist—Jacobi*: a.a.O. S. 89—91, 99, besonders 108, wo die Namen der größten Entwickler der Zahnheilkunde in folgender Reihenfolge stehen: Eustachius, Vesal, Ryff, Paré; *Hoffmann—Axthelm*: a.a.O. S. 161—164; *Max Neuburger—Julius Pagel*: Handbuch der Geschichte der Medizin. Bd. III. Jena 1905. S. 361.

⁵⁰ Vgl. dazu *Brunn* (Hrsg.) Die Handschrift des Schnitt- und Augenarztes Caspar Stromayer in Lindau im Bodensee. 1559. Mit einer historischen Einführung und Bewertung. Berlin 1925. S. I—XXVI.

⁵¹ Vgl. hierzu *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 188—193 und Anmerkung Nr. 17.

Arzt, verbesserte die Operationsmethoden, konstruierte auch neue Instrumente, die er in mehreren Werken⁵² beschrieb und abbildete. Darum konnte Ryff im Vorwort seines Steinbuches „bessere Practic“ versprechen, weil er sie im Werk von *Santo* fand⁵³.

Das Buch von Ryff besteht aus drei Teilen: im anatomischen Teil begnügt er sich nicht mehr mit der Beschreibung der einzelnen Organe, sondern weist viel mehr auf die Ursache der Steinbildung hin. Der 2. Teil enthält die Aufgabe eines Wundarztes, wenn der Stein schon in der Blase ist. Der 3. Teil beschreibt die Ausführung eines „Steinschnittes“. Er gibt auch Ratschläge zu einer gesunden Lebensweise. Die Schmerzlinderungsmittel und Pharmaca sind nur insoweit angeführt, wie sie der Wundarzt bei seiner Behandlung braucht.

Ryff hält sich an seine Vorlage. Ob er als Praktiker je einen Steinkranken behandelte, kann bezweifelt werden. Daß er in der Literatur bewandert und im Problemenkreis zu Hause war, beweist überzeugend sein Werk. Magische und mantische Vorstellungen spielen in den chirurgischen Werken keine Rolle. „Konstellation der Planeten“⁵⁴ werden nur dort angegeben, wo sie in der Fachliteratur vorhanden waren, z. B. beim Aderlaß oder bei der Komplexionslehre. Die „Wahl“ der Steinschnitte steht meistens mit den „Laßzeiten“ im Einklang, da beide, der Aderlaß und das Steinschneiden, von Wundärzten in derselben Zeit vollzogen wurden⁵⁵.

Das *Steinbuch* kann als Handbuch seines Faches hoch eingeschätzt werden. Die einzelnen Themen und Kapiteln sind gleichmäßig behandelt. Ryff geht wieder von der praktischen Seite aus, beschreibt die wichtigsten Eingriffe und unterweist den Kranken. Die Betreuung folgt auch nach der Operation, wo eine Diät, Bäder, gute Ratschläge für Bewegung und Ruhe bzw. gesunde Lebensweise angegeben werden.

Das *Feldbuch* ist das einzige chirurgische Werk, das nach Ryffs Tod in Druck kam, obwohl die Bearbeitung des Themas schon in seiner Straßburger Zeit⁵⁶ vermutet wird. Es ist eine Neubearbeitung des *Feldbuches* von *Gersdorf*⁵⁷. Die Neugestaltung bezieht sich auf den Text genauso wie auf die Abbildungen⁵⁸. Das Buch ist für die Barbieri bestimmt, wie es im Vorwort zu lesen ist, die ihr Handwerk

„... zu Feldt, Land in an allen orten ...“⁵⁹

ausüben. *Haeser*⁶⁰ schätzt das Buch von *Gersdorf* mit den folgenden Worten hoch ein:

„Dasselbe umfaßt das ganze Gebiet der Chirurgie ... ist aber, da das Theoretische ausgeschlossen ist, nur von beringem Umfange.“

Ryffs Bearbeitung wird jedoch mit keinem Wort erwähnt.

Das *Feldbuch* von Ryff schließt sich der gut bekannten Tradition an, die auch bei *Gersdorf* zu finden ist. Das Vorwort ist fast wörtlich erhalten, worin sogar der Name des ursprünglichen Verfassers:

„Hans Gersdorf genant Schylhans Wundtartzl ...“

⁵² *Mariano Santo*: Compendium in chirurgia. Rom 1516, Lyon 1521, 1525, 1530, 1531 usw.; De lapide renum liber. Venedig 1534, Paris 1534, 1540 usw. Vgl. hierzu *Gurlt*: a.a.O. Bd. III. S. 72–75.

⁵³ Im *Steinbuch* Bl. XLIX, im Vorwort und auf dem letzten Blatt erwähnt er seine *Große Chirurgie*, worin er schon einmal über den Steinschnitt geschrieben hat.

⁵⁴ Auf Bl. XLIX ff.

⁵⁵ *Gurlt*: a.a.O. Bd. II. S. 170 ff.

⁵⁶ *Benzing*: Bibliographie S.51.

⁵⁷ Siehe die Anmerkung Nr. 18.

⁵⁸ *Gurlt*: erwähnt es nur kurz und weist auf das *Feldbuch* von *Gersdorf* hin, a.a.O. Bd. III. S. 72.

⁵⁹ Aus dem Vorwort des *Feldbuch* von Ryff.

⁶⁰ *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 162 ff.

niedergeschrieben steht. Der Aufbau entspricht dem bekannten Schema: Komplexionen Anatomie, Aderlaß, Verletzungen und Wunden von Kopf bis zum Fuß. Das Kapitel über die geschossenen Wunden⁶¹ zeigt einen Wandel in der Geschichte der Menschheit, bzw. in der Waffengeschichte an, der sich auch in der Medizin bemerkbar machte.

Das 14–15. Jahrhundert war das Zeitalter, wo die Feuerwaffen schon in die größeren europäischen Heere eingeführt waren und auf allen Gebieten der Kriegskunst eine Revolution⁶² verursachten. Durch die Büchsen, Gewehre und besonders aber durch die Geschütze⁶³ von größerem und kleinerem Kaliber sind neuartige Verwundungen hervorgerufen worden. Die Obliegenheit des Arztes bei gestochenen und gehauenen Wunden oder bei Entfernung der abgebrochenen Pfeilspitze wurde bei den Klassikern des Altertums und Mittelalters reichlich beschrieben. Die neuen Schußwunden forderten aber vom Wundarzt eine besondere Tüchtigkeit und Geläufigkeit in der medizinischen Kunst. Nach einer Schlacht blieben Tausende von Verwundeten zurück, die betreut werden mußten. Die große Zahl der Verwundeten genauso wie die neuartigen Wunden selbst waren Probleme, die auch in der Medizin eine „tiefgreifende Umgestaltung“⁶⁴ in Gang setzten: es bildete sich die Kriegschirurgie heraus. Es mußte noch eine lange Zeit vergehen, bis sich die fachliterarische Gattung verstellbändigen konnte, aber die ersten Zusammenfassungen wurden schon in der Mitte des 15. Jahrhunderts niedergeschrieben. Die frühesten Vertreter waren *Heinrich von Pfolspeunt*⁶⁵ (Mitte des 15. Jhs.), *Brunschwyg* und *Gersdorf*.

Ryffs „geschossene Wundbehandlungen“ lassen erkennen, daß er nicht aus eigener Erfahrung spricht wie etwa *Gersdorf*. Darum hält er sich sehr an das Vorbild. Diese Kapitel beinhalten Wundbehandlungen, wie sie im alltäglichen Leben oder in der Literatur vorkommen.

Der fahrende Wundarzt mußte während seiner Reise auch Hautkrankheiten behandeln. Darum gibt Ryff in seinem umfangreichen Antidotarium⁶⁶ Mittel gegen die Pest und andere Hautkrankheiten bekannt und behandelt in einem selbständigen Kapitel wiederum kurz die Lepra⁶⁷. Dieser Teil enthält auch Ratschläge zur Herstellung der nötigen Heilmittel, denn der Wundarzt war gezwungen, außer den fertigen Salben und Arnzneien auch Vorräte von Pflanzen und anderen Heilmitteln sowie noch Geräte mit sich zu führen, um seiner Aufgabe gerecht zu werden.

Ryff grenzt die Tätigkeit des Wundarztes vom leichtsinnigen Treiben der Kurpfuscher ab, die sich überall, besonders bei der „französischen“ Krankheit, wichtig machten. In

⁶¹ *Feldbuch* Bl. 43b–54b. *Gurlt*: a.a.O. Bd. III. S. 507–523.

⁶² *Max Jähns*: Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland Bd. I. München–Leipzig 1889. S.382–424; 589–621.

⁶³ *Heinrich Müller*: Historische Waffen. Kurze Entwicklungsgeschichte der Waffen des Frühfeudalismus bis zum 17. Jahrhundert. Berlin 1957 S. 9.

⁶⁴ *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 161–165; 181–188. *Brunn*: Kurze Geschichte der Chirurgie. Berlin

⁶⁵ *Heinrich von Pfolspeunt*, Bruder des Deutschen Ordens verfaßte seine Bündth-Ertzney 1460. Die Handschrift wurde aber erst im 19. Jahrhundert von *H. Haeser* und *Alfred Middeldorpf* gefunden und herausgegeben, sie erschien in Berlin 1868. Vgl. dazu *Karl Wilhelm Grabert*: Die Homina anatomica bei den deutschen Wund-Ärzten Hieronymus Brunschwyg und Hans von Gersdorf. Diss. med. (Handschrift) Leipzig 1943. S. 37-38 ist zu lesen: „Die Geschichte der Schußwundenchirurgie beginnt mit dem Namen dieser deutschen Meister, obzwar die Wundheilkunde in Italien und Frankreich auf höherem Niveau stand.“ Vgl. dazu *Gurlt*: a.a.O. Bd. II. S. 187–200.

⁶⁶ Ryff: *Feldbuch* Bl. 62–75.

⁶⁷ *Ebd.* Bl. 75–82.

den Zunftbestimmungen⁶⁸ ist die Tätigkeit und das Wirkungsgebiet der Wundärzte genau geregelt und auch der Kontrolle unterzogen, aber auf dem Land erhielten diese Elemente einen großen Raum⁶⁹. Das Feldbuch will nach den Worten von Ryff:

„... einem jeden rechten Wund artzt vñ Chirurgo (die Landtriger, Franzosen schmirer vñ kelberartzt, die zu jrer kunst nichts dañ vnerschampts liegen vnd trigen bedörffen, meynen wir hie nit) von nöten sein ...“⁷⁰

und ist ein wichtiges Manual der fahrenden Wundärzte geworden.

Zusammenfassend kann gesagt werden, daß die chirurgischen Werke von Ryff einen wichtigen Teil seiner schriftstellerischen Tätigkeit auf dem Gebiet der Medizin einnehmen. Obzwar sie nicht allen Einzelheiten und Forderungen des Faches gerecht werden, haben sie die Zielsetzung des Verfassers doch erfüllt: aus der humanistischen Verpflichtung dem Kranken und Hilfsbedürftigen gegenüber sind sie entsprossen und an den Wundarzt zur Ausbildung und Lehre gerichtet.

Diese Bücher sind Auszüge, Übersetzungen von wissenschaftlichen Werken, Kompilationen mit kritischer Stellungnahme und mit einem aus der Praxis erworbenen eigenen Gedankengut. Sie sind Beweise dafür, daß das neue ausländische Wissen in die deutsche chirurgische Literatur aufgenommen wurde.

Die deutsche chirurgische Literatur wurde durch die schriftstellerische Tätigkeit von Ryff mit einem wichtigen Lehrbuch und brauchbaren Handbüchern bereichert, die in der Muttersprache und in gedruckter Form den Wundärzten als Hilfsmittel zur Seite standen. Die Bearbeitung ist dem Bildungsgrad des Wundarztes angepaßt.

Zur Entwicklung der Chirurgie haben die Schriften nicht maßgebend beigetragen; sie sicherten aber ihrem Verfasser einen festen Platz in der Reihe der deutschen Klassiker der Wundarzneikunst, welche mit *Pfolspeunt* beginnt und mit *Felix Wirtz* (1518—1574), der sich als Wundarzt der wissenschaftlichen Medizin verschrieb, ihren Höhepunkt erreichte. Der letzte Vertreter auf deutschem Boden war *Wilhelm Fabry von Hilden* (1560—1634), den man seine Leistungen anerkennend den „deutschen Paré“ nannte.

Diese Epoche der Entwicklung der Chirurgie, die im wesentlichen noch das alte Denken interpretierte, kann mit dem Auftreten des bedeutendsten Chirurgen des 16. Jahrhunderts *Ambroise Paré* (1510—1590) als abgeschlossen betrachtet werden.

B.) Gynäkologische Werke

Die Geburtshilfe bildet jenen Teil der Medizin, wo sich Aberglaube und eine falsche Scham Jahrhunderte hindurch erhielten. Dieses Gebiet konnte seit dem Altertum fast keine Erneuerungen aufweisen. Die Ärzte sahen hier keine Aufgabe der Chirurgie. So gerät das Fach ausschließlich in die Hände der Hebammen und Wundärzte. Auf das „Hebammenunwesen“ weisen zeitgenössische historische wie literarische Bearbeitungen

⁶⁸ Siehe dazu *Brum*: Von den Gilden ... S. 14—15.

⁶⁹ *Karl Sudhoff*: Philipp Begardi und sein Index Sanitatis. Ein Beitrag zur Geschichte des Ärztestandes und des Kurfuschertums in der ersten Hälfte des 16. Jhs. In: SA, 1-2(1908) H. 2, S. 102—121.

⁷⁰ Auf Bl. 1. Auch im *Zahnbuch* Bl. 10. ist darüber zu lesen: „Und sollen die Balbirer vñ Zambrecher diese Regel wol mercken darmit sie nit etwan die gesunden Zän also leichtlichen hinweg reysen ...“

hin⁷¹, sie schildern eine miserable Lage, die sich das ganze Mittelalter hindurch erhalten konnte.

Die Renaissance entwickelte Interesse an der Frau als Individuum⁷², ihre Persönlichkeit bekam innerhalb der Ehe, im gesellschaftlichen Leben und in der Kunst eine betonte Rolle. Diese Tendenz, die aus Italien ausging, schuf auf dem ganzen Kontinent einen langsamen Wandel, dessen wohltätige Folgen sich schon zur Jahrhundertwende auf deutschem Boden nachweisen lassen. *Erasmus von Rotterdam* (1469—1536), *Paracelsus von Hohenheim* (1493—1536) und *Agrippa von Nettesheim* (1486—1535) waren die bekanntesten Vorkämpfer der Würde der Frau als Gattin und Mutter. Diese neue Einstellung wurde von *Luther* befestigt, der mit seinem Familienleben ein persönliches Beispiel gab, die Ehe auf eine neue Höhe stellte und zur wichtigsten Zelle der Gesellschaft machte. Die Aufhebung des Zölibats war die Errungenschaft des Protestantismus und zugleich der zweitwichtigste Impuls zur Weiterentwicklung auf gesellschaftlicher Ebene.

Dieser Wandel läßt sich aber in der Fachliteratur noch nicht bemerken, denn Fachschriften zur Geburtshilfe sind vor Ryff kaum vorhanden⁷³. Ein *Frauenbüchlein*⁷⁴, das nur zum Teil den neuen Forderungen entspricht, ist das einzige Buch, das dem Standardwerk des 16. Jahrhunderts vorausging. Das erste gedruckte Hebammenbuch war der *Rosengarten*⁷⁵ von *Eucharius Rösslin* (?—1526), eine Zusammenstellung der geburtshilflichen Lehren der Klassiker⁷⁶. Das ohne Erfahrung und ohne Ausübung des Faches geschriebene Werk diente für Ryff als Quelle.

Der Rylsche *Rosengarten*⁷⁷ erfreute sich kaum der Anerkennung der Nachwelt. *Siebold* bemerkt, daß sich Ryff wenig von Rösslin unterscheidet, das Buch

„... einem größeren Maßstabe angelegt ist, am inneren Wert aber dadurch keineswegs gewonnen hat ...“⁷⁸

Fehler werden aufgezählt und der Vorwurf des Plagiats gemacht, weil der Name von Rösslin nicht angegeben ist.

Ryff hat die Geburtshilfe nie ausgeübt. Sein Material ist genauso kompiliert wie das Rösslinsche, und es weist vielleicht noch mehr Fehler auf. Der erste Teil behandelt Frauenkrankheiten und die Geburtshilfe; der zweite beschreibt Kinderkrankheiten.

Im Vorwort⁷⁹ betont Ryff, er möchte wichtige Kenntnisse für die Hebammen vermitteln, damit sie die nötigen Erfahrungen erwerben und den schwangeren Frauen vor, wäh-

⁷¹ Vgl. dazu *Eduard Caspar Jacob Siebold*: Versuch einer Geschichte der Geburtshilfe. Bde I—II. Berlin 1845. im Bd. II. S. 1—61; *Heinrich Fasbender*: Geschichte der Geburtshülfe. Jena 1906. S. 108—142.

⁷² *Diepgen*: a.a.O. Bd. II. S. 268—271.

⁷³ *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 204—213.

⁷⁴ „Diß biechlin sagt wie sich schwangere frawen halten sullen vor der Gepurt in der Gepurt und nach der Gepurt.“ o. O. o. J. — das vielleicht von *Ortolff von Bayerland* stammt. Vgl. dazu *Gustav Klein*: Das Frauenbüchlein des Ortolff von Bayerland, gedruckt vor 1500. (Alte Meister der Medizin und Naturkunde, Bd.I.) München 1910; *Zimmermann*: a.a.O. S. 11.

⁷⁵ Der Swangeren frawen und hebammen roßgarten. Straßburg: M. Flach 1513; Hagenau: H. Gran 1513. Das Buch erlebte über 200 Ausgaben, ist in mehrere Fremdsprachen übersetzt, und machte *Rösslin* zum „Hebammenlehrer Europas“. Siehe dazu *Gustav Klein*: Zur Bio- und Bibliographie Rösslins und seines Rosengartens. In: SA, 3(1910) S. 304—334.

⁷⁶ Hippokrates, Galen, Avicenna, Ätius, Moschion, Albertus Magnus.

⁷⁷ Frawen Rosengarten. On vilfaltigen sorglichen Zufällen vnd gebrechen der Mütter vnd Kinder der ... (*Rosengarten*). Frankfurt: Ch. Egenolff 1545. Siehe dazu *Benzing*: Bibliographie S. 47—49.

⁷⁸ *Siebold*: a.a.O. S. 20—21; 23—24.

⁷⁹ Im Vorwort der Ausgabe von 1569, die an die Witwe Margarete Egenolff gerichtet ist. Die erste Auflage erschien ohne Vorwort.

rend und nach der Geburt behilflich sein können, zumal die Ausbildung der Hebammen Mitte des 16. Jahrhunderts noch nicht geregelt war. Weil das Buch ein „Rosengarten“ ist, kann aber auch eine jede Frau daraus gute Ratschläge für sich sammeln. Die Wichtigkeit des Lernens wird auch dadurch hervorgehoben, daß er die „welschen“⁸⁰ Zustände schildert, die viel entwickelter waren, wo den Entbindungen sogar Ärzte beiwohnten.

Den heutigen Leser erfaßt ein Entsetzen vor jenen Kenntnissen, die Ryff vermittelt. Die dunkelsten Vorstellungen von Mondkindern⁸¹, die Zerstückelung der Frucht bei problematischen Geburten⁸² oder Operationen an der Gebärmutter und an der Brust⁸³ werden an mehreren Stellen angegeben. Der Ausgang der Operation, läßt keinen Zweifel zurück, konnte nur tödliche Folgen haben. Klassiker⁸⁴ werden kaum zitiert und lateinische Termini fast nirgends angegeben, umsomehr kommen abergläubische Einbildungen über Tragen von Edelsteinen⁸⁵, Überschreiten von Schlangen⁸⁶ usw. zu Wort. Auch für Ryff war es klar, daß auf diesem Gebiet das Kurfuschertum sein Unwesen treibt. Darum werden im Buch oft die „unverständigen Hebammen“⁸⁷ angesprochen und sodann die Juden und Eselsreiter und das ganze „kurfuschernde“ Personal beschimpft. Zur richtigen Beschreibung dieses Gebietes fehlen aber bei Ryff nicht nur die Erfahrungen, sondern der Einblick ins Fach überhaupt, und so vermittelt der *Rosengarten* die unglaublichste Unwissenheit und merkwürdigsten Vorstellungen, die auf dem Gebiet herrschten.

Interessanterweise werden aber auch die zwei wichtigsten Errungenschaften der wissenschaftlichen Geburtshilfe des 16. Jahrhunderts ins Buch aufgenommen. Seit dem Altertum sprach man nicht mehr von der Wendung der Frucht auf die Füße⁸⁸ und dem Kaiserschnitt an Lebenden⁸⁹. Solche Lehren konnten erst jetzt Gültigkeit erlangen; sie bekommen eine kurze Erwähnung im Buch. Da aber keine näheren Angaben oder praktische Hinweise dazu gegeben werden, darf angenommen werden, daß die Hebammen im allgemeinen diese Wendung auf die Füße nicht vollzogen haben. Den Kaiserschnitt und andere Operationen mußten die Wundärzte in äußersten Fällen schon unternehmen. Angaben vom Überleben der Betroffenen sind zwar nicht erhalten geblieben, es besteht doch nur eine gringe Wahrscheinlichkeit, daß eine Frau je mit dem Leben davongekommen ist. Es muß Ryff zugebilligt werden, daß er auch Errungenschaften der wissenschaftlichen Literatur berücksichtigte.

Der zweite Teil des Buches behandelt Kinderkrankheiten⁹⁰. Die Kinderheilkunde ist wieder ein Fach, wo Ryff nicht viel Originelles zu berichten hat. Vorlagen⁹¹ sind kaum vorhanden. Mit deutschsprachigen Werke konnte dieses Literaturfach im Mittelalter

⁸⁰ Italienische Zustände sind gemeint. Über die deutschen Zustände schreibt er auf Bl. XXViv, XXXVII usw. Vgl. hierzu *Kurt Sprengel*: Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde. Halle 1801. Bd.III. S.494—495.

⁸¹ Das Kapitel: Vnnatürlich vnwarhaftig empfangnus der Monckinder zu Curiren, auf Bl. XXII—XXIIIv, u. a.

⁸² Auf Bl. XXXII, XLVII, XLII usw. wo sich Ryff auf seine *Große Chirurgie* bezieht, wo er die dazu nötigen Instrumente beschrieben hat.

⁸³ Auf Bl. XLVIIv, XLIIv usw.

⁸⁴ Hippokrates, Avicenna, Mezue, Galen, es sind fast dieselben wie bei Rösslin.

⁸⁵ Auf Bl. XLIII, XLV, LV usw.

⁸⁶ Auf Bl. XXIX, XLIII usw.

⁸⁷ Auf Bl. XXXv, LViv.

⁸⁸ Auf Bl. XXXIII.

⁸⁹ Auf Bl. XXXII ff. wo auch angegeben wird, daß *Julius Caesar* (um 100—44) seinen Namen dem Kaiserschnitt an seiner Mutter zu verdanken hat.

⁹⁰ Auf Bl. LXXv—CVII.

⁹¹ *Zimmermann*: a.a.O. S.13—14.

nicht besonders bereichert werden⁹². Wahrscheinlich besaß Ryff außer der Rösslinschen keine andere Vorlage, denn dieser Teil des Buches scheint eine Kompilation seiner bis dahin erschienenen und bearbeiteten Werke⁹³, worauf er sich immer wieder bezieht, und der Klassiker zu sein, die er reichlicher als je zur Unterstützung seiner Lehre beim Namen nennt.

Kinderkrankheiten werden von Kopf bis zum Fuß behandelt. Meistens sind es äußerliche Unregelmäßigkeiten, wozu Antidote oder ganz einfache Therapien, manchmal nur das Baden, vorgeschlagen werden. Chirurgische Eingriffe fehlen — beruhigenderweise für den heutigen Leser. Wo eine leichte Kur oder eine medikamentöse Therapie nicht mehr nützen kann, tritt wieder der Aberglaube hervor, wenn das Tragen von Korallen⁹⁴, das Vertreiben der Würmer aus dem Kind⁹⁵ usw. empfohlen wird. Am Ende des Buches werden allgemeingültige Regeln⁹⁶ zusammengestellt, worin durchaus nützliche Ratschläge vorkommen, die einen präventiven Charakter aufweisen, mit der praktischen Heilkunde aber kaum eine Berührung haben.

Eine Rezeptmenge für Salben, Tränke, Diätetik füllt das Buch, welche Zusammenstellungen ein interessantes Thema für Apotheker wäre. Genauso interessant müßte ein Vergleich dieses Buches mit ethnomedizinischen Kenntnissen, Bräuchen und Beobachtungen sein⁹⁷, die durch Ryff in die Literatur eingingen.

Dem ganzen Buch ist eine tiefe Verantwortung dem Kind gegenüber zu entnehmen. Aus dieser Einstellung werden auch gynäkologische Fragen wie Abortus, Sterilität usw. besprochen, die bei Rösslin nicht vorkommen. Ryff weist daraufhin, daß sich die Frau vor Leichtsinnigkeiten und Liederlichkeiten, die immer mit dem „Bösen“ verbunden sind, zu hüten hat; sie soll sich bewußt auf die Schwangerschaft vorbereiten und ihren Körper pflegen, denn die kleinste Unregelmäßigkeit kann die schlimmsten Folgen für das Kind haben. Diese Verantwortung wird nach der Geburt des Kindes wieder erwähnt, wo die Wahl der Säugamme beschrieben wird. Schließlich kommen die Pflichten der Mutter und Amme in den „Regeln“ besonders betont vor.

Das andere geburtshilfliche Werk von Ryff ist der *Albertus Magnus*⁹⁸, dem eine Pseudo-Albertus-Magnus-Schrift zugrunde liegt. Über diese ursprüngliche Vorlage schreibt Siebold:⁹⁹

„Das traurigste und jämmerlichste Buch, welches die Literatur aus jenem Zeitalter aufzuweisen hat, bildet die *Secreta mulierum*, auf dessen Titel als Verfasser Albertus Magnus genannt wird.“

⁹² Gerhard Eis: Mittelalterliche Fachprosa der Artes. In: Deutsche Philologie im Aufriß. (Hrsg) Wolfgang Stammer. Bde I—III. Berlin 1960. (im weiteren: DPhA) im Bd. II. Sp. 1184—1187.

⁹³ Auf Bl. LXXXVIII erwähnt er seine *Kleine deutsche Apotheke*, auf Bl. XXXIII, XLV, LXXVII usw. das New groß Distillier Buch Wolgegründter Künstlicher Distillation ... (*Destillierbuch*). Frankfurt: Ch. Egenolph 1541; auf Bl. XCVIII das *Praktizierbüchlein*; auf Bl. XLIII, LXXXVI, XCVII usw. das Thierbuch Alberti Magni ... (*Tierbuch*). Frankfurt: C. Jacob 1545; auf Bl. XCIX, CIII usw. die *Große Chirurgie*.

⁹⁴ Auf Bl. LXXVv, CVII usw.

⁹⁵ Auf Bl. XCIII, CXVI usw. auch im *Zahnbuch* auf Bl. 8; auf Bl. LXXXVII wo bei Geschwulst, des Zahnfleisches und des Billers ein seidener Faden, womit zuvor eine Viper erwürgt wurde um den Hals des Kindes zu binden ist usw.

⁹⁶ Auf Bl. CVIv — CVII befinden sich 22 Regeln.

⁹⁷ Z. B. beim Abfallen des Nabels auf Bl. LVII, über das Niesen auf Bl. LXXX; Bräuche der „Welschen“ oder aus verschiedenen Ländern Deutschlands angeeignet.

⁹⁸ Ein neuer Albertus Magnus Darin durch sechs kurtzter Büchlein haimligkeyten der Natur beschrieven ... durch Q. Apollinarem. (*Albertus Magnus*). Straßburg: M.I. Cammerlander 1545. Siehe dazu Benzing: Bibliographie S. 11—17.

⁹⁹ Siebold: a.a.O. Bd. I. S. 318—320. Siehe auch BLÄ, Bd. I. S. 68.

Der tatsächliche Verfasser wird aber nach Siebold in *Thomas von Cantimpré* (Brabant)¹⁰⁰ (1201—1263) vermutet, der Alberts Schüler war.

Dieses Büchlein und das deutsche Aggregatenbuch¹⁰¹ bearbeitete Ryff zu seinem *Albertus Magnus*. Es enthält nur zum Teil geburtshilfliche Lehren, die größere Hälfte bilden ein Kräuter-, Stein- und Tierbuch bzw. Rezepte und ein Pestregimen¹⁰².

In fachlicher Hinsicht kann es nicht mit dem *Rosengarten* verglichen werden. Es kommt nicht jenen Forderungen nach, denen der *Rosengarten* gerecht wird. Bemerkt werden muß, daß dieses Buch trotz seiner Fehler und Mängel einen phantastischen Erfolg hatte. Dieser Erfolg kann nur durch die gewachsenen Ansprüche des Volkes nach Handbüchern mit praktischen Hinweisen begründet werden. Aber auch die Verlagsbestrebungen, die damit höheren Gewinn erzielten, haben grundsätzlich zur Verbreitung beigetragen¹⁰³.

Von Ryffs gynäkologischen Büchern kann zusammenfassend folgendes gesagt werden:

Am Anfang des 16. Jahrhunderts ist auch auf dem gynäkologischen Gebiet ein neuer Abschnitt zu beobachten. Der erste Vertreter der neuen Richtung war *E. Rösslin*, der die geburtshilflichen Lehren selbständig, in gutem Überblick und in deutscher Sprache popularisierte. Diese Tendenz wurde von Ryff aufgenommen und fortgesetzt.

Die Ryffschen Bücher sind an die Hebammen gerichtet, für die wichtige Kenntnisse zur Verbesserung des Hebammenwesens und der allgemeinen Zustände vermittelt werden; sie wenden sich auch an die Frauen, für die die gynäkologischen Ratschläge zur Selbstkurierung und Kinderheilkunde dargeboten werden.

Die Kenntnisse widerspiegeln die Lehren des Altertums. Der Verfasser greift ethnomedizinische Auffassungen seiner Zeit auf und fügt eigene pharmazeutische Erfahrungen mit vielen Arzneien und Medikamenten hinzu. Als Wundarzt gibt er gute Hinweise zur Handhabung und Benützung der Instrumente. Da er keine praktischen Erfahrungen auf gynäkologischem Gebiet besaß, konnte er zur Weiterentwicklung des Faches nicht beitragen. Obzwar die Kenntnisse nicht frei waren von Irrtümern und abergläubischen Vorstellungen und auch den Forderungen des Faches nicht immer gerecht wurden, kamen sie doch jenem dringenden Bedürfnis nach, das von Seiten des Volkes und der Hebammen ausging, womit auch die außerordentliche Popularität zu erklären ist. Der größte Wert dieser Bücher besteht außer der Bearbeitung des Themas in der intensiven Sprache, die verantwortungsvoll an die Hebammen gerichtet ist. Diese Sprache widerspiegelt die aufrichtige Sorge um das neue Lebewesen und um die Mutter, und bezeugt die Annahme der Verpflichtung Ryffs den humanistisch-reformatorischen Tendenzen seiner Zeit. In jenen kampferfüllten Jahrzehnten nimmt er nicht das Schwert in die Hand, fällt kein Urteil, sondern läßt verschiedene Meinungen friedlich nebeneinander. Meinungen, die auseinandergehen, werden nicht gelöst, sondern geschildert.

Die vorliegende Tendenz wird von *Jacob Rueff* (um 1500—1556) fortgesetzt und durch die Tätigkeit von *Andreas Vesal* (1514—1564) auf die wissenschaftliche Höhe gehoben. Dazu mußte sich aber erst die Anatomie mit ihren grundsätzlich neuen Lehren dem Galenismus gegenüber behaupten können.

¹⁰⁰ *Thomas von Cantimpré* (Brabant): *De naturis rerum*. (ungedruckt). In 20 Büchern behandelte er u. a. auch die Anatomie und Physiologie. Dieses Werk wurde von *Konrad von Meigenberg* im Buch der Natur bearbeitet. Vgl. die Anmerkung Nr.8.

¹⁰¹ Verf. unbekannt: *Aggregator Maguntinus*, ein Teil vom *Herbarius Maguntinus*, das in Mainz bei P. Schöffer 1484 herausgegeben wurde und ein Hausarzneibuch für Unbemittelte enthält. Siehe dazu *Ludwig Choulant*: *Graphische Inkunabeln für Naturgeschichte und Medizin*. München 1924. S. 4—20. bes. S. 11. und 14.

¹⁰² Siehe dazu *Zimmermann*: a.a.O. S. 11—12; 25—26.

¹⁰³ Das Buch wurde von 17 Verlegern bis ins 18. Jahrhundert immer wieder herausgegeben.

C) Anatomische Werke

Das 16. Jahrhundert wird in der medizinischen Literatur das anatomische Zeitalter genannt¹⁰⁴. In der Physiologie und Pathologie herrschte die hippokratische-galenische Säftelehre, die während des Mittelalters durch die Tätigkeit der Araber, *Rhases* (1850—923/932), *Avicenna*, *Averroes* (1126—1198) u. a. aber auch durch die Schola zu einer geschlossenen Form erstarrte. Da die Sektionen untersagt waren und nur sehr spärlich ausgeübt wurden, konnte kein richtiges Interesse an der Anatomie entstehen.

Die Humanisten leiteten auch auf diesem Gebiet eine Wendung ein. Da ihr Interesse in erster Linie den originellen antiken Schriften galt, übersetzten sie wichtige anatomische Werke, die als Ausgangspunkt einer neuen Entwicklung dienten. *Johannes Winther von Andernach* (1487—1574) übersetzte z. B. das vollständige Werk von *Galen* (129—3. Jh.); *Berengario da Capri* (1460—1530) schrieb einen Kommentar zu der Anatomie von *Mondino de Luzzi* (Mitte des 13. Jhs.).

Anfang der 40er Jahre, da Ryff seine *Anatomie*¹⁰⁵ bearbeitete, stand schon eine große Auswahl der anatomischen Schriften in deutscher und lateinischer Sprache zur Verfügung¹⁰⁶. Werke, die Ryff bestimmt in die Hand nahm, waren die *Fliegenden Blätter*¹⁰⁷, die als Illustrationen in der *Wundarznei* von *Gersdorf*, aber auch im *Spiegel der Artzney* (Straßburg 1518) von *Lorenz Fries* (?—nach 1532) zu finden sind. Vor allem muß aber auf die Inaugural-Dissertation und die *Sechs anatomische Tafeln*¹⁰⁸ von *Vesal* hingewiesen werden, welche den Bau des menschlichen Körpers beschrieben und veranschaulichten. Da sich *Vesals* Tätigkeit auf Sezierungen gründete, konnte er Stellen bloßlegen, wo die Anatomie der alten Griechen nicht in allen Einzelheiten seinen anatomischen Funden entsprachen. Nicht er war der erste, der solche Entdeckungen machte, es gab Ärzte vor ihm, die bei den einzelnen Organen Beobachtungen machten¹⁰⁹, und diese blieben auch später bestätigt.

In der medizinischen Fachliteratur der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts kann der Geist der Korrektur und die Kritik der Griechen bzw. die dadurch entstandene Diskussion im Interesse der wahren anatomischen Erkenntnis nachgewiesen werden.

Die *Anatomie* ist die erste vollständige Behandlung des Themas von Ryff. Die Bearbeitung fällt in jene Zeit, da er das *Traumbuch*¹¹⁰ und die *Heilige Schrift*¹¹¹ beendete. Beide

¹⁰⁴ *Siebold*: a.a.O. Bd. II. S. 55—61; *Harig*: a.a.O. S. 64—71; *Fasbender*: a.a.O. S. 102—113.

¹⁰⁵ Des aller fürtrefflichsten höchsten vnnnd adelichsten Creaturen ... Das ist des menschen (oder dein selbst) wahrhaftige beschreibung oder Anatomie ... (*Anatomie*). Straßburg: B. Beck 1541. Es ist die Ausgabe mit erweitertem Text. Außer dieser Fassung gab Ryff 2 Ausgaben in fliegenden Blättern und 3 Ausgaben in Buchform mit Texterläuterungen heraus. Vgl. *Benzing*: Bibliographie S.24—25.

¹⁰⁶ *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 21—39.

¹⁰⁷ Obzwar die vorliegende Arbeit — wie bereits erwähnt — die Abbildungen nicht berücksichtigen kann, soll doch darauf hingewiesen werden, daß bei der Anatomie genauso wie bei der Chirurgie die Abbildungen dieselbe wichtige Funktion innehatten wie der Text selbst. Siehe dazu *Choulant*: a.a.O. Einleitung S. XI—XX.

¹⁰⁸ *Haeser*: a.a.O. Bd. II. S. 36.

¹⁰⁹ *Diepgen*: a.a.O. S. 265—266; *Carlo Prestele*: Ärztliche Äthik bei Fabricius Hildanus. Aarau 1981.; für Tradition und Fortschritt S. 82—90; *G Baader*: Medizinisches Reformdenken und Arabismus im Deutschland des 16. Jahrhunderts. In: SA, 63(1979) H.3. S.261—269.

¹¹⁰ Wahrhaftige gewisse vnd vnbetrügeliche vnderweisung wie alle Tröum Erscheinungen vnd Nächtliche gesicht ... erklärt vnnnd ausgelegt werden sollen ... (*Traumbuch*). Straßburg: B. Beck 1541.

¹¹¹ Der Hauptpunkten höchsten wichtigsten vnnnd fürnembsten Articklen Heyliger Götlicher geschrift ... (*Heilige Schrift*). Straßburg: B. Beck 1541.

Werke bieten vielfach Gelegenheit für religiöse Erörterungen¹¹², die in der *Anatomie* ebenfalls einen großen Raum einnehmen.

Das Vorwort — zugleich Widmung — ist eine kurzgefaßte Geschichte der Schöpfung, wie sie im Buch Moses beschrieben steht. In diese Schöpfung ist der Mensch als das vernünftigste Lebewesen und Ebenbild Gottes hineingepflanzt. Die Kenntnis des eigenen Körpers soll den Menschen zu Gott näher bringen, aber auch praktischen Gesichtspunkten dienen:

„Dieweil die erkandtniß des Menschen in allen dingen vast nützlich vnnnd über die maß hoch von nötten ist, vmb vnzähliger diser vnd anderer nutzbarkeyt willen . . .“¹¹³

Die Kenntnis des Menschen als das Ebenbild Gottes, das in den einzelnen Kapiteln immer wieder betont wird, paßt nicht in das wissenschaftliche Weltbild seiner Zeit hinein. Es ist ein Rahmen für den „Bürger, Einwohner, günstigen Leser“, der an vielen Stellen des Werkes angesprochen wird, und dessen Weltanschauung und Ansprüche berücksichtigt werden. Seine vom praktischen Standpunkt aus möglichst guten Beschreibungen und Illustrationen des menschlichen Körpers führten zu einem eigenartigen Bestreben: Ryff versucht die wissenschaftlichen Erkenntnisse mit der göttlichen Offenbarung zu versöhnen¹¹⁴.

Die Einteilung des Stoffes entspricht nicht dem bekannten „a capite ad calcem“-System, sondern fängt mit der Empfängnis und Geburt des Menschen an. Ryff behandelt im weiteren die menschlichen Glieder von vorne, von der Seite und von hinten; die Muskulatur, Verdauungsorgane, die Brust mit ihren inneren Organen und zuletzt das Haupt. Diese Aufteilung ist plausibel, genauso wie die Bearbeitung des Stoffes, wo er sich sehr an die Beschreibung, Funktion und Nützlichkeit der Organe bzw. an die am häufigsten vorkommenden Krankheiten hält. Erscheinungen wie Husten, Schlucken usw. werden von ihrer physischen Funktion her erklärt. Klassiker zitiert er nur sehr spärlich, am meisten nur dort, wo die Meinungen auseinandergehen¹¹⁵. An den anatomischen Anschauungen Ryffs ist nicht zu verkennen, daß er sich an *Vesal* hält; er interpretiert nebst Figuren auch dessen anatomischen Auffassungen, was dann auch den Streit zwischen ihnen auslöste.

Die *Anatomie* von Ryff wird von keinem Bearbeiter der Medizingeschichte erwähnt. Der Autor beschreibt neben alten humoralpathologischen Anschauungen auch moderne anatomische Erkenntnisse, die im Interesse der Volkstümlichkeit dem Mangel an wissenschaftlicher Weltanschauung des Lesers Rechnung trägt. Das Buch befriedigte das anatomische Interesse seiner Zeit, wurde aber nach dem Erscheinen des grundsätzlichen anatomischen Werkes von *Vesal*¹¹⁶ doch wieder herausgegeben¹¹⁷.

¹¹² Auf die religiösen Anschauungen Ryffs kann an dieser Stelle nicht eingegangen werden.

¹¹³ Vorwort der *Anatomie*, Bl. IVr.

¹¹⁴ Ebd. Bl. Vr, wo die Empfängnis beschrieben steht. Die Frucht enthält am 16. Tag die göttliche Seele und muß von nun an als „Kind“ bezeichnet werden.

¹¹⁵ Ebd. Bl. Iir, im Bezug auf sie Substanz des menschlichen Samens; auf Bl. XXIVv. über die Leber usw.

¹¹⁶ *A. Vesal: De corporis humani fabrica libri septem*. Basel 1543.

¹¹⁷ Vgl. das Kapitel Wirkungsgeschichte der Dissertation.

D) *Therapeutische Werke*

Aufgrund unserer thematischen Einteilung der Ryff'schen Werke können 13 Bücher in die therapeutische Kategorie eingereiht werden. Weitere Werke¹¹⁸, die ihrem Charakter nach zunächst unter einem anderen Aspekt zu bewerten sind, müssen auch in Betracht gezogen werden, da sie therapeutische Maßnahmen beinhalten. Betont muß noch werden, daß in fast allen medizinischen Werken die Therapie einen wichtigen Platz einnimmt, da Ryff kein Theoretiker oder Wissenschaftler, sondern in erster Linie ein Praktiker seines Faches war.

Weil die zahlreichen Bücher nicht einzeln besprochen werden können, sollen uns folgende Aspekte: Ätiologie, Hydrotherapeutik, medikamentöse Therapie, Diätetik bzw. religiöse, astrologische und magische Therapiekomponenten einen Einblick in die Ryff'sche Therapie-Vorstellungen ermöglichen.

a) *Ätiologie*

Der Krankheitsbegriff ist bei Ryff fest in den humoralpathologischen Auffassungen verwurzelt¹¹⁹. Die Ursache¹²⁰ der Krankheit ist immer die Störung oder Auflösung des Gleichgewichts der 4 Kardinalsäfte, wodurch die Krankheit einen cholerischen, phlegmatischen, melancholischen oder sanguinischen Charakter aufweist. Der dominierende Humor wird möglicherweise genau bezeichnet¹²¹, denn er bestimmt die verwendbare Therapie. Sollte eine Krankheit nicht eindeutig definierbar sein, wird aufgrund der Symptome eine Differenzialdiagnose¹²² angewendet und die Krankheit mit zusammengesetzter Komplexion bezeichnet. Manchmal wird auf die pathologische Veränderung der Umgebung hingewiesen¹²³, die auch eine Krankheitsursache sein kann.

b) *Hydrotherapeutik*

Von den hydrotherapeutischen Maßnahmen spielt bei Ryff das Bad die wichtigste Rolle, das in mehreren seinen Büchern¹²⁴ empfohlen wird. In den letzten Jahren seines Lebens verfaßte er die *Badenfahrt*¹²⁵, ein Werk, das als eine Zusammenfassung seiner hydrotherapeutischen Ansichten bewertet werden kann.

Ryff unterscheidet künstliche und natürliche Bäder. Die künstlichen entstehen aus kaltem oder warmem Wasser. Es wird erwähnt, daß die „Alten“ auch in Wein¹²⁶ und

¹¹⁸ Es sind die Bücher gemeint, die pharmazeutischen Inhalt aufweisen. Vgl. Harig: Zu den Beziehungen zwischen Medizin und Pharmaziegeschichte. In: NTM, 10(1973) H.2. S.75—82. Zum historischen Stand Erwin Henry Ackerknecht: Therapie von den Primitiven bis zum 20. Jahrhundert. Stuttgart 1970. S. 56—65. Bei der Bearbeitung der therapeutischen Ansichten Ryffs stützte ich mich auf die Bewertung der Dissertation von Zimmermann, S. 84 ff.

¹¹⁹ Vgl. Anmerkung Nr. 22.

¹²⁰ Durch äußere mechanisch verursachte Wunden wie z. B. Schuß-, Stoß-, Hiebunden zählen nicht hierher, aber die dadurch entstandene Entzündung usw. muß hier berücksichtigt werden.

¹²¹ Z. B. in der *Anatomie*, wo bei jedem Organ ohne Ausnahme der Humor angegeben wird.

¹²² Z. B. *Anatomie*, auf Bl. XXIVv; *Praktizierbüchlein*, auf Bl. 22v—25v. usw.

¹²³ Besonders bei Seuchen, so im *Praktizierbüchlein* auf Bl. 70v ff., wo die Pestilenz charakterisiert wird.

¹²⁴ *Große Chirurgie* Bl. XLIV; *Rosengarten* Bl. X, bei Verhütung der Empfängnis oder Bl. XXXVIII, bei der Reinigung der Geburtsglieder usw.

¹²⁵ Neue heilsame vnd nutzliche Baden Fahrt (*Badenfahrt*). Würzburg: I. Myller 1549.

¹²⁶ *Badenfahrt*, I. Teil IV. Kapitel.

Milch¹²⁷ badeten, aber bei den Deutschen das nicht im Brauch war. Die Voraussetzungen für künstliche Bäder können auch zu Hause geschaffen werden, wozu Ryff gute Ratschläge und Abbildungen zur Veranschaulichung darbietet¹²⁸. Die wichtigste Einrichtung ist aber die „Badestube“ wo sowohl der Kranke als auch der Gesunde sachkundlich behandelt wird. Feste Verordnungen¹²⁹ regelten das Verfahren in den Badestuben.

Bei der Beschreibung der Badestube wird auf *Pollio Vitruvius*¹³⁰ (1. Jh. v.u.Z.) hingewiesen, der in seinen zehn Büchern über die Baukunst auch die römischen Bäder beschrieb. Mit der Bekanntgabe der Architektur, Temperierung und Einrichtung des römischen Bades galten seine Werke als anspruchsvollste Verwirklichung aller Vorstellungen.

Das Bad hat bei Ryff vor allem eine äußere, hygienische Funktion und soll der Reinigung der Glieder dienen. Es wird aber sehr oft als innere Therapie empfohlen zur Erwärmung der Glieder, zum Schwitzen, zur Verhütung oder Beförderung der Schwangerschaft, Beschleunigung des Verdauens usw. Neben der Beschreibung der zu seiner Zeit bekanntesten Badeorte in Deutschland, Österreich und der Schweiz, weist er daraufhin, daß sowohl der gesunde wie auch der kranke Mensch eine komplette Behandlung benötigt: im Bad bekommt er diätetische Vorschläge für Speise und Trank, für Ruhe und Bewegung (Massage mit Öl und Salben), und auf alle „res non naturales“ kann Rücksicht genommen werden. Sogar das gesellige BADELEBEN wird erwähnt, wenn Ryff schreibt, daß der Gast sich vor Unkeuschheit hüten soll. Seine Ansichten über das Baden sind am Ende des Buches in 21 Regeln¹³¹ zusammengefaßt.

Mit dem Baden hängt auch die blutziehende Therapie zusammen, wovon der Aderlaß am ausführlichsten beschrieben wird. Er wird als selbständiges Verfahren verwendet, wozu das „Laßmännlein“ die Stellen, Zeitpunkte und Umstände usw. für den Aderlaß veranschaulicht, aber auch als Hilfsmittel bei chirurgischen, gynäkologischen und anderen Behandlungen empfohlen wird. Schröpfen und Blutegelsetzen werden ebenfalls meistens im Bad vollzogen zur Ergänzung des Aderlasses oder bei Kranken, deren Zustand keinen Aderlaß zuläßt.

c) Medikamentöse Therapie

Eine Anhäufung von Rezepten und Zusammenstellungen von medikamentösen Mitteln charakterisiert dieses Gebiet und bietet vielfach Möglichkeiten für die Beschreibung der Erfahrungen von Ryff als Apotheker. Seine Arzneien bestehen aus allgemein-

¹²⁷ Ebd. I. Teil VI. Kapitel.

¹²⁸ Hans Peter Treichler schätzt Ryffs „Hausbadestüblein“ in seinem Buch „Wonnige Badenfahrt“ Zürich 1980. S. 91. hoch ein.

¹²⁹ J. W. S. Johnsson: Badekurverordnungen im 16. Jahrhundert. In: SA, 5(1912) S.121—129; über den historischen Stand siehe Diepgen: a.a.O. S.260 ff.; Haeser: a.a.O. Bd. II. S. 214—217; Brunn: Von den Gilden, bes. S. 4.

¹³⁰ In diese Zeit fällt die Bearbeitung seines Buches: Vitruvius Teutsch ... Zehen Bücher von der Architectur vnd künstlichem Bawen ... (*Vitruvius*). Nürnberg: I. Petreius 1568. Vgl. Assion: a.a.O. S. 44 und 92.

¹³¹ XXI Regeln auf Bogen p. II — qu.Iv.

bekannten Pflanzen, deren Gleichwertigkeit mit den ausländischen immer betont wird¹³². Ein besonderer Wert wird auf die Nützlichkeit und Wirkung der Pflanzen gelegt¹³³, und diese werden an allen möglichen Stellen seiner Bücher erwähnt. Die Zubereitung der Arzneien entspricht den Möglichkeiten des gemeinen Mannes, gegenüber aber auch den höheren Ansprüchen einer Apotheken-Offizin. Seine Latwergen- und Konfektbücher¹³⁴ enthalten praktische Hinweise nicht nur für das Einsammeln, Lagern, Trocknen der Pflanzen, sondern auch für die Zubereitung von Genußmitteln wie Konfekte und Konserven, die zu jener Zeit in den Apotheken hergestellt wurden.

Für die schweren Epidemien seiner Zeit hat er auch Ratschläge und Mittel bereit. Er beschreibt Pestpillen, Schutzkleidung, präventive Maßnahmen¹³⁵, welche die gewünschte und versprochene Wirkung wohl nicht besitzen konnten, aber dem armen Menschen eine tröstende Hilfeleistung waren. Sein *Französenbuch*¹³⁶ und das Buch über die *Wurzel China*¹³⁷ enthalten Medikamente und Ratschläge gegen die andere große Plage des Jahrhunderts, gegen die Lues. Das empfohlene Guajakholtz und Quecksilber waren die bekannten Mittel, die jenes Zeitalter zur Heilung benutzte. Ryff verwendete sie auch für den Aussatz und andere Hautkrankheiten.

Die Medikamente haben entweder eine selbständige Funktion oder werden mit anderen Therapien zusammen empfohlen, so z. B. als Ergänzung der chirurgischen und anderen Eingriffe.

d) Diätetik

Die Diätetik bildet von den frühesten Zeiten an eine wichtige Rolle beim Heilverfahren¹³⁸. Die Nahrungsmaßnahmen sollen beim Kranken zur Heilung beitragen, beim gesunden Menschen den allgemeinen Zustand des Körpers stärken und erhalten. Am besten sei das durch eine richtige Zusammenstellung und Proportionierung der Nahrungsmittel zu erreichen, und somit käme einer richtigen Nahrung eine wichtige Rolle neben der Medikamentendosierung zu. Beide sollen zusammen die Wirkkraft fördern und dem Menschen durch gute Bekömmlichkeit dienen.

¹³² Z. B. „Angelica = heil. Geistes Wurzel oder Brustwurzel ein deutscher Tiriack stat des gerechten ...“ im Register des Ein wohlgegründet nützlich vnd heilsam handtbüchlin gmeiner Practic der gantzen leib artzney ... (*Handbüchlein gemeiner Praktik*), Straßburg: B. Beck 1541. Vgl. *Peter Dilg*: Die Pflanzenkunde im Humanismus — Humanismus in der Pflanzenkunde. In: *Humanismus und Naturwissenschaften*. (Hrsg.) Rudolf Schmitz. Boppard 1980. S. 128.

¹³³ Vgl. *Wilhelm Ludwig Schreiber*: Die Kräuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts. München 1924. bes. S. XLVII; *Werner Gaude*: Die alte Apotheke. Eine tausendjährige Kulturgeschichte. Leipzig 1979.

¹³⁴ Folgende Werke sind gemeint: Apothekische Konfektionen, Latwergenbuch, Kleine deutsche Apotheke, Konfektbuch und Hausapotheke, Handbüchlein vieler Arzneien.

¹³⁵ Ein Regimen für die Pestilenz befindet sich z.B. in: Reformierte Deutsche apoteck ... Straßburg: I. Rihel 1573. — es ist die spätere Ausgabe der *Kleinen deutschen Apotheke*, auf Bl. CXXIIv — CXXVIIv. Vgl. *Julius Berendes*: Das Apothekerwesen. Seine Entstehung und geschichtliche Entwicklung bis zum XX. Jahrhundert. Stuttgart 1907. S. 151—152.

¹³⁶ Vgl. Anmerkung Nr. 48 des I. Kapitels der Dissertation.

¹³⁷ Vgl. die Anmerkung Nr. 48 des I. Kapitels der Dissertation.

¹³⁸ *Haeser*: a.a.O. Bd.II. S. 214—217; *Harig*: Die Diätetik der römischen Enzyklopädisten. In: *NTM*, 13(1976) H. 1. S.1—15; *Ackerknecht*: a.a.O. S. 170—192.

Ryffs *Kochbuch*¹³⁹ und das Werk *Beschreibung der Natur*¹⁴⁰ können als Zusammenfassungen seiner diätetischen Anschauungen bewertet werden. Die Krankenkost ist in diesen Büchern im Interesse guter Verdaulichkeit mit wenig Gewürzen zusammengestellt. Sie enthält einfache Suppen, Schleime, Gemüse und Fleisch, die auch in der Küche eines gemeinen Mannes zu finden waren. Eine wichtige Funktion haben Honig, Milch, Zucker und Kräuter aus dem Garten. In allen therapeutischen Werken Ryffs werden diätetische Vorschläge gemacht, die als wichtige Ergänzung der Therapie anzusehen sind. Die Wirkung der angegebenen Diät wird meistens ohne lange Gedankengänge aber fast immer erklärt. Charakteristisch ist ferner, daß Ryff immer mehrere Möglichkeiten von Speisezusammenstellungen angibt.

e) Religiöse, astrologische und magische Therapiekomponenten

In den therapeutischen Büchern von Ryff spielen Religion, Astrologie und Magik eine wichtige Rolle. Sie treten immer dort auf, wo das fachliche Wissen und Können versagt, wo weder Arzt oder Apotheker, noch der geübte Heilpraktiker seine Kunst mit Erfolg anwenden kann.

Naturwissenschaftliche Kenntnisse über den Aufbau und die Glieder des menschlichen Körpers war riskant zu popularisieren, da der Autor der Gefahr einer falschen Scham ausgesetzt war. Die religiösen Auseinandersetzungen in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts regelten aber nicht nur das persönliche Verhältnis des Menschen Gott gegenüber, sondern setzten auch einen Wandel in Gang, der im sittlichen Denken und Handeln der Menschen zum Ausdruck kam. Dieser Wandel, der mit dem Auftritt von *Luther* in den Jahrzehnten der Reformation einen gewaltigen Aufschwung erlebte ermöglichte den Schriftstellern ein tapferes Benehmen während der Abfassung der Dinge, welche Tendenz bei der ethischen Einstellung des Mittelalters unvorstellbar war. Ryff hatte mit der Berücksichtigung und häufigen Anwendung von religiösen Formeln, welche eine jede Konfession anerkannte, wie z. B. „Ebenbild Gottes“ u. a. eine Methode gefunden, die einen leichteren Eingang und Annahme der Kenntnisse über den Körper versprach. Ein richtiges Gleichgewicht der Kenntnisse und ihrer Formulierung charakterisieren die anatomischen Teile der Bücher.

Die astrologischen Vorstellungen¹⁴¹ haben beim Aderlaß einen hochrangigen Wert. Die Tierkreiszeichen und ihre entsprechenden Körperregionen, die in therapeutischen Büchern oft vertreten sind, können hierher gezählt werden.

Magische Elemente kommen seltener vor, aber z. B. im „Wurmglauen“¹⁴² und auf gynäkologischem Gebiet sind sie reichlich erhalten geblieben.

Als Zusammenfassung der therapeutischen Ansichten Ryffs soll das *Praktizierbüchlein* näher betrachtet werden. Es ist ein typisches Werk, worin fast alle therapeutische Maßnahmen vorkommen.

In der Vorrede wird der Hausvater angesprochen, dem ein Regimen der Gesundheit angeboten wird. Der erste Teil enthält Ratschläge zur Pflege und Wartung der Kranken. Bei der Pflege muß auch ein Trost für die Seele gesprochen werden; daher verfaßt Ryff

¹³⁹ *Assion*: a.a.O. S. 121.

¹⁴⁰ Kurtze aber vast eigentliche nützliche ... beschreibung der natur ... (*Beschreibung der Natur*). Würzburg: I. Myller 1549.

¹⁴¹ Z. B. „Mondkind“ im *Rosengarten*; vgl. dazu die Anmerkung Nr. 77.

¹⁴² Z. B. „Zahnwurm“ im *Zahnbuch* auf Bl. IIr; im *Praktizierbüchlein* kommt der Wurm im Ohr vor, auf Bl. 50v usw. Vgl. die Anmerkungen Nr. 81, 82, 91.

Gebete und zitiert Sprüche aus der Bibel. Die Wartung beginnt fast immer mit dem „Pulsgreifen“ und „Harnsehen“, wo die bekanntesten Möglichkeiten einer pathologischen Änderung eine Erwähnung finden. Aufgrund der gewonnenen Einsichten kann dann eine genaue Therapie vorgenommen werden. Die meistgebrauchte Therapie ist der Aderlaß, das Schröpfen und Purgieren. Es wird Rücksicht auf Schlaflosigkeit, Kopfweg, Schnupfen und andere einfache Krankheiten genommen.

Ein selbständiges Regimen ist über die Pestilenz verfaßt, die zu jener Zeit sehr verbreitet war, und es werden präventive Maßnahmen angeboten. Die Beschreibung der Wirkkraft der Kräuter und Pflanzen soll der erfolgreichen Kur dienen, genauso wie die Sirupe, Konfekte und Latwergen bzw. „gebrannte Wasser“ und diätetische Hinweise, die einen wichtigen Platz einnehmen. Das Buch endet mit dem Kapitel: Zeichen des Todes, und Gebete für das Heil der Seele.

Für die therapeutischen Werke Ryffs ist eine komplexe Auffassung der Krankheit charakteristisch. Das Schema der Therapie läßt sich als Krankheit oder Krankheitsgruppe, Behandlung durch Medikamente, Diät und äußere, meistens hydrotherapeutische Maßnahmen festhalten. Da diese Bücher für Hausväter und Laien geschrieben worden sind, passen sie sich in Kenntnissen, Maßnahmen und Weltanschauung dem einfachen Menschen an, und dienen der Prävention der Krankheit sowie der Selbstkurierung.

Ihr Wert liegt in der Vermittlung von medizinischen Kenntnissen, die in der gutverständlichen Muttersprache dargeboten werden, in Form von billigen Büchern, die auch der arme Mann sich leisten konnte. Sie trugen zur medizinischen Aufklärung bei, und waren bekannte und beliebte Bücher im Kreise des Volkes.

Összefoglalás

A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár „Ritkaság”-gyűjteményében gazdag anyag szemlélteti a 16. századi német nyelvű orvosi irodalmat. A fővárosi és vidéki könyvtárakban szintén fellelhetők ezek a művek. Az eddigi feldolgozások a magyarországi könyvtárakban őrzött kéziratok és ősnymtatványok számbavételére és leírására vállalkoztak, de a 16. századi német nyelvű tudományos orvosi szakpróza feltárására még nem történt kísérlet Magyarországon.

A dolgozat a szakterület egyik ismert orvos-írójának irodalmi munkásságát elemzi és bibliográfiát ad a hazai és NDK könyvtárakban lévő Ryff-művekről.

Walter Hermann Ryff (Ruf, Reif, Riff, Rivius) életéről nem sok adat áll rendelkezésünkre. Valószínűleg Strassburgban született az 1500-as évek elején. Saját bevallása szerint gyógyszerész és orvosi képzésben részesült. Az 1530-as évek elején elnyerte Strassburgban a városi orvosi állást, és itt adta ki első műveit is Quintus Apollinaris álnéven. Ettől az időtől kezdve állandó kapcsolatot tartott fenn kiadókkal, és ez a tény alapvetően meghatározta a további munkásságát. Könyvei páratlan gyorsasággal és rendkívül nagy számban jelentek meg. Alig másfél évtized alatt 43 könyve készült el, műveit az idők folyamán kétszáz alkalommal adták ki.

Ryff különleges helyet foglal el a 16. századi német orvostörténelemben. Alakja és tevékenysége a kortársak és utókor szemében elég vitatott: plagizátornak, kompilátornak nevezik, aki alig alkotott valami újat, sokkal inkább más írók műveit tette közzé átdolgozott formában, és nem jelölte meg vagy nem hangsúlyozta eléggé a valódi szerző nevét.

Tevékenysége azonban figyelemre méltó. Mivel ismerte korának és az előző koroknak német és latin nyelvű orvosi szakirodalmát, és nagy tapasztalatai voltak a sebkezelés, gyógyszerészet, orvoslás terén, kellő szakértelemmel nyúlhatott e témákhoz. Bár jól tudott latinul, közérthető német nyelven írta meg könyveinek nagyobb részét, az egyszerű emberek képzettségének meg-

Thematische Einteilung der Ryffschen Bücher 1. Tabelle	Anatomie	Chirurgie	Gynäkologie	Therapie	Gesch.d.Nat.wiss.	Astronomie	Baukunst	Magie	Pharmazie	Theologie	Geschichte
	Medizin				Naturwissen- schaften						
23. Regiment der Gesundheit				•							
24. Prognostikon						•					
25. Albertus Magnus			•								
26. Destillierbuch									•		
27. Große Chirurgie		•									
28. Kochbuch				•							
29. Rosengarten			•								
30. Tierbuch					•						
31. Magenbüchlein				•							
32. Lustgarten der Gesundheit				•							
33. Math. u. mech. Baukunst							•				
34. Manieren der Kolumnen							•				
35. Historie aller Handlung											•
36. Badenfahrt				•							
37. Historia naturalis					•						
38. Augensbuch—Zahnbuch		•									
39. Wurzel China				•							
40. Beschreibung der Natur				•							
41. Handbüchlein vieler Arzneien									•		
42. Feldbuch		•									
43. Vitruvius							•				
	1	5	2	13	7	1	3	1	8	1	1

felelően kommentálta azokat az ismereteket, amelyek hasznukra lehettek az öngyógyításban. Az orvostörténelem nem ismer még egy német író, aki ennyire tudatosan fáradozott volna a tudományok népszerűsítésén.

A dolgozat Ryff munkásságának vizsgálata során, választ keres az eredetiség és kompiláció kérdéseire. Rávilágít a népszerű tudományos irodalom kialakulásának feltételeire, valamint szoros összefüggésére a kiadói tevékenységgel. A források alapján kimutatja, hogy a latin és német nyelvű tudományos irodalomból táplálkozott. gyakorlati orvosi tapasztalatokkal, esetenként pedig a népi orvoslás ismeretanyagával gazdagodott. Az anyanyelven írott művek a könyvnyomtatás elterjedésével nagy példányszámban és megfizethető áron kerültek az egyre növekvő számú olvasóhoz, így betölthették tudományos-felvilágosító és kulturális missziójukat.

A tartalmi elemzés a medicina fejlődésének a 16. századi Németországban kialakult tendenciáit kutatta, és e tendenciák visszatükröződését a Ryff-művekben. Mivel az író témaválasztása igen sokrétű, az alábbi csoportosítást alkalmaztuk: sebészeti, nőgyógyászati, anatómiai és terápiás művek.

A sebészeti művek képviselik Ryff orvosi írásainak legjavát. Habár egyik mű sem öleli fel a megjelölt szakterület minden részletét, és összességükben sem merítik ki a sebészbeavatkozás fogalmát, céljukat mégis elérték: a seb orvos fontos kézikönyveket és egy tankönyvet vehetett kézbe, amelyekből elméleti, főleg azonban gyakorlati tapasztalatokra épülő ismeretekhez jutott.

A könyvek német, olasz és francia mesterek tudományos műveinek átdolgozásai, amelyek Ryff kritikai álláspontját és a gyakorlatból elsajátított sebzésmereit is magukba foglalják. A legfrissebb külföldi szakirodalom ily módon került a német nyelvű irodalom vérkeringésébe. A sebészet fejlődését e könyvek döntő mértékben nem segítették elő, de írójuk felsorakoztatott a klasszikusok mellé. E mesterek még a régi gondolkodást képviselték, azt, amely *A. Paré*, a 16. század legjelentősebb sebészének fellépésével lezártnak tekinthető.

Nőgyógyászati népszerű irodalom igen gyéren jelent meg a 16. század elejéig. E szakterület első jelentős képviselője *E. Rösslín*, aki az ókori és középkori auktorok ismereteire támaszkodva, de gyakorlati tapasztalatok híján írta meg Ryffnek forrásul szolgáló művét. Ryff a nőgyógyászati kézikönyvét elsősorban a bábáknak ajánlja, „Rózsákert”-je azonban hasznos tanácsokat ad minden nőnek, aki lapjait forgatja és útmutatást keres a gyermekgyógyászatban is.

Két nőgyógyászati könyve jelentős népi gyógyítási ismereteket is közöl. Mivel tudományos magyarázatot nem minden esetben képes nyújtani, helyt kapnak a babonás hiedelmek is. E könyvei hiányt pótolnak, így rendkívül népszerűvé váltak. Ez magyarázza azt a tényt, hogy egyik művét még a 18. században is kiadták, és összesen 18 alkalommal jelent meg.

Anatómiai műveiről nem emlékezik meg a szakirodalom. Az ókori és középkori orvoslásra jellemző humorápatológiai nézetek és tudománytalan világnézet jellemzi Ryff könyvét, amelyben a 16. század legnagyobb anatómusától, *A. Vesalius*-tól kölcsönzött szemléltető ábrák leírásában azonban a modern anatómia is helyt kap. A szerző korának orvosi ismeretek iránti igényét elégítette ki, de a könyv sikerét a művészi szintű megfogalmazásának köszönhette. A különös gondolat alkalmazott stilisztikai eszközök, amelyek megkönnyítik az ismeretek megértését, élvezetessé teszik az olvasást.

Terápiás műveire a betegség komplex felfogása jellemző. Sémájuk: betegség, betegségcsoport leírása, gyógyszeres és hidroterápia, valamint étrend és életmód ajánlása. Céljuk elsősorban a megelőzés, de az öngyógyításhoz is adnak segítséget. Hasznos tanácsokat tartalmaznak továbbá a gyógynövények gyűjtéséhez, szárításához, raktározásához, a gyógyfőzetek, gyógyszerek elkészítése mellett a gyümölcsbefőzéshez és egyéb háztartási teendőkhöz is hozzászólnak. Különös értékük abban áll, hogy anyanyelven közvetítik e hasznos ismereteket, és olcsó könyvek formájában, melyeket a szegény ember is megvehetett. Mivel e könyvek nyelve és stílusa is az egyszerű emberek értelmi szintjéhez igazodik, igen népszerűek és keresettek voltak.

A dolgozat külön fejezetben foglalkozik a népszerűség kérdésével. Ryff írói célkitűzése: tudományos ismeretek közlése, szerencsés módon találkozott a kis és közepes nagyságú nyomdák tulajdonosainak érdekeivel, kik kevésbé igényes kivitellű, de gyorsan forgalmazható, nyereségbiztos művek előállításával segítették elő az anyanyelven írott felvilágosító jellegű irodalom virágzását. Mindezt támogatták a reformáció korának politikai, társadalmi és ideológiai tenden-

ciái, melyeknek hatására a polgárság körében növekvő igény jelentkezett a tudomány megismerésére. E három tényező egybeesésével magyarázható a népszerű tudományos irodalom virágkora a 16. század első felében. Fontos jellemzője, hogy az egyház merevsége ellen, a medicina ezoterikus beállítottsága ellen irányult, felvilágosított, oktató, szabadabb gondolkodásra serkentett és képesített.

Ryff tisztán látta korának tendenciáit és azok ismeretében alakította ki írói stratégiáját. Megkereste azokat a rétegeket, amelyekhez szólni akart, s amelyeket könyvei előszavában meg is nevez. A legtöbbet idézett „közember” fogalma a 16. századi német feudális társadalom horizontális és vertikális tagozódásában irodalomszociológiai módszerek segítségével határozható meg. Ryff művei, bár népi ihletésűek, mégsem szólnak a társadalom egészéhez, a szegények, nincstelenek és mindazok, akik nem rendelkeznek a könyvvásárláshoz szükséges anyagi eszközökkel, érdeklődési körén kívül maradnak.

Könyveinek elterjedéséért sokat tettek a francia, olasz, svájci és németalföldi kortárs kiadók, akik megjelentették a latin nyelvű tudományos műveket, a németül megjelent könyvek közül többet lefordítottak latin, francia és holland nyelvre.

Ryff írói célkitűzése meghatározta a nyelvhasználatát és stílusát. Az egyszerű emberek gondolkodásmódjához, képzettségéhez és világnézetéhez alkalmazkodott, anyanyelven írt, egyértelműen fogalmazott. Gondosan került a naturalista kifejezéseket, a latin szavakat megmagyarázta vagy lefordította. A közölt ismereteket stilisztikai eszközök segítségével érthetővé és elfogadhatóvá tette. A hasonlatok, megszemélyesítések, szinonimák és parallelizmusok magas művészi szintet biztosítanak írásnak.

Fordítói technikája igényes és sajátos: a didaktika szolgálatában áll. A feldolgozásra szánt szöveget a könnyebb megértés érdekében lerövidíti, kibővíti, megmagyarázza és beleszővi a népi szólásmondásokat is. Reális ábrázolásra törekszik mindig. Intenzív nyelve a mai olvasó számára is élvezhetővé teszi könyveit.

Bár könyveinek témáját legnagyobbbrészt más szerzők műveiből vette, feldolgozásai írói tehetsége révén igényes kompilációk, amelyek egy új irodalmi műfaj, az orvosi népkönyv diadalát is meghozták.

(Original text in German)

K. RÁKÓCZI, MRS., MA, Dr. phil.
Senior research worker
Semmelweis Medical Historical Library
Budapest, Török u. 12, Hungary, H-1023

WALLASKAY JÁNOS (1709–1766)

— ADALÉKOK EGY XVIII. SZÁZADI ORVOS ÉLETÉHEZ —

GÁL ÉVA

1766. december 23-án fényes temetés színhelye volt a cinkotai evangélikus templom. A kórus alatti kriptában ekkor helyezték örök nyugalomra Wallaskay János pesti orvos — „*excellētissimus atque celebratissimus vir Joannes Valaszkae Medicinae Doctor experientissimus...*”¹ — holttestét. Hogy pompában nem volt hiány, arra bizton következtethetünk a temetési költségekből, amelyek ezer forint² — mai értékben legkevesebb százezer forint³ — rúgtak. Feleség, gyermek nem kísérte a koporsót, minthogy Wallaskay egész életében agglégény és gyermektelen maradt. Mivel halála hirtelen történt — agyvérzés végzett vele —, nem biztos, hogy legközelebbi vérrokonai — testvéröccse, Wallaskay Márton és unokaöccse, Glosius Sámuel, akik ekkoriban Pesttől távol éltek — részt vettek a temetésen. De minden valószínűség szerint sokan megjelentek Pest-Budán és környékén élő barátai, pártfogói, tisztelői és páciensei közül, akiknek tekintélyes része a kor ismert nemesi és arisztokrata családjaiból — a Podmaniczkyak, Prónayak, Orczyak, Beniczkyek, Rudnyánszkyak, Rádayak, Grassalkovichok, Döryek, Koháryak, Sztárayak stb. közül — került ki.

Am a kriptá fedele ügyszólván még be sem csapódott fölötte, amikor hagyatéka ügyében mozgásba lendült a kincstár gépezete. Wallaskay ugyanis igen gazdag ember volt. Ezt sokan tudták róla, köztük a legilletékesebbek is: Grassalkovich Antal gróf, a Magyar Kamara elnöke és Szilágy Pál, a kincstári jogügyek igazgatója (Causarum Regalium Director), akik személyesen ismerték. Mivel életének hirtelen halál vetett véget, elképzelhető volt, hogy nem készített végrendeletet. Márpedig az érvényes végrendelet nélkül elhunytak vagyona — amennyiben nem volt egyenesági leszármazottuk — a törvény értelmében a kincstárra háramlott. Ezért azután Szilágy Pál, mielőtt a halálesetről tudomást szerzett, azonnal lepecsételte Wallaskay lakását, és jelentést tett erről a Gödöllőn tartózkodó Grassalkovichnak, akinek utasítására azután megkezdte a hagyaték leltározását.³

De magán-hiénya is felbukkant. Egy Csadray István nevű ügyvéd, akinek más feljelentései is fennmaradtak a kamarai iratok közt, 1766. december 25-én, karácsony napján bejelentette a Magyar Kamarának, hogy Wallaskay végrendelet és örökös nélkül, gutaütésben meghalt, és kérte a kincstárra háramló hagyatékából a denunciánsnak járó tertialitást.⁴ Csadray erről lecsúszott, mert a kincstári jogügyigazgató őt megelőzve lépett akcióba. A denunciáns abban is tévedett, hogy Wallaskay végrendelet nélkül halt meg. Szilágy, aki az időközben Pestre érkezett unokaöccsel, Glosius Sámuel orvossal, továbbá

¹ Cinkotai evangélikus anyakönyvek. Funera Anni 1766. 23. Dec. Mikrofilmen a Magyar Országos Levéltárban (OL).

² OL, E 19, Grassalkovich-iratok, Fasc. 16. Nr. 23.

³ OL, E 37, Op. Szilágy, Fasc. II. Nr. 159.

⁴ OL, E 41, Litt. ad Cam. 1767, Nr. 5.

Wallaskay hűséges inasával, Keletneky Lőrincsel együtt számba vette a lakásban talált tárgyakat, megellette az orvos tíz évvel korábban írt, sajátkezű végrendeletét. Csakhogy a végrendelet, később részletezendő okok miatt, érvénytelennek minősült, így azután a hagyaték mégiscsak a kincstárra szállt — amiről szintén később lesz bővebben szó. Wallaskay hatalmas vagyonával és könyvtárával együtt iratai is Bécsbe kerültek, ahol mintegy két évszázadig észrevétlenül lappangtak, míg azután — hála az Österreichische Nationalbibliothek kéziratára munkatársainak — a közelmúltban a kutatás számára hozzáférhetőkké nem váltak.⁵

Elsősorban ennek az irathagyatéknek, továbbá a Magyar Kamara, a Helytartótanács, a bécsi Udvari Kamara, a Magyar Udvari Kancellária levéltárában felkutatott, eddig ismeretlen iratoknak köszönhető, hogy ennek a maga korában közismert, nem mindnapos életpályájú hazai orvosnak, alkimistának, műgyűjtőnek és könyvbarátnak életéről és tevékenységéről az eddigi szükségű híradásoknál valamivel bővebb és pontosabb adatokat lehetett összeszedni és közzétenni.

Wallaskay neve eddig sem volt ismeretlen a magyarországi orvostörténetben. Rövid életrajzát már 1774-ben közzétette Weszprémi István, első magyarországi orvosi életrajzlexikonában.⁶ Azóta számos orvostörténeti vagy általános művelődéstörténeti munkában felbukkant Wallaskay neve, de — ha itt-ott néhány újabb adat előkerült is személyével kapcsolatban — a fentírt részletesebb életrajz mindmáig nem jelent meg róla.

Pedig Wallaskay János a XVIII. századi hazai értelmiségnek ha nem is kimagasló, de érdekes és jellegzetes alakja. Ahhoz a jórészt felvidéki vagy erdélyi születésű, sok esetben német vagy szlovák anyanyelvű, protestáns, magát *Hungarus*-nak vagy *Transsylvaniaus*-nak valló réteghez tartozott, amely a XVIII. században fellendülő magyarországi szellemi életben számarányánál lényegesen nagyobb szerepet játszott, s amelynek a század első felében a teológus és történettudós Bél Mátyás volt a legismertebb és legkiválóbb képviselője.⁷

Származása, életútja, kapcsolatai alapján Wallaskay kétségkívül ehhez a társadalmi csoporthoz sorolható. Észak-Magyarországon született; apja evangélikus lelkész volt; anyanyelvi szinten beszélte a szlovákokat,⁸ németet, magyart, s diákként kitűnően elsajátította a tudomány korabeli nyelvét, a latint is. Tanulmányait az ország legfőbb evangélikus tanintézetének, a pozsonyi liceumnak elvégzése után a hallei egyetemen fejezte be, amely akkoriban a magyarországi evangélikus ifjak egyik legkedveltebb külföldi tanulólhelye volt.

⁵ Ezúton is köszönetet mondok dr. Németh István úrnak, a bécsi Nationalbibliothek kéziratára tudományos munkatársának, aki az irathagyaték létezésére felhívta a figyelmemet, és akinek segítségével — Prof. dr. Otto Mazal úrnak, a kéziratár vezetőjének engedélyével — a még csak előzetesen rendezett anyagba betekintést nyerhettem. Az irathagyaték finomrendezése és a kutatás számára teljesen hozzáférhetővé tétele c sorok írásakor még várat magára. A hagyatékban fekvő iratokra — minthogy átnézésük idején még nem volt végleges jelzetük — az alábbiakban csak dátum, iratfajta és levélírók szerint hivatkozom.

⁶ Weszprémi, Stephanus: *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*. Centuria prima. Lipsiae 1744. Új kiadás, magyar fordítással: Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első száz. Bp. 1960. 395. Wallaskay nevének írásmódja itt: Wallaszka. Másutt előfordul Valaszka és egyéb formákban is. Minthogy azonban ő maga minden előkerült forrásban Wallaskaynak írta magát az alábbiakban — az idézetekben szereplő esetleges eltérő írásmódoktól eltekintve — a saját maga által használt írásmódot alkalmazom.

⁷ A *Hungarus* értelmiségről bővebben l. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. passim

⁸ Ld. erről Glosius Dániel 1753. dec. 5-i levelet az irathagyatékban.

Néhány tekintetben azonban Wallaskay életpályája eltért a szokásostól. A Felvidékről már gyermekkorában elkerült, miután apja a Pest megye északi szegélyén fekvő Acsa község evangélikus lelkipásztora lett. Ennek — a későbbi pozsonyi diákoskodással együtt — valószínűleg nagy része volt abban, hogy Wallaskay közeli kapcsolatba jutott a Pest és Nógrád megyei protestáns birtokos nemességgel, amely a vármegyei életben és fokról-fokra az országos politikában is fontos szerephez jutott.

A hallei doktorálás (1734) után Wallaskay — kisebb megszakításokkal — csaknem két évtizeden át külföldön működött, amikor pedig 1752-ben hazatért, nem valamelyik nyugat-magyarországi vagy felvidéki városban telepedett le — mint hasonló származású és helyzetű pályatársainak zöme —, hanem az akkor még kevésbé városias Pesten. Az évek folyamán orvosi tevékenységével igen nagy vagyont szerzett, amelyet azonban nem ingatlanokba fektetett, hanem könyv-, régiség- és ritkasággyűjteményébe. Könyvtára, amelyben halála után több mint 3000 kötetet vettek jegyzékbe, a XVIII. század derekán az ország egyik legnagyobb magánkönyvtára, orvosi könyvek tekintetében pedig minden bizonnyal a legértékesebb könyvtára volt.⁹

Elméleti munkásságot Wallaskay — eddigi tudomásunk szerint — nem folytatott: disszertációján kívül nem maradt ránk nyomtatott munkája, s a korabeli források is csak mint nagyhírű gyakorló orvost emlegetik. De ha publikációkat nem hagyott is hátra, a fennmaradt forrásokból olyan életsors és egyéniség rajzolódik ki, amelyet érdemes közelebből megismerni.

Mindenekelőtt célszerűnek látszik az irodalomban eddig már közzétett életrajzi adalékok összefoglalása, és ahol szükséges, korrigálása. Az újabban átvizsgált forrásokból ugyanis kiderül, hogy még az a kevés is, ami Wallaskayról eddig megjelent, jónéhány tévedést tartalmaz.

Weszprémi azt írja Wallaskayról, hogy 1709. szeptember 14-én a Pest megyei Acsa községben született, 1734. május 3-án Halléban doktorált, 1736 február 17-én Columbus néven felvették a Császári Akadémiába (*Academia Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum*), először 15 évig Bécsben, majd Pozsonyban, végül Pesten folytatott orvosi gyakorlatot, amelynek eredményeképpen nagy hírnévre tett szert; 1767. szeptember 15-én halt meg gutaütésben, és több mint százezer forint értékű vagyona, valamint kitűnő tudományos könyvtára (*instructissima bibliotheca*) a királyi kincstárra szállt.¹⁰ Arról is beszámol Weszprémi, hogy Wallaskay — barátainak véleménye szerint — tagja volt a Rózsakeresztes szervezetnek, és szerette az alkímiát.

Már e szinte egykorú életrajzi összefoglalásban is, amely azóta is minden további munka alapforrásául szolgált, akad néhány téves adat. Közülük kettő valószínűleg Andreas Elias Büchnernek az *Academia* történetéről írott munkájából¹¹ került át ide. Az első Wallaskay születési helyére vonatkozik. E tévedés forrása maga Wallaskay lehetett, aki a hallei egyetem anyakönyvébe Acsát jegyeztette be születési helyüül, holott a valóságban a Zólyom megyei Felső-Lehotán (Horna Lehota) született, miként ezt a Pest megyei evangélikus contubernium négy lelkésze által 1732-ben az akkor már külföldön tanuló ifjú számára — édesanyja, özvegy Wallaskay Gergelyné kérésére — kiállított okirat

⁹ A XVIII. századi hazai könyvtárakról: Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1935. (Bőséges bibliográfiával); Vida Mária: A Ráday könyvtár orvostörténeti jelentősége a XVIII. században. *Comm. Hist. Artis Med.* 64–65 (1972).; Berlász Jenő: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974.; Kosáry D. i. m. 134–137.

¹⁰ Weszprémi I. i. m. I. köt. 394–395.; IV. köt. (Bp. 1970.), 157, 361.

¹¹ Büchner, A. E.; *Academiae Sacri Romani Imperii Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum Historia*... Halae Magdeburgicae, 1755, p. 505.

tanúsítja.¹² (1. kép) Könnyen elképzelhető, hogy 1731-ben, amikor a hallei egyetemre beiratkozott, Wallaskay maga sem tudta ezt; talán olyan korán került el Felső-Lehotáról, hogy összes gyermekkori emlékei Acsához fűtétek.

Büchner másik téves adata — amely azután minden további életrajzi vázlatba bekeült —, hogy Wallaskay Bécs után Pozsonyban praktizált. Az irathagyaték egyértelműen bizonyítja, hogy a Bécs utáni állomás nem Pozsony, hanem Pest volt. Igaz, hogy Wallaskay 1738—1740-ben, mielőtt Bécsben letelepedett volna, hosszabb ideig Pozsonyban tartózkodott, s az 1739-es esztendőt talán egészen ott töltötte, de arra nincs adat, hogy ez időben a városban orvosi praxist is folytatott volna.

Weszprémi ezenkívül tévesen jelöli meg a halálozás dátumát. A hagyatéki iratokból és az idézett temetési anyakönyvi bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy Wallaskay 1766 decemberében, néhány nappal karácsony előtt hunyt el.

Több későbbi kiadványban a fentiekhez újabb tévedések járultak. 1775—1777-ben megjelent írói életrajz-lexikonában Horányi Elek rosszul adta meg Wallaskay disszertációjának címét,¹³ ezenkívül neki tulajdonított egy állítólag 1754-ben Budán megjelent munkát, amelyet a pesti orvos — Weszprémi szerint — sohasem írt¹⁴, s amelynek valóban sehol sincs nyoma azóta sem. Mindamellett Horányi nyomán Szinnyi is felvette ezt az írást Wallaskay művei közé.¹⁵

Szívósan tartja magát Horányinak egy másik téves adata is, amely szerint Wallaskay Pest város orvosa volt — holott sohasem állt városi alkalmazásban.¹⁶

Új és helytálló adatot Weszprémi után először Nagy Iván közölt Wallaskayról: a királyi könyvek alapján megállapította, hogy az orvos és Márton nevű öccse 1753-ban kapott nemeslevelet Mária Teréziától.¹⁷

Úttörő jelentőségű, 1892-ben megjelent magyar orvostörténetében Demkó Kálmán csak az Academia Leopoldino-Carolina tagságával kapcsolatban említi Wallaskay Jánost, de hibásan Wallaszkynek írva nevét;¹⁸ ez a tévedés — amely talán csak elírás volt — későbbi szerzőknél újabb tévedések forrása lett. Szathmáry László például a magyar alkimistákról írott könyvében — amelyben Bél Mátyás és Gömör Dávid kéziratai alapján Wallaskay János alkimista tevékenységéről is megemlékezett — az orvost össze- tévesztette a nála évtizedekkel később született teológus Wallaszky Pállal, s az utóbbinak

¹² Wien, ÖNB Handschriftensammlung. Nachlass Wallaskay

¹³ Horányi, Alexius: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum...* Tom. III. Viennae, 1777. p. 484.

¹⁴ Weszprémi I. i. m. Második száz, második rész. Bp. 1968. 901.

¹⁵ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt. Bp. 1914. 1410.

¹⁶ Sem Pest város számadásaiban és egyéb irataiban, sem pedig Wallaskay irathagyatékában nincs ennek semmi nyoma, és Schmall sem említi nevét Pest város tisztviselői között (Schmall Lajos: *Adalékok Székes Budapest főváros történetéhez*. Bp. 1898. I. köt. 171—244.)

¹⁷ Nagy Iván: *Magyarország nemesi családai czimerekkel...* Pest, 1865. XII. köt. 21. Az uralkodó a nemességet 1752. december 12-én erősítette meg, a nemeslevél kiadása azonban 1753 elején történt, s szövege a királyi könyvek 1753. évi kötetének legelső bejegyzése. Címer itt nem található.

¹⁸ Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története...* Lőcse, 1892. 460.

az életrajzi adatait keverte bele a Wallaskayról adott rövid életrajzi áttekintésbe,¹⁹ amelyet azóta, sajnos, többen is forrásul használtak, Wallaskayról írva.²⁰

Az újabb időkben voltaképpen csak Wolfram Kaisernek és Karl Heinz Kroschnak a hallei egyetem történetével foglalkozó munkái hoztak napvilágra lényeges új adatokat — más magyarországi orvosokon kívül — Wallaskay Jánosról is. Ők tették közzé a reá vonatkozó egyetemi anyakönyvi bejegyzést is, amely szerint Wallaskay, aki Neograd-Pesthiensis Pannonus-nak vallotta magát, 1731. április 30-án iratkozott be a hallei egyetemre.²¹ Fontos új adalék Wallaskay élettörténetéhez, hogy Halléban ahhoz a tanítványi körhöz tartozott, amely Schmeizel Márton erdélyi származású professzor körül alakult ki, főként magyar- és erdélyországi diákokból.²²

Legutóbb Vallaszky Dezső e folyóirat hasábjain publikálta Wallaskay János és Márton nemesi címerét, és néhány új tényt ismertetett Wallaskay Mártonról.²³

Az alábbiakban a már említett, eddig fel nem dolgozott források, elsősorban a Wallaskay-irathagyaték és a caducitas (kincstárra háramlás) ügyében keletkezett iratok alapján megkísérlem felvázolni — az eddigi életrajzoknál bővebben — Wallaskay János életútját, előrebocsátva azt, hogy e biográfia, a fennmaradt források esetlegessége, hiányai és részbeni hozzáférhetetlensége miatt, még mindig nem tekinthető többnek, mint vázlatnak, amely a későbbiekben bizonyára kiegészítendő, és helyenként talán módosítandó lesz.

CSALÁD, TANULÓÉVEK

Wallaskay nem orvosdinasztia, még csak nem is lelkészdinasztia leszármazottja volt, mint sok más magyarországi orvos a XVIII. században. Családjában ő volt az első orvos — akárcsak apja, Wallaskay Gergely az első lelkész. A nemeslevél megszerzéséhez összegyűjtött iratok szerint a Wallaskayak régebben a Garam mentén fekvő, Zólyom megyei Valaszka mezővárosban éltek kisbirtokos nemesként. Nevük a megyei jegyzőkönyvekben a XVI. századtól kezdve fordult elő. Wallaskay János dédapja, András 1639-ben és 1652-ben feljegyzésre méltó haditetteket vitt véghez a Garam völgyéig becsapó, portyázó törökök ellen;²⁴ István nevű nagyapja volt az, aki kúriáját eladni kényszerült, miután házát a Thököly-felkelés idején a kurucok feldúlták, nemeslevelét elrabolták, ő maga

¹⁹ Szathmáry László: *Magyar alkémisták*. Bp. 1928. 29—30, 32, 34, 36.

²⁰ Az itt külön fel nem sorolt egyéb orvos- vagy általános művelődéstörténeti munkák, amelyek Wallaskayról megemlékeznek, voltaképpen mind Weszprémi, majd Nagy Iván és Szathmáry adatait veszik át, a tévedésekkel együtt. Vonatkozik ez már a korai munkákra is. Wallaszky Pál. *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria...* című, 1785-ben Pozsonyban és Lipcsében megjelent könyvében helyenként szó szerint közölte Weszprémi szövegét, de meg is toldotta azzal a tévedéssel, hogy Wallaskay János vagyonát a kincstárba *hagyta*, holott, mint látni fogjuk, erről szó sem volt. Ez utóbbi tévedést átvette Magyar-Kossa Gyula is (*Magyar orvosi emlékek*. I. köt. Bp. 1929. 63.). A Horányitól származó téves adat, amely szerint Wallaskay Pest főorvosa volt, ugyancsak szívósan tartja magát (pl. Gortvay György: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. Bp. 1953. I. köt. 71.).

²¹ Kaiser, W. — Krosch, K. H.: Transsylvanische und ostslowakische Mediziner in Halle. 1695—1750. In: *Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät im 18. Jh.* Beiträge I—XII. Sonderdrucke aus der Wissensch. Zeitschrift der Martin Luther Universität, Halle — Wittenberg, Jg. XIII (1964) u. XIV. (1965), (Math.-Naturwissensch. Reihe), S. 616.

²² Uo. 586., 600.

²³ Vallaszky Dezső: Adatok Wallaszky János Pest város főorvosa életéhez. *Comm. Hist. Artis Med.* 87—88 (1979), 249—253. Az itt közzétett címerábrázolás forrását a szerző nem közli, de az ábrázolás *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch* c. munkájából való. (Nürnberg, 1893. Bd. IV, S. 697, Tafel 478.), amelynek forrása valószínűleg egy 1783-as pecsétygyűjtemény volt (vö. Kőszegi S.: *Nemes családok Pestvármegyében*. Bp. 1899. 417.)

²⁴ OL, A I, Canc. Orig. Ref. 1752—223

pedig igazságkeresése folyamán Kassán börtönt szenvedett.²⁵ Wallaskay István fiai, Gergely és Jakab — mint egy jóval későbbi tanúkihallgatásból kiviláglik — 1686 körül még iskolába jártak; hogy hová, arról nem esett szó.²⁶ Wallaskay István a tanúvallomások szerint néhány évvel a Rákóczi-felkelés előtt halt meg. Egyelőre nincs adat arra, hogy idősebb fia, Wallaskay Gergely mikor és hol kezdte el lelkészi pályáját. Mivel ennek János fia 1709-ben, mint már szó volt erről, Felső-Lehotán született, feltehető, hogy ekkoriban itt lelkészkedett; annyi bizonyos, hogy nem sokkal később Acsára került. Acsai lelkészként jó ideig conseniora volt a Pest megyei evangélikus contuberniumnak,²⁷ mígnem 1729-ben elhunyt.²⁸

Acsa földesura 1731-ig Károlyi Sándor gróf, attól kezdve pedig Prónay I. Gábor volt.²⁹ Nyilvánvalóan az acsai gyermekkorral függenek össze Wallaskay János kapcsolatai nemcsak ezzel a két birtokos családdal, hanem a környék más nemesi családjaival, evangélikus lelkészeivel és tanítóival is.

Felnőtt korában Wallaskay Jánosnak két testvére élt: Márton nevű öccse, aki jogász volt és az 1750-es években az adonyi uradalom fiskálisaként Zichy János gróf szolgálatában állott, továbbá Éva nevű nővére, aki Glosius Dániel sziráki evangélikus lelkész felesége volt. Az irathagyatékából következtethetően Wallaskay mindkét testvérével rendszeresen tartotta a kapcsolatot, s különösen jó viszonyban volt sógorával, a régi lelkészcsaládból származó Glosius Dániellel, akitől az 1736 és 1755 közti időből az irathagyatékban 52 levél maradt fenn. Később, sógora, majd nővére elhunyt után Wallaskay apaként gondoskodott a Glosius-házaspár két fiának neveltetéséről.

Hogy Wallaskay János hol végezte alsóbb iskoláit, egyelőre nem tudjuk. Az országnak erről a vidékéről való evangélikus ifjak többnyire a besztercebányai, eperjesi vagy kismárki iskolában tanultak, de az elsőnek anyakönyvében Wallaskay nem szerepel,³⁰ az utóbbiak anyakönyvei pedig nincsenek meg, vagy nem hozzáférhetők. Annyi bizonyos, hogy hazai iskolai tanulmányait Magyarország akkori legfelsőbb fokú evangélikus tanintézetében, a pozsonyi líceumban fejezte be.³¹ Minden jel szerint itt kötött életre szóló barátságot Tomka-Szászky Jánossal, a líceum tanárával, Gömöry Dáviddal, a későbbi győri orvossal és néhány más tanulótársával, s innen származik ismeretsége Bél Mátyással is.³² A pozsonyi líceum ebben az időben teljes mértékben Bél Mátyásnak, a pietizmus hazai vezéralakjának és a magyar történettudomány egyik úttörőjének szellemi befolyása

²⁵ OL, A 23, Canc. Litt. Cons. Locumten. 1752—420

²⁶ 1726-ban, amikor a Wallaskayak nemességének bizonyítása ügyében Zólyom vármegye megbízásából, királyfalvi Róth Ádám alispán és Bohus Sámuel ülnök tanúkihallgatást tartott, a 65 éves Helena Haviar, aki 40 esztendővel korábban szolgálóként élt Wallaskay Istvánnál (János nagypapjánál), azt vallotta, hogy ismerte a két fiút, akik akkor iskolába jártak. Bori Pál 70 éves alsólehotai nemes ugyanekkor elmondotta, hogy gyermekkorában, amikor apja breznóbányai iskolába vitte őt, gyakran ebédeltek a Wallaskayak valaszakai kúriájában. Elképzelhető, hogy Wallaskay Gergely és Jakab is a breznóbányai iskolát látogatta. Bori Pál szerint Wallaskay István kassai bebörtönöztetése után volt kénytelen eladni valaszakai kúriáját.

²⁷ Bél, Mathias: *Collectanea pro Historia Religionis Evangelicorum in Hungaria*. OSZK, Kéziratár, Quart. Lat. 1153, fol. 72.

²⁸ Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Bányakerületi Levéltár, a Pest megyei esperességi egyházak látogatása, Acsa, 1880.

²⁹ Borovszky Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Bp. 1910. I. köt. 31.

³⁰ EOL, V. 49.

³¹ Kaiser — Krosch i. m. 616.

³² L. Bél Mátyás feljegyzéseit Scripta chemica c. kéziratában (OSZK Kézirattára, Oct. Lat. 92, fol. 14, 22, 71.), amelyekből Szathmáry közölt részleteket idézett munkájában. Tomka-Szászky-nak és Gömörynek sok levele maradt fenn Wallaskay irathagyatékában. Wallaskaynak egy

alatt állt,³³ s ez az irányzat szemmel láthatóan nagy hatással volt Wallaskay világnézetére és további életútjára is.

Nyilván a pozsonyi hatásnak is része volt abban, hogy tanulmányait a hallei egyetemen, a pietizmus akkori németországi fellegrárában folytatta. Az orvosprofesszorok közül itt elsősorban Friedrich Hoffmant és Johann Heinrich Schulzét hallgatta. Ezenkívül, mint említettem, tagja volt Schmeizel Márton tanítváni körének. Három esztendei tanulás után Wallaskay Friedrich Hoffmann elnöklete alatt doktorált. Disszertációjához, a kor szokása szerint, üdvözlő írásokat mellékeltek tanárai és tanuló társai. Az előbbiek közül Hoffmann, Schulze és Schmeizel dicsérő sorait találjuk a disszertációhoz kötve, az utóbbiak közül Drauth Sámuel, Soter András, Haynóczi Pál, Michael Erhard Haner és Johann Bruckner intéztek üdvözlő verseket Wallaskayhoz.³⁴ Schmeizel azon tanítványai közé sorolta őt, akiket „ob diligentiam singularem, modestiam laudabilem, mores conditos decentesque amare imo diligere soleo”.

Wallaskay orvosi disszertációja az úton levők, vándorlók betegségeiről szólt. A két fő fejezet a levegő (a forró vagy a hideg, a romlott, kénes, poros stb. levegő), illetve az ételek, italok által okozható betegségeket és az ellenük való védekezést tárgyalta. Hoffmann és Schulze előadásaira, Hippokratész, Galenus, Avicenna, Sennert, Boyle és más orvosi szaktekintélyek megállapításaira és a szerzőnek saját utazásai közben szerzett tapasztalataira hivatkozva. Megjegyzendő, hogy amit Wallaskay az utazás közben szerezhető betegségekről és azok megelőzéséről, illetve gyógyításáról leír, nagyrészt reális megfigyeléseken alapul, és józan tanácsokat foglal magában; az akkoriban még mindig előforduló babonás gyógymódoknak nincs nyomuk a disszertációban.

Egyébként az orvosavató értekezés témájára és Schulze ajánlósorainak arra a megállapítására, hogy „*vitam hominum esse peregrinationem iam diu visum fuit viris sapientibus...*”, érdekesen cseng vissza Wallaskay több mint két évtizeddel később írt végrendeletének az a kijelentése, hogy „*tota mea vita peregrinatio fuit...*”

Kevés adatunk van arra, hogy mivel foglalkozott Wallaskay a doktorátus megszerzését közvetlenül követő években. Egy későbbi feljegyzéséből kiderül, hogy 1743 nyarán Pozsonyban fogadta őt III. Károly, és több mint félórás beszélgetésük során ígéretet tett arra, hogy privilégiumával támogatni fogja a fiatalembert, ha az Pesten orvosi gyakorlatot akar folytatni. Valamilyen okból azonban erre akkor nem került sor. Wallaskay visszament Halléba. 1736. február 27-én itt vették fel az akkori egyik legtekintélyesebb természettudós társaság, az Acedemia Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum tagjai közé. Mint a tagfelvételi diploma mutatja, ajánlója a társaság Alcmeon nevű tagja, azaz Schulze hallei professzor volt, aki, úgy látszik az orvossá avatás után is támogatta egykori tanítványát. Wallaskayt Columbus néven vették fel az Akademiába; a diploma szerint a név allúzió volt arra, hogy Columbushoz hasonlóan ő is új világ — a természet titkai —

Gömörhyhez intézett, alkímiával kapcsolatos levele másolatban Tomka-Szászky kézírásával maradt fenn (OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 589, az Aphorismi Chemicí c. gyűjteményben, amelyet Szathmáry tévesen egészében Bél Mátyásnak tulajdonít).

³³ L. erről: Haan L.: *Bél Mátyás*. Bp. 1789. passim; Markusovszky S.: *A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896, passim; Kosáry D. i. m. 114.

³⁴ Wallaskay Ioannis: *Dissertatio inauguralis medica de morbis peregrinantium...* Halae Magdeburgicae, 1734. Kaiser — Krosch i. m. szerint Wallaskay is írt üdvözlő verseket Soter András, Máhr Jermiás és Drauth Sámuel szintén 1734-ben készült disszertációjához, ezeket azonban nem sikerült megtalálnom (Drauth disszertációjának az OSzK-ban őrzött példányához nincsenek hozzákötve az üdvözlő versek).

felfedezésére indult. Az elméleti tudomány szempontjából Wallaskay nem váltotta be ezeket a reményeket, nevéhez nem fűződnek új tudományos eredmények — nem úgy, mint például az ugyanabban az évben felvett Linnééhez. Wallaskay, aki egyébként az 1652-ben alapított Academia tizennegyedik magyarországi születésű tagja volt,³⁵ végig megmaradt szürke tagnak.

1736-ban és 1737-ben Wallaskay még Halléban tartózkodott,³⁶ 1738 egy részét Nürnbergben töltötte,³⁷ 1738 szeptemberében azonban — Bél Mátyás naplószerű feljegyzései szerint — már Pozsonyban volt, ahol valószínűleg 1740 nyaráig élt. Hogy itt az alkimista kísérleteken kívül mivel foglalkozott, arra egyelőre nincs adatunk. 1740 augusztusában azonban már Bécsben tartózkodott.³⁸

BÉCSI TARTÓZKODÁS ÉS KIÚZETÉS

A császári székhelyen végre sikerült egzisztenciát teremtenie, bár az első időkben, 1740 és 1741 elején olyan tervek is felmerültek, hogy Oroszországba vagy Indiába utazik.³⁹ Ebből azonban semmi nem lett: Wallaskay Bécsben maradt. Itteni orvosi praxisának részleteiről egyelőre igen keveset tudunk (a betegek nagy része feltehetően személyesen kereste fel, az irathagyatékban ezért kevés adat maradt fenn Wallaskay ekkori gyógyító tevékenységéről); annyi azonban bizonyos, hogy sikeres volt anyagi tekintetben is: vagyonát mindenesetre itt alapozta meg. Pacientúrája széleskörű és részben jómódú lehetett. A hagyatékában található igazolások szerint háziorvosként kezelte több külföldi udvar bécsi követét, továbbá Gyulafy erdélyi kancellárt, Bethlen Gábor erdélyi udvari tanácsost, Kussow grófot. A gazdag páciensek mellett szegényeket is gyógyított: ő maga egyik folyamodványában azt írta, hogy több mint 12 esztendő bécsi tartózkodása alatt ezer szegény beteget kezel.

Wallaskay Bécsben a mai Lugeck 7. számú ház helyén állott Grosser Federlhof, korábban Laslahaus néven ismert ódon házban lakott (2. ábra), amelyet még 1497-ben építtetett a Budáról Bécsbe származott Peter Edlasperger von Ofen, s amely nemcsak hatemeletes középkori lakótornyáról volt nevezetes, hanem arról is, hogy 1713–1714-ben itt lakott Leibniz, de korábban állítólag már Paracelsus és Wallenstein is megfordult falai közt.⁴⁰

Bécsi tartózkodása idején Wallaskay továbbra is levelezett pozsonyi és hallei tanáraival és egykori tanuló társaival; alkalmanként utazásokat tett Magyarországon és Erdélyben is, ezekről azonban csak véletlenszerűen maradtak fenn adatok. 1742 utolsó és 1743 első napjaiban Aszódon tartózkodott, ahová a halálosan beteg idősebb Podmaniczky János gyógykezelésére hívták.⁴¹ Teleki Miklós gróf leveleiből kitűnőleg 1744 nyarán Erdélyben járt.

³⁵ Büchner i. m. 480–504.; Kaiser, W. — Völker, A.: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jahrhunderts. . . *Comm. Hist. Artis Med.* 69–70 (1973), 57.

³⁶ Az irathagyatékban található levelek és nyugták tanúsága szerint.

³⁷ 1738-ban több levelet címeztek nevére a nürnbergi Arany Birodalmi Sas fogadóba.

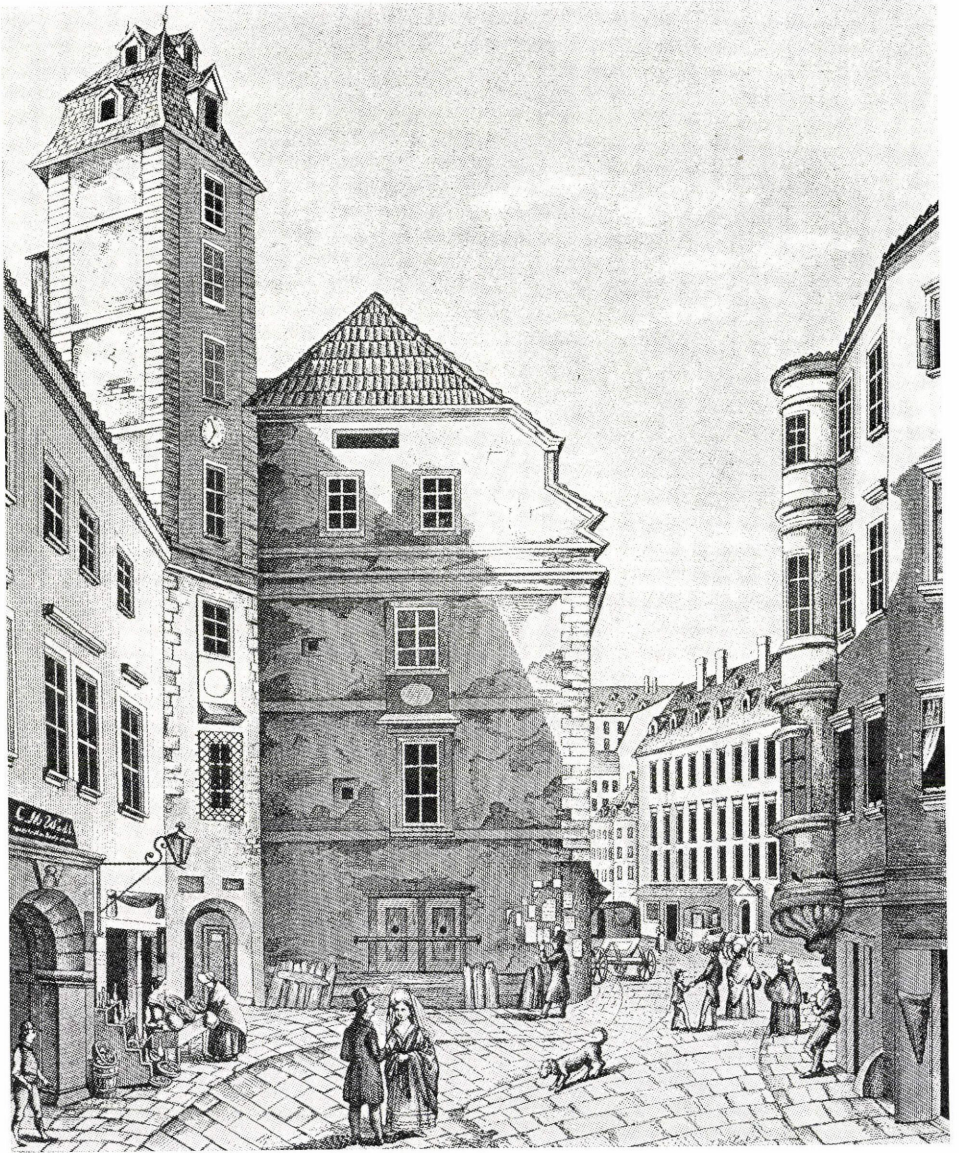
³⁸ Ekkor írt alá Bécsben egy alkimista titkos szerződést. 1752 elején azt írta egy folyamodványában, hogy csaknem 13 esztendeje él Bécsben.

³⁹ Ifj. Podmaniczky János 1740. nov. 5-i és 1741. jan. 5-i leveleinek tanúsága szerint. Korábban már Andreas Elias Büchner hallei egyetemi tanár is, akit 1736-ban az orosz cár háziorvosául meghívtak Szentpétervárra, magával akarta vinni kísérőként Wallaskayt, de végül ő sem utazott Oroszországba (Kaiser — Krosch i. m. 600.).

⁴⁰ Kisch, W.: *Die alten Strassen und Plätze Wiens*. Wien, 1883. 386.

⁴¹ Doby A.: *A Podmaniczky-család*. Bp. 1901. 85.

2. ábra. Wallaskay bécsi lakóháza a mai Lugeck 7. helyén.
(Kisch, W.: Die alten Strassen und Plätze Wiens. Bécs, 1883. 139. ábra)

Consilium Medicum.

1. D. vir. Sweeten. ut alij bene valent Stibisth. Pring
 Crostosj est, hoc no loco, nulli profus remedando cedens, nec necesse est alij
 quan blande deorandibz Stibisth. Pring que causs. peditura concedat,
 et Stibisth. Pring pilulas, atq. Stibisth. Pring duntaxat ore retinere diu cessat.
 Lehan!

[illegible]

Alkimista kapcsolatokat is fenntartott, sőt 1754 körül alkimista célú bányavállalkozásba bonyolódott Zell in Zillerthalban. Bécsi társadalmi kapcsolataiba két bécsi asszonynak, Anne Marie de Hoffmannnak és Catharina Crullnak a hagyatékban fennmaradt levelei engednek némi bepillantást.

Kitűnő tudományos könyvtára legnagyobb részét Wallaskay bizonyára Bécsben gyűjtötte. Korábban a sok ide-oda költözés és az anyagi eszközök feltehető szűkössége folytán nem engedhette meg magának, hogy nagyobb számban vásároljon könyveket. Később viszont, Bécsből Pestre költözése után, valószínűleg sokkal nehezebben juthatott hozzá könyvekhez — most már nem anyagi okok miatt. Mindenesetre erre mutat az, hogy 1752 után kiadott könyvet alig találunk könyvtárának katalógusában.⁴²

Wallaskay nem a maga jószántából távozott Bécsből. Kiutasítása furcsa módon Gerard van Swieten egyetemi reformjaival függött össze. A holland protestáns egyetemen tanult van Swieten, Mária Terézia háziorvosa, a bécsi orvosi fakultás elnökévé történt kinevezése (1749. január 4.) után fontos reformokat hajtott végre. Javaslatára az uralkodó egyebek közt azt is elrendelte, hogy Ausztriában csak olyanok folytathassanak orvosi gyakorlatot, akik a bécsi egyetemen szerezték diplomájukat, vagy ott újra leteszik az orvosi vizsgákat. Mivel azonban a bécsi egyetem továbbra is zárva maradt a nem-katolikusok előtt, ez gyakorlatilag a protestáns orvosok kitiltását jelentette.⁴³

A rendelet természetesen Wallaskayra is vonatkozott, hiszen számára elképzelhetetlen volt, hogy vallását megtagadva, konvertita legyen. Wallaskay több évig küzdött ugyan azért, hogy mentesítsék a rendelet érvénye alól: folyamodványjaiban egyebek közt arra hivatkozott, hogy személye ellen sohasem merült fel kifogás, hogy előkelő és szegény betegeit egyaránt lelkiismeretesen gyógykezelt, s hogy több mint egy évtizedes bécsi praxisa alatt gyűjtött nagy könyvtárával és számottevő házi felszerelésével igen nehéz lenne számára a költözködés. De küzdelme végül is eredménytelen maradt: 1752. január 10-én kézhez kapta az alsó-ausztriai kamara szigorú hangú értesítését arról, hogy az uralkodó nem tesz vele kivételt, s ezért — noha személye ellen valóban nincs kifogás — 14 napon belül el kell hagynia Ausztriát.

Ez a két hét kevés volt ahhoz, hogy háztartását teljesen felszámolja és gondoskodjék ingóságainak elszállításáról (s nyilván nem is tudta még, hova szállítsa őket). Így aztán holmiját hátrahagyva utazott Bécsből Magyarországra. Valószínűleg több helyen járt, többekkel tanácskozott, amíg végül is eldöntötte, hogy Pesten telepszik le. Ezután engedélyt kért a bécsi hatóságoktól arra, hogy egyszerű utasként Bécsbe mehessen, — intézkedni ott maradt bútorainak és könyveinek elszállításáról.⁴⁴ A hajóra rakott holmi 1752. május 9-én érkezett meg Budára.⁴⁵ Wallaskay 1752 májusában kezdte meg működését élete utolsó állomáshelyén, Pesten.

⁴² Természetesen a régebbi kiadású könyvek között is lehetnek olyanok, amelyeket 1752 után szerzett be. Mégis feltűnő, hogy míg az 1730—1740-es években megjelent könyvek nagy számban találhatók könyvtárjegyzékében, 1752 utániak csak elvétve.

⁴³ Van Swieten pozitív egyetemi reformjainak erről a negatív hatásáról a szakirodalom tudomásmint szerint nem emlékezett meg (vö. *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Wien — Köln — Graz, 1973.).

⁴⁴ Kérvényében bizonygatnia kellett, hogy ezen bécsi tartózkodása idején semminemű orvosi tevékenységet nem fog folytatni.

⁴⁵ A vámhivatal számára 1752. május 1-én készült lista szerint Wallaskay 29 ládában könyveket, ruhákat, képeket, házi eszközöket, tükröket stb., továbbá különféle bútorokat (két írószekrényt, három tábori ágyat, két szublódot, egy nagy fegyverszekrényt, egy billiárdasztalt stb.) szállíttatott vízi úton új lakóhelyére.

A PESTI TARTÓZKODÁS

Vajon miért választotta Wallaskay Pestet? A kérdés feltevése nem indokolatlan, hiszen az ő köréből való orvosok szinte kivétel nélkül az ország városiasabb, nyugati vagy északi peremvidékein telepedtek le (az erdélyiek pedig többnyire visszamentek Erdélybe). A városiaság foka és az orvos iránti igény közti szoros összefüggés kézenfekvő volt akkoriban is, márpedig Pest a XVIII. század derekán e tekintetben még jóval elmaradt nemcsak az ország akkori tényleges politikai központja, Pozsony, hanem más, kisebb városok mögött is. Pesten 1754 elején Wallaskayval együtt négy orvos élt, ezek közül azonban az egyik, Stainer Ferenc András csak 1752 novemberében szerezte diplomáját, Wallaskay letelepedésekor tehát még nem lehetett a városban; egy másik, Zach József, az invalidusok kaszárnájának orvosa volt, s így a polgári lakosság gyógyításával feltehetőleg csak Müller Lénárd városi tisztiorvos foglalkozott. Budán ugyanekkor mindössze két orvos működött, ezzel szemben Pozsonyban tizenháromnál is több, Sopronban és Győrben öt-öt, Eperjesen négy, Kassán három.⁴⁶

Valószínű persze, hogy ez a tényező — azaz a kisebb konkurencia — éppen pozitív szerepet játszott Wallaskay választásában. Az is valószínű, hogy rokonai, barátai és egyéb társadalmi kapcsolatai is döntő súllyal estek latba. A XVIII. század derekára ugyanis észrevehetőbben érvényesült az a tendencia, hogy az ország középső vidékein birtokos nagyrészt, de nem kizárólag protestáns) nemesség számos, politikai, vallási és kulturális tekintetben aktív képviselője Pestet központnak kezdte tekinteni; sokan közülük házat vásároltak itt; ugyanebben az időben a város lassan elindult a gazdasági emelkedés útján; azok a tényezők, amelyek Pestet az ország természetes kereskedelmi központjává tették, kezdték áttörni az évszázados hanyatlás okozta korlátokat.

Pest közelében, Aszódon élt ifjabb Podmaniczky János, Wallaskay leghívebb ifjú kori barátja, aki az orvost leveleiben „amicorum princeps”-nek szólította. Ugyancsak Pest közelebbi és távolabbi környékén élt a Prónay, Ráday, Orczy, Beleznay, Beniczky, királyfalvi Róth család, amelyeknek tagjaival Wallaskay már előzőleg közeli kapcsolatba került.

Mindenesetre ez a választás helyesnek bizonyult. Pesten gyorsan kiépült Wallaskay praxisa, messze túlterjedve a város, sőt a megye határain is. Már 1753 elején azt írta neki egy vidéki betege, hogy „az egész magyar világ előtt tudva lévő orvoshoz folyamodom”.

A Wallaskay-irathagyatékban a pesti praxisnak maradt a legtöbb nyoma: levelek, betegségleírások, receptek. De ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy az, ami írásban fennmaradt, csak részben tükrözheti Wallaskay orvosi tevékenységét, hiszen ennek bizonyos — bár nem tudni, mekkora — hányada személyesen, levelek közbejötté nélkül bonyolódott le. De az irathagyatékból rekonstruálható páciéntúra is igen változatos társadalmi helyzetű és az ország különböző vidékein lakó emberekből tevődött össze. A feljebb már említett családok tagjain kívül Wallaskay betegek közé tartozott — hosszabb-rövidebb ideig — Grassalkovich Antal kamaraelnök és néhány családtagja, Barkóczy Ferenc egri püspök és több más Barkóczy gróf, Károlyi Ferenc gróf, Batthyány Imre gróf, Amadé László báró, az Esterházy, Forgách, Haller, Hardegg, Koháry, Sztáray, Szirmay, Szécsény stb. grófi és az Andrássy, Döry, Laffert, Sándor, Vécsey bárói család

⁴⁶ OL, C 37, Htt, Acta san. Lad. A. Fasc. 33. Nr. 1.

néhány tagja; Erdélyből a már említett Teleki Miklóson kívül Bethlen Ferenc és Farkas, Pekri Kata, Rhédei János. A Pest és Nógrád megyei, valamint a felvidéki birtokos nemesi családok közül a Bene, Berzeviczy, Bohus, Darvas, Dedinszky, Draviczy, Fáy, Gedey, Gosztonyi, Huszár, Jeszenák, Jeszenovszky, Kandó, Kubinyi, Lehoczky, Majthényi, Névery, Párniczky, Radvánszky, Révay, Rudnyánszky, Sághy, Szeleczy, Szlávay, Wattay, Záborszky, Zerdahelyi, Zlinszky stb. család egy vagy több tagjának nevét találjuk meg a Wallaskayhoz gyógykezelésért fordulóok között. Rajtuk kívül szívesen keresték fel őt a város közelebbi és távolabbi környékén működő evangélikus lelkészek és tanítók, de szép számmal akadtak betegek között katolikus papok és szerzetesek is, nosztrai pálosok, különböző pesti és budai rendek tagjai, kanonokok, falusi plébánosok stb.

Jónéhány beteg kereste fel leveleivel távolabbi vidékekről, így Pécsről, Szegedről, Eszék-ről, Nagyváradról is, ezenkívül voltak esztergomi, egri, gyöngyösi, losonci, gácsi stb. páciensei. Az iránta táplált bizalmat mutatja, hogy 1762-ben, amikor úgy hírlett, el akarja hagyni Pestet, Haller György gróf Kolozsvárott évi 1000 forintot és ingyen lakást, asztalt ajánlott fel neki, ha odaköltözik (ez idő tájt egy megyei orvos évi fizetése 250—300 forint volt.). Wallaskay azonban végül is Pesten maradt.

Wallaskay orvos—beteg kapcsolatai sok ponton összefonódtak társadalmi kapcsolataival, ezek pedig hitelező—adós kapcsolataival. A vagyonos körökben keresett, nagy hírnévnek örvendő orvos ugyanis magas jövedelmének egy részét készpénzben tartotta, s ezt alkalmilag kikölcsönözte a köztudottan pénzsűkében szenvedő birtokos osztály tagjainak. Egy sajátkezű feljegyzése szerint, amely hagyatékában található, 1760 decemberében a következők tartoztak neki:

Hurassin, 1753. január 3. óta, 100 forinttal;

Podmaniczky Sándor, 1755. május 12. óta, 1500 forinttal;

Esterházy Gábor, 1755. június 30. óta, 1500 forinttal;

Götterstorfer pesti patikus 1756. május 31. óta, 500 forinttal,

1758. augusztus 6. óta újabb 500 forinttal;

Ráday Gedeon, 1757. május 23-a óta, 500 forinttal, majd 1760. október 18. óta újabb 300 forinttal;

Hardegg gróf, 1758 és 1759 óta összesen 1500 forinttal;

Forgáts János gróf, 1760. május 9. óta, 2000 forinttal;

Sándor Antal báró, 1760. július 12. óta, 200 forinttal;

Bojanovszky bárónő, 1760. szeptember 19. óta, 2000 forinttal.

Ugyanebben a feljegyzésben olvasható, hogy Ráday Gedeon, miután 1761 elején kifizette adósságát, 1761 májusában újabb 1000 forint kölcsönt vett fel. Wallaskaynak halálakor csaknem 12 000 forint kintlevősége volt: Götterstorfer 2500 forint, Ráday Gedeon 1000 forint, Forgáts János 2000 forint, Mednyánszky báró 3000 forint, Esterházy Gábor 2500 forint. Ambrózy György 200 forint tőkével tartozott neki, s néhányan kamatokkal is adósak maradtak (az összeget azután a királyi kincstár hajtotta be). E kimutatásból az is kiderül, hogy Wallaskay az akkor szokásos évi 6 százalékos kamatot szedte, kölcsönügyletei tehát korrektek voltak.

Az irathagyaték eddig átnézett levelei közül néhány arról tanúskodik, hogy Wallaskay alkimista kapcsolatai sem szakadtak meg teljesen, bár a súlypont nagymértékben áttevődött a műgyűjtő tevékenységre (a kettő között volt összefüggés, hiszen az antik pénzek, a drágakövek, nemesfémek, ritka ásványok gyűjtése kapcsolatban állt az alkimiaival). Ilyen jellegű összeköttetése lehetett Dobai Székely Sámuellel, az ismert nevű XVIII. századi műgyűjtővel; Székely egyik levelében (1752 augusztusában) felhívta Wallaskay figyelmét a budai polgármesterre, aki „nagy chymicus“ és az ugyancsak a Várban lakó

Röcklein nevű emberre,⁴⁷ „az ki Romabul és Fiorentiabul sok szép antiquitasokat hozott, mind az kettővel illő megesmerkedni“. A szenvedélyes éremgyűjtő Ráday Gedeon pedig 1753. október 1-i levelében arra kérte a pesti orvost, hogy Szent István király pénzeiből — amelyet az egy, Székely Sámuel által hozzáküldött embertől vásárolt — jó pénzért engedjen át neki néhány darabot.

Pesten Wallaskay rögtön letelepedésekor Beniczky István házában bérelt egy összesen hat szobából és mellékhelyiségekből álló lakást, a mai Kossuth Lajos utca és Petőfi Sándor utca sarkán, a ferencesek templomával szemközt. Élete végéig itt lakott, nem vásárolt magának saját házat.

Pesti tartózkodásának elejére esik, hogy több mint egy évtizedes fáradozás után végre sikerült megkapnia a nemeslevelet, öccsével, Wallaskay Mártonnal közösen. A nemesi diplomáért ő 500 forintot, öccse 250 forintot fizetett be az államkasszába⁴⁸. Címerükbe kigyót is rajzoltattak, nyilván az orvosi hivatás jelzésére.

Wallaskay Pesten sem nősült meg, élete végéig agglegény maradt (pedig korábban olykor még foglalkozott házassági tervekkel). Saját család helyett nővére családját vette pártfogásba. Miután sógora, Glosius Dániel 1755-ben meghalt, a két hátramaradt kiskorú fiú, Sámuel és Mihály neveltetéséről ő gondoskodott. 1756-ben a Glosius-fiúkat Osgyánban, az egyetlen magyar nyelvű evangélikus tanintézetben iskoláztatta, hogy a magyar szót elsajátítsák. Ezt követően a fiúk a pozsonyi líceumban tanultak, Tomka-Szászkynál, Windischnél és másoknál. Mint fennmaradt leveleiből kiviláglik, Wallaskay a természettudományos ismeretek és a klasszikus nyelvek elsajátításán kívül fontosnak tartotta a rajz és a modern nyelvek (francia, olasz) tanulását is. Glosius Mihálynak, a kisebbik fiúnak további sorsáról nincsenek adataink (lehetséges, hogy fiatalon meghalt), de az 1741-ben született Glosius Sámuel nagybátyja orvosnak taníttatta ki. Sámuel 1764-ben a bécsi egyetemen — ahol ekkor már protestánsok is vizsgázhattak — védte meg orvosi disszertációját, majd később ő is Pesten telepedett le. Élete utolsó éveiben Wallaskay átadta neki praxisa egy részét. Glosius 1782-től Pest megye tisztiorvosa volt, 1783-ban pedig megszerezte a pesti polgárjogot, s említésre méltó szerepet játszott a türelmi rendelet nyomán legalizált pesti evangélikus egyházközségben, de már előbb belső tagja lett az 1779-ben Budán megalakult Hazafiúi Magyar Társaságnak⁴⁹.

Wallaskay általános örökösévé is nővérét és annak két fiát jelölte ki, egyetlen fennmaradt végrendeletében, amelyet 1756. december 31-én írt.⁵⁰ Minthogy a végrendelet számos életrajzi adalékkal szolgál, s ezenkívül bepillantást enged Wallaskay egyéniségébe, érdemesnek látszik részletesebb ismertetése.

A megírás körülményeiről Wallaskay a bevezetőben szólt. Akkor ragadott tollat végakarátának rögzítésére, amikor zimankós téli időben útra kellett kelnie a súlyosan beteg Károlyi Ferenc grófhhoz, Nagykárolyba („...*hoc ipso momento, qae mihi ex officio medici ad aegre decumbentem Comitem et Generalem Caroly ad Caroly satis certe incommoda tempestate excurrendum est*...“). A bevezető sorokban röviden összegezte életpaszttalait és életszemléletét, klasszikus — ha nem is pontos — idézettel kezdve mondandóját: „*Homo sum et nihil humani a me alienum esse scio*“. Majd egykori tanárának, Schulzénak

⁴⁷ A budai telekkönyv tanúsága szerint Röcklein a mai Úri utca 18. sz. helyén lakott, foglalkozását azonban nem említették.

⁴⁸ OL, A 1, Canc. Orig. Ref. 1752—223

⁴⁹ Kanya Pál: *Emlékbeszéd, melyet a Glosius-ünnepély alkalmával 1853. május hó 12-én... tartott*; Kosáry D. i. m. 566.

⁵⁰ A végrendeletnek egyelőre csak a másolata került elő a Grassalkovich-iratokból (OL, E 19, Fasc. 16. Nr. 23.).

szavaira rímelve így folytatja: „*Tota vita mea peregrinatio fuit, peregrinatio certe, qua me per varios casus per tot discrimina rerum docuit, nihil in hoc mundi theatro stabile esse, nec dari aliud in his terris summum bonum, quam veram animi quietem. Hanc ego in solius Dei Nostri et Salvatoris Nostri, Jesu Christi gratia invenio*”.

Ezután Wallaskay kijelentette, hogy mindenét, amiről most rendelkezik, kizárólag saját munkájával — természetesen Isten áldásával — szerezte: „...*omne quod possideo ex solius Dei benedictione et meo indefesso labore... acquisitum est*”. Özvegy Glosiusnét és annak két fiát „abszolút és törvényes” örököseinek nyilvánítva, gyámul és egyben végrendeleti végrehajtóul Lehoczky Dánielt, Podmaniczky Jánost, Prónay Lászlót és Jeszenovszky Sámuel, Pest megye ügyészét jelölte ki.

Ezt követte a részletes rendelkezés a javakról.

Wallaskay végakarata az volt, hogy könyveit, kéziratait, ritkaság-, régiség- és ásványgyűjteményét érintetlenül tartsák együtt mindaddig, ameddig valamelyik unokaöccse a harmincéves kort el nem éri, mert csak ekkor lesz elég érett arra, hogy a gyűjtemény sorsáról döntsön. Amennyiben az unokaöccs el akarja idegeníteni a gyűjteményt, köteles ezt mindenekelőtt Mária Teréziának felajánlani, hogy amit az uralkodó jónak lát, elhelyezhesse bécsi kincsházában (végrendeletének ez utóbbi kívánsága volt szinte az egyetlen, amely teljesült — csak nem éppen úgy, ahogy ő képzelte).

Egyéb vagyonáról, amely részint készpénzben, részint kölcsönökben feküdt, Wallaskay úgy rendelkezett, hogy a kamatokból a két Glosius-fiú kapjon illő neveltetést. Az általános örökösökön kívül az orvos még jónéhány személyre és intézményre hagyott kisebb nagyobb összegeket: a pesti klarisszákra, piaristákra, ferencesekre és a város szegényeire, a pozsonyi líceum szegénysorsú hallgatóira, Kuntz bécsi evangélikus ágensre, Jeszenovszky Sámuelre, Lehoczky Dánielre, egy távoli rokonára, Valaszky János tótygyúrki tanítóra, a Glosius-házaspár Barbara nevű leányára (Mathaesus Sámuel evangélikus lelkész hitvesére). Inasára, Keletneky Lőrincre és feleségére, hűséges szolgálatukért (1752-ben fogadta fel őket), és mivel szegény és jámbor emberek, 300 forintot hagyott és azt, amit már életében adott nekik.

Ezzel szemben öccsére, Wallaskay Mártonra semmit sem testált — azokon az összegeken kívül, amelyeket ő, Wallaskay János kettejük nemeslevelének megszerzése érdekében kifizetett, vagy amelyekkel már korábban anyagilag támogatta öccsét —, „*ex satis magnis mihi soli et Deo notis causis*”. Hogy mik voltak ezek a csak általa és Isten által ismert nyomós okok, csak találgathatjuk; könnyen lehet, hogy az a turpisság, amellyel Wallaskay Márton — feltehetőleg a nemeslevél megszerzése érdekében — 1752-ben áttért a katolikus vallásra, majd tíz évvel később letagadta ezt, azt állítva, hogy annak idején az ő nevében egy ismeretlen egyén tért át.⁵¹

Sajátkezűleg írt, és pecsétjével háromszor lepecsételt végrendeletének végén Wallaskay kikötötte, hogy a végrendelet felbontása és a vagyonleltár felvétele csak a felsorolt négy végrendeleti végrehajtó, továbbá Glosius Sámuel és a Keletneky házaspár jelenlétében történjék.

Az 1756 szilveszter éjszakáján írt végrendelet azonban még korainak bizonyult: Wallaskay túlélte a veszélyes téli utazást; a halál éppen tíz évvel később csapott le rá.

⁵¹ Wallaskay Márton a kancellária 1752. dec. 5-i felterjesztésében neokonvertitának nevezte. Tíz évvel később Márton a Helytartótanácsához intézett beadványában azt állította, hogy 1752. nov. 20-án Pozsonyban nem ő tért át a katolikus vallásra, hanem az ő neve alatt egy ismeretlen egyén. Minthogy az akkori tanúk 1762-re már mind meghaltak, a Helytartótanács elfogadta az érvelést és semmisnek nyilvánította az áttérést (EOL, I. a. 16. 3.).

WALLASKAY KÖNYVTÁRA ÉS MŰGYŰJTEMÉNYE; A HAGYATÉK SORSA

Térjünk vissza az 1766 karácsonya körüli napokra. Szláv Pál kincstári jogügyigazgató, miután Grassalkovich kamaraelnök utasítására megkezdte Wallaskay földi javainak számbavételét, a legszorgosabb keresés eredményeként sem talált más végrendeletet, mint a feljebb ismertetett 1756 decemberit. Csakhogy ez a végrendelet — hiába írta a hírneves orvos sajátkezűleg, hiába nyomta rá háromszor viaszpecsétjét — érvénytelennek találtatott. Hiányzott róla ugyanis az 1715. évi 27. törvénycikkben előírt hivatalos hitelesítés vagy öt tanúnak ezt pótló aláírása. Hogy Wallaskay, aki pedig valószínűleg ismerte az erre vonatkozó törvényt, az 1756 szilveszteri veszélyes utazás előtt sebtében írt végrendeletet visszatérése után miért nem egészítette ki a törvényes kellékekkel, örökre rejtély marad. Nyilván még nem érezte közelinek a halált, s talán az egész dologról megfeledkezett. Mindenesetre Szláv a Magyar Kamarához beküldött jogi szakvéleményében („*opinio directorialis*”) kifejtette, hogy a végrendelet érvénytelensége folytán a hagyaték *caducitas* gyanánt a kincstárat illeti.

Grassalkovich kamaraelnök az ügyben igen nagy buzgalmat tanúsított. Minden bizonynyal jól tudta, hogy a hagyaték nemcsak pénzben kifejezhető értéke miatt érdekes a kincs, tár, közelebbiről szólva az uralkodó számára, hanem a Wallaskay gyűjteményt alkotó régiségek, ritkaságok és a könyvtár miatt is. Nyilván ezért kezdett hozzá a jogügyigazgató nyomban karácsony után a leltározáshoz, s ezért indította útnak Grassalkovich oly hamar — a temetés után alig egy héttel — gyorskocsival Bécsbe az első küldeményt; ékszereket, drágaköveket, arany- és ezüstdíjakat, antik pénzeket, szobrokat, gemmákat, ritka ásványokat és tetemes összegű arany- és ezüstpénzt.

Az 1766. december 31-én Szláv Pál által aláírt első hagyatéki leltár ugyanis a benne foglalt tárgyról és készpénzről már mint Bécsbe küldöttekről ad számot.⁵² Pedig a leltározás nem lehetett könnyű munka, A lakásban mindenütt feltornyoza heverték a könyvek, amelyek számát Grassalkovich első pillantásra „több mint kétezerre” becsülte — valójában háromezernél is több volt. A ládákban dobozokban, szelencékben, bőrerszényekben elhelyezett körmöci, holland és egyéb aranypénzek, a drágakövek, gyűrűk, igazgyöngyök, gemmák, nyakláncok és mindenféle más ezüst- és aranytárgysk, órák, ikonok, olvasók, keresztek, ritka ásványok, antik arany-, ezüst- és rézpénzek, bronzszobrok egy része a könyvek között rejtőzött. Leltárba vételük már csak ezért is — meg tetemes mennyiségük miatt — fáradságos feladat volt.⁵³

A lakásban talált készpénz, a visszafizetett kölcsönök és az ingóságok helybeni eladásából befolyt összeg együttesen több mint 36 ezer forintba rügott.⁵⁴ A műgyűjtemény értékének felbecslésére a leltározó Szláv Pál és a Magyar Kamara kísérletet sem tett; utólag még kevésbé lehet erre vállalkozni. Wespérmi az egész vagyon értékét százezer forint körülire becsülte, s ez, ha a könyvtárat is beszámítjuk, egyáltalán nem látszik irreálisnak. S bár a mai értékre való pontos átszámítás — a nagyon eltérő gazdasági feltételek, pénz- és fogyasztási viszonyok miatt — nem lehetséges, ezt az összeget, ha csak nagyon hozzá-

⁵² „*Inventarum rerum deficientis Doctoris Wallaskay Viennam missarum*”, OL, E 19, Grassalkovich-iratok, Fasc. 16. Nr. 23.

⁵³ Még megszámlálni is soká tarthatott a 2735 körmöci aranyat, az 1287 holland aranyat, az 515 császári aranytallért, a 60 arany, 997 ezüst és 740 réz antik érmét, a 310 különféle drágakövet, a 239 szem igazgyöngyöt és a sok más arany- és ezüstdíjat. Az ásványokat meg sem számolták. A hagyatékban talált 12 régi bronzszobor közül csak a Marsot, Venust, Saturnust, Herculest és Cerberust ábrázolót nevezték meg közelebbiről.

⁵⁴ Kimb pesti sóhivatali számvevő 1767. szept. 29-i, a Grassalkovich-iratokban fekvő elszámolása szerint.

vetőlegesen is, legkevesebb tízmillió mai forintba becsülhetjük. Ekkora vagyoni gyűjtése kizárólag orvosi munkával, egy szegény sorból indult, csak a maga erejére támaszkodó ember részéről figyelemre méltó teljesítmény volt.

De ami a Wallaskay-hagyatékban számunkra igazán fontos, az nem a kincsek sokasága és a vagyoni pénzben kifejezett értéke, hanem a könyvtár. S mint látni fogjuk, fontos volt a könyvtár Bécs és a Magyar Kamara számára is.

A könyvek leltározásával csak 1767 áprilisára készültek el; ebben a munkában minden bizonnyal részt vett Glosius Sámuel is, s feltehetően neki köszönhető, hogy éppen az orvosi könyvek címleírása jó: a szerző és a rövid cím mellett a kiadás helyét és évét is tartalmazza, ami szinte maradéktalanul lehetővé teszi azonosításukat. A „Cathalogus librorum post obitum D. Ioannis Wallaskay inventatorum”⁵⁵ három csoportban újramező sorszámokkal sorolja fel a könyveket (hogy a csoportosítás és a sorszámozás Wallaskaytól vagy a leltározóktól származik-e, nem volt kideríthető): „libri sacri”, „libri historici” és „libri medici” címszó alatt.

Az első csoport 226 címet és ezenfelül 14 „be nem számozott” (non numerisati) görög könyvet, a második 1010 címet, a harmadik 1760 címet tartalmazott. Az utóbbiak között 102 kézirat volt, amelyeket a katalógus egyik átnézője — talán Gerard van Swieten — különösen fontosnak tartott és a jegyzékben NB (nota bene) jellel látott el.

Ez a könyvtár már nagyságánál fogva is kiemelkedő jelentőségű volt a XVIII. század középi Magyarországon. Kevés magánszemély akadt ez idő tájt, akinek birtokában több könyv lett volna — kivált az ország közepén, ahol a török uralom megszakította a kulturális hagyományokat. Pesten és Budán az eddigi várostörténeti kutatás az 1694-től 1800-ig terjedő időszakból mindössze 27 „polgári” könyvtárról tud, amelyek — a hagyatéki leltárak szerint — összesen 730 könyvet foglaltak magukban.⁵⁶ A Zichy Miklós gróf özvegye által 1796-ban a pesti Egyetemi Könyvtárra hagyott könyvtár nem egészen kétezer kötetet tett ki.⁵⁷ Bod Péter híres könyvtára, amelyet 1770-ben árvereztek el, 888 könyvből és 58 kéziratból állott.⁵⁸ A nem arisztokrata vagy főpap magánszemélyek közül csak az 1732-ben elhunyt ifjabb Köleséri Sámuelnek, a híres erdélyi orvosnak és polihisztornak volt nagyobb könyvtára: ennek 1745-ben készült katalógusa 3561 címet sorolt fel.⁵⁹

Összetételét tekintve azonban Wallaskay könyvtára a korabeli Magyarországon valóban egyedülálló volt: az 1760 „orvosi” könyv a század ilyen jellegű legnagyobb és legértékesebb gyűjteményévé tette. Köleséri könyvtárában csak 385 művet soroltak az orvosi könyvek közé, s még ha a 831 tankönyv-jellegű munka közt akadhattak is orvosi és természettudományos könyvek, számuk akkor is jóval elmarad Wallaskaynak e csoportba sorolt könyvei mögött. De még az Egyetemi Könyvtárban is — 1777-ben — „alig voltak... munkák az orvos- és természettudományok... köréből...”⁶⁰

A „libri medici” címszó alá természetesen nemcsak a mai, szűkebb értelemben vett orvosi könyveket sorolták, hanem sok egyebet is, többek közt botanikai, kémiai, alkimista munkákat. A több mint 160 oldalas katalógust ehelyütt persze még kivonatossan sem lehet ismertetni, de részletes könyvészeti feldolgozása előtt is elmondható

⁵⁵ Wien, Hofkammerarchiv, Camerale Ungarn, rote 176. ad 67. Áprili 767.

⁵⁶ Budapest története. III. köt. Bp. 1975. 205.

⁵⁷ Uo. 206.

⁵⁸ Radvánszky Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. *Magyar Könyvszemle*, 1884, 58—86.

⁵⁹ Bertók L.: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. *Könyv és könyvtár*. A Debreceni KLTE Könyvtárának Évkönyve. 1955. II. köt. 12.

⁶⁰ Pauler Tivadar: *A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története*. Bp. 1880. 171.

róla, hogy tartalmazta természetesen az orvostudomány ókori és középkori klasszikusainak (Hippokratész, Galenus, Aurelius Celsus, Avicenna, Mesue, Paracelsus stb.) műveit, különféle kiadásokban és kommentárokkal, a régi híres alkimisták és orvosok (Ramón Lull, Bernard de Gordon, Valentinus Basilus, Hieronymus Brunschwyg stb.) munkáit, részben 1500 előtti kiadásokban. A kelezéssel el nem látott kiadványok (amelyeknek egy része ösnyomtatvány volt) és a XVI. században kiadott könyvek száma több mint 350 volt. De Wallaskay nemcsak a régi könyveket gyűjtötte, hanem szemmel láthatóan igyekezett lépést tartani kora tudományával is. Könyvtárában mintegy 600 kötetet tettek ki az 1700 után megjelent munkák, köztük az egészen friss, 1740 után megjelentek. Ezek között volt például Boerhaave 1751-ben Amsterdamban kiadott *Methodus studii medici* c. könyve, Thomas Schvencha, *Haematologia, sive sanguinis historia* c. munkája (Augsburg, 1751), Friedrich Hoffmann számos írása (*Opera omnia*, Genf, 1740. *Diaetetica*, Jena, 1741, *Chymia rationalis et experimentalis*, Leyden, 1748), Daniel Friker *Succincta commentatio de pleuritide ejusque curatione* c. könyve (Frankfurt, 1740), Jacob Nihellus *Observationes circa variorum cresium praedicationem ex pulsu* c. írása (Amsterdam, 1746), Ioannes Baptista Molinari „*De apoplexia specimen* c. könyve (Bécs, 1753) és sok más. Wallaskay számos időszaki kiadványt is beszerezett, így például az *Academia Leopoldino-Carolina Acta physico-medica*, a nürnbergi *Ephaemeridum medico-physicarum germanarum*, a lipcsei *Ephaemeridum physico-medicarum*, a frankfurti és lipcsei *Miscellanea Curiosa medico-physica* című sorozatokat.

Az orvosi könyvek az orvostudomány legkülönbözőbb területeit ölelték fel — a nő- és gyermekgyógyászatot, a természetet, a nemi betegségeket, a járványos betegségeket, a sebészetet stb. A legtöbb munka természetesen latin nyelvű volt, de akadt számos német, francia, olasz, angol nyelvű könyv is. Wallaskay orvosi könyvtárába magyar nyelvű könyv nem került, de honfitársai, Zsámboki János és Köleséri Sámuel néhány latin nyelvű munkája megtalálható volt.

A „sacri” megjelölésű könyvek csoportja viszonylag homogén: a legkülönbözőbb nyelvű és kiadású ó- és újtestamentumokon kívül katolikus és protestáns teológiai munkákat és egyéb vallásos vonatkozású könyveket foglalt magában. A „historici” címszó viszont a legváltozatosabb témaköröket takarja. Ide sorolták a történelmi, régészeti, numizmatikai, jogi, földrajzi, csillagászati, mezőgazdasági, állattani, geológiai stb. munkákat, az útleírásokat, az antik auktorok műveit, a szépirodalmi könyveket, a lexikonokat, szótárakat, nyelvkönyveket, kalendáriumokat, szakácskönyveket, gyászbeszédet stb. — mindazt, ami nem került a másik két csoportba. A könyvek nyelve tekintetében is itt a legnagyobb a változatosság: a latin, görög, német, angol, francia, olasz mellett magyar, spanyol, portugál, holland könyvek, a szótárak illetve nyelvkönyvek között pedig arab, török, héber stb. is található.

Ha Wallaskay nemcsak gyűjtőszenvedélyből hozta létre könyvtárát, hanem olvasta, illetve használta is könyveit, akkor igen művelt, sokoldalú érdeklődésű embernek kellett lennie.

A könyvtár katalógusát 1767. április 22-én vették kézhez Bécsben, s április 29-én Mária Terézia már rávezette az aktára: „*all diese bücher wären hieher in die biblioteque zu lifern*”.⁶¹ Feltehető, hogy a jegyzéket háziorvosa és egyben az udvari könyvtár igazgatója, van Swieten nézte át, és az ő szakvéleménye alapján szorgalmazta az uralkodó a könyvek Bécsbe szállítását.

⁶¹ Wien, Hofkammerarchiv. Cam. Ung. rote 179. 116. Apr. 767.

Magyar részről az ügyben vonakodás mutatkozott. Amilyen gyorsan intézkedett Grassalkovich a készpénz és a régiségek, ékszerek, ritkaságok felszállításáról, annyira halogatta a könyvek Bécsbe küldését. A bécsi Udvari Kamara májusi, júniusi, augusztusi sürgető leveleire Grassalkovich augusztusban azt válaszolta, hogy a királynő neki írásban, majd szóban is úgy nyilatkozott: a könyvtár helyben adassék el, mert Bécsbe szállítása költséges és kényelmetlen lenne, a befolyó pénz pedig maradjon a Kamaráé⁶². Nincs okunk kételkedni Grassalkovich szavaiban, de talán az történt, hogy Mária Terézia először láthatatlanban döntött a könyvtár sorsáról, utóbb azonban a katalógus elkészülte után megváltoztatta álláspontját. Az udvari könyvtár igazgatója, aki egyszersmind kiváló orvos is volt, nyilvánvalóan ismerte a könyvtár tudományos értékét, s ezért megakadályozta, hogy szétszóródjék — mint sok más kiváló XVIII. századi magyar tudós, Köleséri, Bod Péter, Bél Mátyás és mások könyvtára. 1767 őszén Wallaskay könyveit végül is Bécsbe szállították, és beolvastották a Hofbibliothekba. Feltehető, hogy a könyvek nagy része ma is megtalálható a Nationalbibliothekban, felkutatásuk azonban igen fáradságos és hosszantartó munkát igényelne.⁶³

A hagyaték többi része, mint már jeleztük, korábban és minden probléma nélkül került Bécsbe. A régiségekről és ritkaságokról 1767 áprilisában azt állapították meg, hogy azok már bekerültek a Habsburgok éremkabinetjébe (*... die Medaillen, Conchen, Statuen, Mineralien und andere curioses... in das K.K. Medaillen Cabinet bereits abgegeben worden...⁶⁴*), a készpénzt pedig Mária Terézia rendeletére a gumpendorffi katonaiskolának adták át.

Grassalkovich közbenjárására, uralkodói kegyből az örökségtől elesett Glosius Sámuel is kapott valamit a hagyatékból: 3000 forintot és néhány orvosi könyvet, amelyet van Swieten válogatott ki számára.⁶⁵

A Wallaskay hagyaték sorsa ambivalens érzelmeket ébreszt. Egyfelől fájlalni való, hogy ilyen nemzeti értékek — sok-sok mással együtt — nem maradtak az országban. Másfelől azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy ha itt maradtak volna, a legnagyobb valószínűség szerint teljesen szétszóródtak és elkallódtak volna, s ma talán írásbeli nyomuk se lenne. Hiszen a könyvtárjegyzék és a hagyatéki leltár is csak a kincstárra háramlás következtében maradt fenn, az irathagyaték pedig azért, mert a többi holmival együtt Bécsbe került. Így hát a művelődéstörténeti kutatás szempontjából végső soron az események illetén alakulása bizonyult kedvezőnek: így szerezhettünk bővebb tudomást a XVIII. század derekának egyik jelentős hazai orvosáról és könyvgyűjtőjéről.

A további kutatás, s ezen belül az irathagyaték teljes átvizsgálása választ adhat még sok más kérdésre, többek közt arra is, hogy valóban rózsakeresztes volt-e Wallaskay — miként azt Weszprémi szerint barátai gyanították. S ami ennél fontosabb: mélyebb betekintést nyújthat abba a kapcsolatrendszerbe amelyben Wallaskay is elhelyezkedett, s amely a korabeli protestáns értelmiség és a protestáns birtokos nemesség közti szoros szálakra utal.

⁶² OL, E 15, Exped. Cam. 1767. Augustus, A. 25.

⁶³ A Wallaskay könyvtárjegyzékben szereplő kiadások közül igen sok megtalálható a bécsi Nationalbibliothek katalógusában, de abban az alig két tucat könyvben, amelyet rövid bécsi tartózkodásom alatt ki tudtam kérni, nem volt Wallaskayra utaló tulajdonos-bejegyzés vagy más olyan jel, amellyel bizonyítható lenne az átnézett könyvek ilyen provenienciája.

⁶⁴ Vortrag ad Aulam, 29. Apr. 1767. (Wien, Hofkammerarchiv, Cam. Ung. rote 179. 116. Apr. 1767.)

⁶⁵ OL, E 19, Grassalkovich-iratok, Fasc. 16, Nr 23.

Zusammenfassung

Im 17-18. Jahrhundert bestand die bedeutende, charakteristische Intellektuellen-Schicht Ungarns überwiegend aus dem vom westlichen oder nördlichen, mehr urbanisierten Teil des Landes, bzw. aus Siebenbürgen stammenden protestantischen Theologen, Ärzten, Naturwissenschaftlern, Historiographen, oft aus wahrhaftigen Polihistoren, die ihre höheren Studien im allgemeinen an deutschen und holländischen protestantischen Universitäten absolvierten, und sich Hungarus oder Transsylvanus nannten. Zu dieser Schicht gehörte auch János Wallaskay, dessen Lebenslauf — abgesehen von der kurzen, im ungarländischen medizinischen biographischen Lexikon des 18. Jhs. erschienenen Zusammenfassung — bis heute noch unbearbeitet ist.

Wallaskays Lebenslauf weicht von dem Lebensgang des Durchschnittsmenschen seiner Gesellschaftsgruppe einigermaßen ab. Er stammte aus einer verarmten, jemals in der Marktflecke Valaszka, im Komitat Zólyom als Gutsbesitzer lebenden kleinadeligen Familie. Mit seinem Vater, der ein evangelischer Pastor war, gelang er in seinen frühen Kinderjahren aus Oberungarn in die unweit von der Stadt Pest liegenden Gemeinde Acsa. Hier entstanden wahrscheinlich seine Kontakte mit den Familienmitgliedern von zahlreichen bekannten, protestantischen mitteladeligen Gutsbesitzern, aus dem Komitat Pest und Nógrád, die während des 18. Jahrhunderts in der Komitats- und Landespolitik stets eine wirkende Rolle spielten.

Seine heimischen Studien beendete János Wallaskay im evangelischen Lyzeum in Pozsony, das damals unter dem geistigen Einfluß der heimischen Hauptgestalt des Pietismus, Mátyás Bél, stand. Im Jahre 1731 ließ er sich an die Universität zu Halle immatrikulieren, wo er dann 1734, unter der Präsidentschaft von Friedrich Hoffmann, seine Inaugural-Dissertation mit dem Titel: „Dissertatio inauguralis medica de morbis peregrinantium. . .“ verteidigte. Aufgrund der Empfehlung eines seiner Professoren, Heinrich Schulze, wurde er 1736 als Mitglied der Academia Leopoldino-Carolina aufgenommen. Theoretische und wissenschaftliche Tätigkeit hat er jedoch nie ausgeübt, nur die in Nachblüte stehende Alkimie und alkimistischen Experimente im 18. Jh. fesselten sein Interesse.

Nach vierjährigem Aufenthalt in Halle, Nürnberg und Pressburg (Pozsony), hat sich Wallaskay 1740 in Wien niedergelassen. Während eines mehr als jahrzehntelangen Aufenthaltes in Wien übte er eine ausgebreitete ärztliche Praxis aus. Außer vornehmen, reichen Patienten behandelte er, laut seiner Aussage, über tausend arme Personen kostenlos. Zufolge seiner ärztlichen Praxis verschaffte er sich ein bedeutendes Vermögen, dessen größten Teil er in Bücher, Antiquitäten, Gold- und Silbergegenstände investierte. Nach seinem 12jährigen Aufenthalt jedoch, mußte er Wien verlassen, da laut des Inkrafttretens der Reforme von Gerard van Swieten eine ärztliche Praxis ausschließlich von jenen Ärzten ausgeübt werden durfte, die das ärztliche Diplom in Wien erwarben oder dort von neuem eine Prüfung ablegten. Wallaskay, als Protestant, durfte an der Universität zu Wien keine Prüfung ablegen, so erhielt er am Anfang des 1752 Jahres von den Behörden die Exmittierung. Er siedelte sich in Ungarn an, und zwar in das damals noch keineswegs stadtmäßige Pest, mit kaum zehntausend Einwohnern. Seine Patienten kamen nicht nur, und nicht vor allem aus der Bevölkerung von Pest und Buda, sondern aus zahlreichen bekannten aristokratischen und adeligen Familien der nahen und weitliegenden Gebieten. Unter denen waren protestantische und katholische geistliche Persönlichkeiten, so auch der Erzbischof von Eger. Sein Vermögen vermehrte sich wahrscheinlich auch in diesem Zeitabschnitt, doch — abweichend von der Tendenz dieser Epoche — kaufte er keinen Gutsbesitz und Häuser.

Wallaskay starb plötzlich zufolge einer Apoplexie im Dezember 1766. Er hinterließ keine Frau und Kinder. Sein eigenhändig geschriebenes Testament, in welchem er seinen Neffen, Samuel Glosius, den er als Arzt studieren ließ, benannte, wurde als ungültig beurteilt. So kam sein ganzes Vermögen dem königlichen Fiskus zu. Wegen des hohen Wertes der Hinterlassenschaft, wurde das gesetzmäßige Verfahren durch den Präsidenten der Ungarischen Kammer, und den Direktor Causarum Regalium persönlich abgeleitet.

1767 wurde die Kunstsammlung von etwa 100 000 Gulden Wert und seine Bibliothek von 3000 Bücherbestand nach Wien geliefert, wo die Bücher in der Hofbibliothek, die Sammlung in der Hofsammlung des Habsburgshauses einverleibt stehen. Das ausführliche Inventar derselben ist

jedoch im Archiv der Pressburger Ungarischen Hofkammer und im Archiv der Wiener Hofkammer erhalten geblieben. Mit den Vermögensgegenständen wurde zum Glück auch Wallaskays schriftlicher Nachlaß nach Wien geliefert. Es ist dem zu verdanken, daß die Schriftstücke sich nicht zerstreuten, sondern in der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek aufbewahrt geblieben sind.

É. GÁL, MRS., Dr. phil, C. Sc.
Historian

Budapest, Melinda út 30-32, Hungary, H-1121

KOLOZSVÁRI ORVOSDOKTOROK A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

(BALÁSHI FERENC, JACOBINUS BERNÁD, HERTEL JÁNOS)

MÁTYÁS PÁL

A középkori erdélyi városok fizetett alkalmazottai között már a XV. századtól kezdve orvosdoktorok is szerepelnek. A középkori városi *physicus*oknak nevezett orvosdoktorok életpályáit elég jól ismerjük. *Szebenben*, ahol a XVI. század folyamán neves medikusok működtek mint például *Andreas Seling* (1524-ig), *Johannes Maria Italus* (1525—1526), *Sebastian Pauschner* (1528—1534), *Martin Brenner* (1549—1553), *Johannes Stubringus* (1554—1559), *Andreas Braun* (1561—1570) és *Georg Schirmer* (1581—1592). A szebeni orvosdoktorok évi fizetése 150—160 forint között mozgott.¹ *Brassó* város XVI. századi *physicus*ait főleg Arnold Huttmann orvostörténész közleményeiből ismerjük, akik között olyan neves személyiségek is voltak, mint *Sebastian Pauschner* (1524—1528) az első erdélyi orvosi könyv szerzője, *Paulus Kyr* (1535—1588), *Paulus Kerz* vagy *Kerzius* (1541—1600), aki 1588—1591 között mint fejedelmi udvari orvos Gyulafehérváron működött.² Sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre a többi erdélyi városban működő *physicus*okról. Egy kolozsvári magyar tanúvallomás 1584-ből említi a segesvári orvost is: „*Rudolph Georgy valia. Ezt hallottam Pongorácznak a Segesvári doctornak zaiabol Meggiesen...*”³ A segesvári számadásokból azonban tudjuk, hogy Pancratius mint „*Stadtchirurg*”, azaz városi sebész 1564-től 1583-ban bekövetkezett haláláig Segesvár város fizetett alkalmazottja volt.⁴

¹ Rövidítések:

ArchVer

Herepei, Adattár

KerMagv

SzT

TTár

— Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde

— Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Bp. — Szeged, 1971.

— Keresztény Magvető, Kolozsvár

— *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* II. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, 1978.

— Történelmi Tár, Bp.

Herbert, H.: Die Gesundheitspflege in Hermannstadt bis zum Ende des sechszehnten Jahrhunderts. *ArchVer* 20, 1885, 7—9.

² Huttmann, Arnold: Grundzüge einer Medizingeschichte Siebenbürgens. *Siebenbürgisches Archiv.* Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge Bd. 14. Köln—Berlin, 1979, 113-114.

³ *SzT* II, 441.

⁴ Nussbächer, Gernot: Ein Jahr in der Geschichte der Stadt. Was vor 400 Jahren in Schässburg geschah [II], *Neuer Weg* (Bukarest), 1980 XI. 13.

BALÁSFY FERENC

A középkori Kolozsvár orvosdoktorairól ugyancsak elég keveset tudunk. A XVI. század derekán élt *Balásfi* vagy *Basilius Ferenc* phisicusnak édesapja, *Literatus Balázs* 1524-ben Kolozsvár belvárosában, a Piac és a Torda utca sarkán épült kórházat vette meg,⁵ ami arról tanúskodik, hogy a város gazdag, patrícius rendű polgárai közé tartozott. Fia, „*Franciscus Litteratus Klausenburgerus Ungarus*”, 1545 októberében a wittenbergi egyetem hallgatója volt,⁶ s úgy tűnik, azonos „*Franciscus Transilvanus*” nevű erdélyi diákkal, aki 1546-ban az Odera menti Frankfurt egyetemének anyakönyvében szerepel. Talán rá vonatkozik a brassói folnagy számadáskönyvében 1546. szeptember 12-én bejegyzett adat, mely szerint egy *Ferenc* nevű diákot prédikátornak hívtak meg Brassóba,⁷ bizonyára azt a *Basilius Ferencet*, aki 1546—1560 között a brassói magyarok prédikátora volt. Egy 1563. évi tanúvallomásban arról értesülünk, hogy *Ferenc* doctor Brassóban megeskette hídvégi Nemes Ferencet egy bizonyos Christina nevű asszonnyal.⁸

A kolozsvári számadáskönyvben 1565-ben azt a bejegyzést olvashatjuk, hogy *Balásfi Ferenc* az előző évben a helybeli városi iskola helyettes tanára volt, aki ezért évi hat forint fizetést kapott. Egy 1571-es adat szerint *Ferenc doctor* felesége Kannaöntő János Anna nevű leánya volt.⁹ Nem tudjuk biztosan, hogy és mikor halt meg *Ferenc doctor*, de feltételezhető, hogy Kolozsváron mint városi orvos is működött.

JACOBINUS BERNÁD

Jacobinus Bernád kolozsvári szász patrícius *Balásfi* (Balasfy, Balassi vagy Basilus) *Ferenc* utóda volt. *Jacobinus* életéről és ifjúkoráról az úgynevezett 1592-es Responsióból, a kolozsvári szász polgároknak a magyarok megjegyzéseire adott válaszából, értesültünk. Ugyanis Hunyadi Demeter kolozsvári magyar unitárius főpap (korabeli szóhasználat szerint plébános) halála után a szászok közül kellett új plébánost választani. A kolozsvári magyarok kifogásolták, hogy a szászok világi foglalkozású értelmiségieket, többek között magát *Jacobinus Bernádot* orvosdoktorot is jelölték erre a tisztségre. „*Az mi illeti az Bernádt uram dolgát — olvassuk a fent idézett Responsióban — mindnyájan tudjuk azt, hogy ő gyermekségétől fogva egyházi kenyeret ett, itt nőtt, nevelkedett fel, kántor, kollaborator itt volt scholánkban. Templomunkban prédikált, Alsó Idecsen plébánosságot viselt Pókai Jakab idejében, annak utánna ismét ott lakott Hagymási Kristóf idejében, annak mind holtáig, még azután is, míglén a persecutio kihajtá onnét. Azután itt nálunk helye nem volt mert az miniszteriumban (predikátorok között) elegen voltak, senki helyét nem vehette el.*”

⁵ Goldenberg, Samuil: *Clujul in sec. XVI*. Bukarest, 1957, 368—369. („*provido Blasio literato Concivi nostro iandictae Coloswariensis. . . Ladislaus Sarkezy, inhabitator eiusdem prefate civitatis Waradiensis. . . domum suam lapideam acialem in theatro civitatis Coloswariensis versus vicum Thordensem*”).

⁶ Fabricius, Karl: Die siebenbürgische Studienrede auf der Universität zu Wittenberg im Reformationszeitalter. *ArchVer* 1, 1855, 137.

⁷ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. III*. Kronstadt, 1896, 353. (1546: „*Eadem dom. venit magister Lucas BIRTHALEBENSIS cum villicus causa d. FRANCISCI quem vocaverunt in praedicationem*”).

⁸ P. Szathmáry Károly: Magyar esketési okmány, 1563-ból János Zsigmond rendeletéből. *TTár*, 1881, 351—363.

⁹ Pokoly József: Basilus István apja: Balásfi Ferenc. *KerMagv* 33, 1898, 34; Pokoly József: Adalékok Basilus István életéhez. *KerMagv*, 32, 1897, 165—167; *Herepei, Adattár* III, 512.

Szükség volt, hogy tisztességes életének keresésére valamit vegyen eleibe, ha medicinát tanult, exerceált, vajon mit ártott az teológiának? Ha fő emberek gyermeki idegen országba vitte és academiákban szerzette és visszatértében valami költséget nyert vagy marhán vagy egyében, mit vétett azzal a religióknak? Így bizony Szent Pál sem lehetett volna tanító, mert szényegszövő volt. Az apostolokban halászok és egyéb keresetbeliek voltak...¹⁰

Herepei János, Kolozsvár múltjának kiváló ismerője, a következő adatokat gyűjtötte össze Jakobinus Bernádról: „Kolozsvár városának egykori egyházfiak, akik annak idején természetesen az unitárius vallást követték, feljegyezték, hogy 1600. június 22-én a graduál »íráshoz Bernád Doctortól vöttünk igen fekete tentát«. Ez az adat érdekesen világít arra a körülményre, hogy a templomi énekeskönyvet milyen sokáig állították elő a középkorban kialakult kézírásos módszer szerint. A megíráshoz szükséges festékek közül az »igen fekete tentát«-nak gubacsból és koromból történő készítése különleges szakértelmet kívánt, ezért előállításra mindig a vegyészkedéssel foglalkozók: orvosdoktorok, patikáriusok vagy alkimisták feladata volt. Ez a körülmény bizonyítja tehát, hogy a megnevezett Bernád doktor jóllehet teológiát is végzett tudós, mégsem a hittannak vagy bölcsészetnek, hanem az orvostudománynak volt a doktora. Tekintettel arra, hogy ugyanezt a Bernád doktort a városi adószedők összeírásai, mint az Óvárban háztulajdonos »Bernardus Jacobinus«-t emlegetik, e teljesebb nevéből egyszerre világossá lesz előttünk városunk e derék polgárának személye. Jacobinus Bernád legnevezetesebb közszereplése akkor történt, amikor Báthori Zsigmond fejedelem nagybátyja trónjára áhítozván, az 1587. évi lengyel országgyűlésre fényes küldöttséget menesztett, Gyulafi Lestár feljegyzései szerint az augusztus 4-én Varsóban megjelent erdélyiek, Kovacsóczi Farkas kancellár vezetése alatt Kornis Gáspár huszti kapitány, Szentpáli János, Gyulafi Lestár fejedelmi titkár, Bogáthi Menyhért, Gyczi Péter, Gracerus Lukács enyedi polgár és Jacobus Bernád kolozsvári orvos voltak. Az utóbbinak mint unitárius vallású férfiúnak, a lengyel unitáriusok rokonszenvének megnyerését szánta feladatául... Bernád doktornak különben még egy másik közrendű szereplése is ismeretes. Ugyanis a jezsuitáknak Kolozsvárra történő betelepítése folytán megnyílt jeles iskolájuk ellen-súlyozására a városi tanács elhatározta, hogy az Unitárius schola számára jótanítókról fog-nak gondoskodni. Ezért Jacobinus Bernádot 1588. szeptember 14-én kelt fejedelmi engedély-levéllel útba is indították a tudós férfiú szerződtetésére. Ő előbb Felső Magyarországon járt, majd onnan Lengyelországba ment. Itt találta meg és hozta magával a hollandiai Antwerpen korábbi [iskola] igazgatóját: a jeles Erasmus Jánost, akit itt 1593-ban unitárius plébánosnak választottak. Városunk e derék polgára, Balási Kécszináló Jakabné édesapja, a XVII. század első éveiben hunyt el az unitárius egyházfiak számadáskönyve szerint: »1602 J. die Octobris. Bernardus Jacobinusnak. Az nagy haranggal (harangoztak) háromszor fl. 1 den 40«. Özvegyét még 1610-ben is említik a városi sáfárok».¹¹

Costin Fenesan és Gustav Gündisch kolozsvári történészek 1974-ben részleteket közöltek Jacobinus Bernád naptári feljegyzéseiről. A magát B[ernardus] J[acobinus] B[irthal-bensis]-nek nevező Bernád doktor július 22-én feljegyezte apjának Berethalomban bekövetkezett halálát: „Severinus Jekell, genitor meus, plenus dierum obiit BIRTHALBINI hora

¹⁰ Egyháztörténeti adatok. A kolozsvári magyar és szász unitáriusok civakodása 1592-be. Responsio Duor, Saxonum ad obiecta Ungar. nat. Közli Benczédi Gergely. *KerMagv*, 20, 1885, 90–93.

¹¹ Herepei, *Adattár* III, 508–512.

6 vespertiana. Anno 1585".¹² A fennebb közöltek figyelembevételével a következőképpen írhatjuk le *Jacobinus Bernád* életútját:

Jekel vagy *Jacobinus Bernád* a Medgyes vidéki Berethalom (Biertan, BIRTHÄLM) mezővárosban született, de David Jekel nevű testvérével együtt, még a XVI. század közepe táján Kolozsvárra költözött és az ottani unitárius kollégium diákja volt. Sajnos nem ismeretes, melyik külföldi egyetemre iratkozott be, a Responsio csak annyit jegyzett fel róla, hogy „medicinát tanult”. Az 1560-as évek végén hazatér Kolozsvárra és itt mint lektor, majd mint szász prédikátor tevékenykedik. Christian Massa barcarozsnyói pap 1571. május 23-án leírta János Zsigmond fejedelem temetését, amelyen a későbbi *Bernád doktor* is részt vesz: „... Ezek után következtek az iskolás gyermekek, utánok az ifjak az iskolából, végül *Sommer János és Jeckel (Jacobinus) Bernát, legutoljára pedig Dávid Ferenc egy öreg pappal és az akkori ariánus eretnekek*”.¹³ 1572-ben megnősül *Jeckel Bernát*, felesége Anna Wagner volt. 1574. augusztus 23-án született János nevű fia, a későbbi *Jacobinus János* költő, történetíró és Székely Mózes idejében Erdély kancellárja. Az 1570-es években *Jacobinus Bernád* a Szászrégen melletti Alsóidecs (Idicul de Jos. Untereidisch) szász jobbágysfalu unitárius lelkésze volt, azonban Hagymási Kristóf unitárius főúr, a maroscsévi uradalom birtokosának 1576-ban bekövetkezett halála után a katolikus Báthori István fejedelem támogatását élvező szászrégeni luteránus papság kiűldözi az „ariánus” hitet követő *Jacobinus Bernádot*. Mivel abban az időben nem volt üresedésben egyetlen kolozsvári szász unitárius prédikatori állás sem, *Bernád doktor* Balásfi Ferenc halála után orvosi gyakorlatot kezdett, emellett azonban, mivel német anyanyelvén kívül magyarul, latinul és talán lengyelül is tudott, külföldi akadémiákra kísérte Erdély főúri ifjait, és hazajövet értékesítette a nyugaton vásárolt árucikkeket. A Heidelbergben tanuló Kornis György, homorodszentpáli Kornis Farkas udvarhelyszéki királybíró fia¹⁴ anyjának írt levelében említi *Jacobinus Bernádot*. *Jacobinus* különben jó viszonyban volt Sombori László (†1590) erdélyi főúrral is, aki pénzt vett kölcsön a gazdag kolozsvári doktortól.¹⁵ Az erre vonatkozó adatok hiányossága miatt legkevesebbet sajnos éppen *Jacobinus Bernád* orvosi működéséről tudunk.

HERTEL JÁNOS

Az utóbbi években több tanulmány foglalkozott Dávid Ferenc életével és családjával. Most már biztosan tudjuk, hogy a neves reformátor és teológiai író, az erdélyi unitárius vallás megalapítója *Hertel Dávid* kolozsvári szász varga vagy tímármester fia volt. Dávid Ferenc apja után ugyan Davidis-nek (Davidfi-nak) nevezte magát, azonban David és *János* nevű fiai, valamint ezek utódai továbbra is a *Hertel* családnevet viselték.¹⁶

¹² Fenesan, C. — Gündisch, K.: Informatii privind istoria Transilvaniei (sec. XV—XVII. in calendarele Iul Paul Eber. *Anuarul Institutului de Istorie si Archeologie Cluj-Napoca* XVII, 1974, 83-84.

¹³ Adatok az unitárius istentisztelet történetéhez a XV. századból. Közli Sebesi Pál, latin eredetiből fordította Péter Lajos. *KerMagy* 78, 1972, 4 sz. 199.

¹⁴ *Utazások a régi Európában*. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580—1709). Közli Binder Pál. Bukarest, 1976, 53-54.

¹⁵ *SzT* II, 442 (1595: „Adosságh, Bernat doctornal vgyan Colosuarinal vgyon ket száz forinth”).

¹⁶ Sebesi Pál: Újabb adatok Dávid Ferenc családjáról és nemzetiségéről. *KerMagy* 78, 1972, 39—42; Binder Pál: Dávid Ferenc családja: a kolozsvári Hertel nemzetség. *KerMagy* 85, 1979, 2—3, 115—117.

Dávid Ferenc kisebbik fia, *Hertel János* (kb. 1565–1630), Dávid nevű bátyja 1582. március 18-án bekövetkezett halála¹⁷ után elhagyja Kolozsvárt és több más radikális unitáriussal együtt a homorodszentpáli Kornis család udvarában talál menedéket. Ebben az időben fő támogatói voltak sógora, Trauzner Lukács, Jacobinus Bernád orvos, valamint Bogáti Fazekas Miklós, mindhárman a „*Defensio Francisci Davidis*” szerzői, melyben Dávid Ferenc teológiai tantételeit és a radikális unitarizmust védelmezik. Bogáti először Baranyában bujdosik, majd 1585-ben a homorodszentpáli Kornis Farkas gyermekeinek házi tanítója lett, talán *Hertel Jánost* is oktatásban részesítette. Az is valószínűnek látszik, hogy a Jacobinus Bernát kíséretében külföldre utazó Kornis Györggyel együtt peregrinált *Hertel János* is, hiszen mindkét ifjú majdnem egyidőben folytatta egyetemi tanulmányait.

Hertel János 1586-ban a páduai egyetemre iratkozott be, ahol az „*ungaricae nationis*” képviselője (*consiliarius*) volt. A német *natio*-n levő jogászok képviselője 1589. november 29-én azt írja, hogy a német és magyar joghallgatók békességet kötöttek egymással. Mikor, *Johannes Hertelius* „*Transsilvanus Ungarus pro tempore Ungaricae nationis Consiliarius*” a páduai egyetemről eltávozott, nem találván utódot a magyar *natio-consiliariusi* tisztségére, a magyarok pecsétjét „*cum instrumento pacis factae*” a német jogászok levéltárába helyezte el.¹⁸

Hertel János miután Páduában jogi tanulmányokat folytatott; átkelt az Alpokon és 1586–1587-ben a bázeli egyetem hallgatója lett¹⁹, innen azonban már 1587. szeptember 15-én Heidelbergbe távozott.²⁰ 1589 áprilisában visszatér Pádua neves egyetemére, de ezúttal a bölcsészeti és orvostudományi szakra iratkozik be,²¹ ez alkalommal hosszabb ideig marad itt. Mikor a „*triumvir*”-ek az egyetem szindikusát jelölték, a német nációnak részéről „*Johannem Hertelium Germanum, praestantis ingenii hominem*”-et választották meg. A bölcsészeti fakultás 1590. december 10-iki gyűlésén *Hertel* már a következő címet viseli: „*Dominus Joannes Hertelius alias Syndicus Universitatis*”.²²

Kornis György, aki 1591 októberében jött az olasz egyetemi városba, azt írja apjának, hogy itt több erdélyi vagy magyarországi nincsen *Johannes Hertelison* kívül.²³ Kornis egy 1592-ben keltezett levelében arról is ír, hogy Hertelt a növénytan segédtanárává akarják kinevezni, de ezt egy olasz tanár meg szeretné akadályozni.²⁴ A közben orvosdoktori diplomát szerzett *Hertel János* mégis Jacobo Antonio Cortusonak a növénytan professzorának segédtanára lett.²⁵ Veress Endre 1941-ben megjelent könyvében vázlatosan

¹⁷ Fenesan-Gründisch i. m. 91. („*David Hertelius filius Francisci Davidis hoc die mortuus Claudio poli inter 9 et 10 ante meridiem. Anno 1582*”).

¹⁸ Brugi, Biagio: *Atti della Nazione Germanica dei Legisti nello Studio di Padova* I. (1545–1600). Velence, 1912, 289. Közzölte Veress E.: *Fontes Rerum Hungaricarum* Tom. I. *Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium* vol. I. Padova 1264–1864. Kolozsvár — Bp., 1915, 222.

¹⁹ *Die Matrikel der Universität Basel*. Herausgegeben von Hans Georg Wackernagel II. Bd. (1532–1601). Basel, 1956, 350.

²⁰ Teutsch, Friedrich: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Hochschule in Heidelberg. *ArchVer* X, 183.

²¹ Veress Endre i. m. 94.

²² („*Johannes Hertelius Septem Castrensis nomen suum in Album Almo e rationis Germanicae 12 Aprilis retulit. Anno partus Virginei 1589, numerate prius summa nationi debita*”). Sebesi Pál: Újabb adatok ... i. m. 40.

²³ Utazások a régi Európában, i. m. 57.

²⁴ Veress Endre: i. m. 101. („*Doctissimus vir Dominus Johannes Hertelius, super in professorum numerum adscitus et plantarum explanationi praefectus*”).

²⁵ (1592: „*Johannes Hertel Medicinae Doctor, gente Transilvanus Jacobo Antonio Cortuso, Professore Botanices Patavine senis audiuter adiunctus est, teste Facciolate*”).

leírja Hertelius egyetemi éveit: „A szász Hertel János 1586 november végén távozott Páduából Németországba, ahol még másfél éven át tanult a bázeli és heidelbergi egyetemeken, hogy újra visszatérve, 1589. április 12-én iratkozzék be az orvosi karra. Doktori oklevélének megszerzése után is Páduában maradt még néhány évig, ahol mint *sindicus* 1595-ben emlektáblát is kapott korábbi tanácsosi felirata mellé”.²⁶

Amíg Hertel János orvosdoktor Páduában a botanika segédtanára és a növénykert felügyelője volt, Kolozsváron sok fontos esemény történt. Hunyadi Demeter unitárius püspök a kolozsvári plébános 1592. július 7-én bekövetkezett halála után a szász natio közül kellett új főpapot választani, és a jelöltek között a már említett Jacobinus Bernád doktor mellett Dávid Ferenc fia, Hertel János is esélyes volt. Eössi András székely főúr azt szorgalmazta, hogy Hertel János legyen az új plébános,²⁷ ő azonban nem vállalta a terhes atyai örökséget, és inkább a páduai növényteni professzori állásra pályázott. Így hát lemondott a jól jövedelmező kolozsvári plébánosi állásról, és nemsokára a páduai botanikus kert kezelése alól is felmentették. „Hertelius János dolgait értettem — írta Kornis György apjának 1593. július 25-én — *régen praevideáltam mindeneiket*, [tudtam] *hejában fáradsz itt, de ha mondtam haragudt; imlátja immár, hogy a két szék között csak a földön üresen maradt, mert itt a kertészséget is elvették tőle, vagy inkább soha kezében sem akarták adni. Örömet immár haza is menne, de egyképpen szégyelli is nem is tudja mire, talán hamar meg is teccenék ki legyen. Nem volt bizony szerelmes uram atyám, itt oly nemhogy rese, csak spese is* [nem haszna, csak kára]”²⁸

Hertel János legfontosabb tudományos tevékenysége földrajzi jellegű volt. Páduában ismeretséget kötött Giacomo Antonio Maginivel (1555—1617) a jeles olasz matematikussal és földrajztudóssal, aki Erdély leírásánál a Herteltől kapott adatokat használta fel, amint azt az illető fejezet végén közölte is olvasóival: „*De his omnibus Transilvaniae Tabellae locis et natura accurate et fideliter, fuimus eruditi a Joane Hertyllo Transilvano, Viro doctissimo Patauij nunc studiorum causa commorante*”. A Hertel által közölt Erdély leírása Ptolemaiosz földrajzi munkájának Magini által gondozott kiadásában jelent meg, először Velencében 1596-ban.²⁹

Hertel János 1593 júliusában elhatározta, hogy hazatér Kolozsvárra, jöllehet ott nem volt akkor üresedésben egy neki megfelelő állás. Szülővárosában a plébánosi stallumot a flamand Erasmus János, a városi physicusi állást pedig öreg barátja és egykori pártfogója, Jacobinus Bernád töltötte be. Hertel hazatérésének pontos időpontját egyelőre nem tudjuk megállapítani, annyi azonban biztos, hogy még Bernád doktor 1602-ben bekövetkezett halála előtt Hertel volt Kolozsvár város physicusa, azaz orvosa.

Hertel János orvosdoktorra vonatkozó első hazai adat egy könyvbejegyzés volt. Sarmasági Zsigmond fejedelmi tanácsos, Torda vármegye főispánja 1601. február 1-én Kolozsváron Hertelnek ajándékozott egy könyvet, melybe a következő bejegyzést írta: „*Ex ellen[tissimi] D. D. Johannis Hertely Medici Physici praestant[i]ssimi etc. Sigismund Sarmasaghy scribebat Claudiopoli die 1 Febr. Anno MDCI*”.³⁰ Ebből a bejegyzésből több következtetést vonhatunk le: Hertel János 1600—1601-ben Kolozsvár város physicusa illetve

²⁶ Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium 1221—1864*. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Bp. 1941, 210—211.

²⁷ Pirnát Antal: Gerendi János és Eössi András. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970, 5—6, 683.

²⁸ Utazások a régi Európában, i. m. 68.

²⁹ *Geographiae universae tum veteris tum novae absolutissimum opus duobus voluminibus distructum*. Venetiis, 1596; Klein, K. K.: Ein siebenbürgischer Geograph des 16. Jahrhunderts. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 55, 1932, 377—384.

³⁰ *Herepei, Adattár* III, 509.

orvosa volt, erdélyi főnemeseket is kezelte, akik, úgy látszik, ismerték bibliofil szenvedélyét és könyvek adományozásával is meg akarták hálálni orvosi működését.

Mint sok más kolozsvári városi házban, úgy a *Hertel* család otthonában is több vidéki család keresett menedéket, vagy ott helyezték letétbe értéktárgyaikat, különösen az 1559–1603 közötti háborús és igen zavaros időkben. Ezt tanúsítják az 1604. január 10-én keltezett levél sorai: „*Vágó Barbara asszony [...] jelöntvén, hogy egy Tordai Szőcs Márton nevű legény az ő meg holt urának, Vas Imre deáknak néminemő bizonyos számú marháit adta volna Hertelius Jánosné kezeihez tutoris conservationis gratia, melyeket most nem akarja restituálni. Ezért rendeljük, hogy ez mi levelünket látván mindjárt restituuáltassa Hertelius Jánossal és feleségével, hogy többé minket ezön dologról ne kellesség busitania*”.³¹

Az 50 magyar és 50 szász polgárból álló kolozsvári százak tanácsának jegyzőkönyvében (1605–1650), 1609-ben „*Hertelius János Doctor*” (70. l.), majd valamivel alább *Hannes Hertel* néven említik, amikor a százakok részéről őt is beleválasztották a centumpáterek közé. A százak tanácsának névjegyzékében neve ezentúl mindvégig *Hannes Hertel* formában fordul elő, egészen 1626-ig, amikor a levéltári anyag hirtelen megszakad és csak 1647-ben folytatódik. A kolozsvári városi tisztségviselők névsorában 1612-ben, Ötves András fő- és Petrus Filstich királybírósa alatt a százakok részéről Dimbriger János és *Hertell Hannes* voltak a városi szőlőművelés ellenőrei.³²

Hertel János nyelvtudása és műveltsége következtében az ország politikai életében is szerepet játszott, az erdélyi főnemesség különösen külpolitikai ügyekben vette igénybe *Hertel* szolgálatait. Forgách Zsigmond (1565–1621) kassai generális és nádor 1611. január 20-án a következőket írja nagylucei Dóczi András katolikus főúrnak és szatmári főispánnak: „*Az kétszáz gyalog, száz lovas megfogadása felől irtunk ő felségének, hogy innen az régieknek sem lehet megfizetések, hanem ő felsége prvideáljon másképpen; várom minden órában Herteliust az válasszal*”.³³

Hertel János doktor halálának pontos időpontja ismeretlen, csak annyit tudunk hogy 1626–1634 között hunyt el. Mikor 1634-ben az óvári református kollégium tanuló ifjúsága ellen a szomszédos telkek lakói panaszt emelnek, a beadványban *Hertel János* özvegye is szerepel: „*hertel Andrásné ugyan ott lako hertel Jánosné mostoha fiaual Hertel Gáborral, ouari Fertalyban lako zomszed attiakfiaywal Egietemben*”.³⁴

Végezetül említsük meg, hogy feltehetően *Hertel János* fia, ifjú *Hertel Péter*, aki 1647. április 5-én halt meg, közös sírban nyugszik Jacobinus Bernád doktor Kata nevű lányával, a Balásfi családból származó Kécssináló Jakab özvegyével. Mindkettőjük sírkövének feliratát Herepei János közölte.

... Ifjú Hertel Péter nem vesz el híre-neve
Csendesen az földben testét nyugassa koporsó
lelke vígad menyben mert az örökké való
el fogy sír halm is feltámad minden halott is
ez holt is felkel — kelj fel örömrre te is
Anno D. 1647 die 5 aprily.

³¹ Veress Endre: *Básta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607)*. II. Bp. 1913, 355–356.

³² Binder Pál: Dávid Ferenc családja... i. m. 116, 124.

³³ Szilágyi Sándor: Okmányok és levelek az 1611-ik év történetéhez. *Történelmi Lapok* 1875, 689.

³⁴ Binder Pál: Dávid Ferenc családja... i. m. 116.

*Ez rövid élettel éltem végére sietvén
 Hatvanhat esztendőm betegesülve vevén
 Házastársa valék Balasi Kécssináló Jacabnak
 Bernad doctornak Kata leánya valék
 Özvegységnek ágyát tisztán viselvén élettel
 Itt nyugszom midőn halállal indulok el
 Földre születtem jutasom jóra végeztem
 Meghalásomban is Krisztus örök életem.³⁵*

A XVI—XVII. század fordulóján eltelt félszázadban (kb. 1570—1620) Kolozsváron élt három városi phisicus vagy orvosdoktor, a magyar „natiobeli” *Balásfi* vagy *Basilius Ferenc*, a szász *Jacobinus* vagy *Jekel Bernád* és Dávid Ferenc kisebbik fia, *Hertel János* életútját igyekeztünk nyomon követni. Mind a hárman egyetemet végzett magas képesítésű értelmiségiek voltak, akik teológiát és medicinát is tanultak. *Balásfi Ferenc* doktor brassói magyar prédikátor, *Jacobinus Bernád* pedig alsóidecsi szász unitárius lelkész volt: *Hertel Jánost* 1593-ban ugyan kolozsvári plébánosnak hívták meg, ő azonban ezzel szemben előnyben részesítette a páduai egyetemen betöltött állását, és csak később tért haza Kolozsvárra, ahol mint városi orvos működött. Műveltségüket és iskolázottságukat sokra becsülték és értékelték. A jómódú kolozsvári patrícius réteghez tartoztak, és társadalmi helyzetükre jellemző az a tény, hogy utódaik rokoni viszonyba kerültek egymással. Habár *Jacobinus Bernád* és *Hertel János* tudományos téren is tevékenykedett, de éppen a gyógyászat terén kifejtett működésükről sajnos vajmi keveset tudunk.

Zusammenfassung

Im halben Jahrhundert, das sich in den Jahren 1570-1620 abspielte, lebten in Kolozsvár (Klausenburg) drei Stadtärzte: der ungarische *Ferenc Blasius* oder *Balásfi*, der sächsische *Bernad Jekel* oder *Jacobinus* und *János Hertel*, der jüngste Sohn von Ferenc Dávid, deren Lebenslauf besprochen wird. Sie waren alle drei hochqualifizierte Intellektuelle, die auch Theologie und Medizin studierten. Der Doktor Ferenc Balásfi war ein ungarischer Prediger in Brassó (Kronstadt), Bernad Jacobinus ein sächsischer Geistlicher in der Unitariengemeinde zu Alsóidecs. János Hertel wurde 1593 die Klausenburger Pfarre angeboten, er bevorzugte aber seine Stellung an der Paduaer Universität, und kam erst später zurück nach Siebenbürgen, wo er als Stadtphysicus von Kronstadt sich betätigte. Die Intelligenz dieser drei Gelehrten wurde hoch eingeschätzt. Sie gehörten zu der wohlhabenden Patrizierschicht, auf deren gesellschaftliche Lage charakteristisch war, daß ihre Nachfolger in Verwandten-Beziehungen zu einander standen. Obzwar Bernad Jacobinus und János Hertel auch wissenschaftlich betätigt waren, wissen wir über ihre Leistungen, die sie auf dem Gebiet des Gesundheitswesens ausübten, wenig.

P. MÁTYÁS, Dr. phil.
 Magyar Orvostörténeti Társaság
 H—1023. Budapest II. Török u. 12.

³⁵ *Herepei, Adattár* III, 508—511.

A LEKÜZDHESETLENNEK LÁTSZÓ BETEGSÉG: A MALÁRIA

RINGELHANN BÉLA

A malária egyike azoknak a betegségeknek, amelyeknek keletkezése, elterjedése és hatása állandóan vonzza a szakértők és a nem közvetlenül maláriával foglalkozók érdeklődését. Ronald Ross, a szúnyognak mint a malária vektorának felismerője 1906-ban Athénban járt és elcsodálkozott azon a pusztuláson, amely ott az időszámítás előtt 429-ben történt. Ebben az évben távozott az élők sorából Periklész, és egy járvány következtében szinte teljesen elpusztult Athén. A virágzó görög civilizáció legyőzhetetlennek látszott azokkal az erőkkel szemben, amelyekkel akkor küzdeni kellett. Végül Ross úgy vélte, hogy csak a malária volt a pusztulás okozója [1, 2].

A majomnál és az embernél előforduló maláriás megbetegedés okozójának keletkezését 60 millió évvel ezelőtre becsülik, amikor a Pl. quartana, a negyednapos láz kifejlődött a majmokon. 30 millió évvel később a jóindulatú Pl. tertiana, a harmadnapos fertőzés jelent meg a majmokon. A rosszindulatú Pl. tertiana 2,5 millió évvel ezelőtt fejlődött ki. A plasmodiumok számos kutató szerint Afrikában keletkeztek, de más szerzők szerint Dél-Kelet-Ázsiából eredtek. Egyes feltevések szerint mindkét területről jött a betegség Európába [3]. Ma azonban úgy tűnik, hogy a malária keletkezése és áttejedése Európába Afrikából történt. Az utolsó glaciális kor 25 000 évvel ezelőtt jéggel borította el Európa nagy részét, és a malária élettani ciklusa ebben az időszakban Európában az alacsony hőfok miatt lehetetlen volt. Vannak ugyan megfigyelések, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy Európa legdélibb részén a plasmodium élt és talán betegséget terjesztett, ilyen volt Olaszország és Spanyolország legdélibb csücske. A melegebb interglaciálisokban, így pl az utolsó Emes interglaciális korban, a majom és az ember megkaphatta a betegséget, é lehetséges, hogy a Neandervölgyi ember is ekkor fertőződött. A Würm maximális eljegesedése idején viszont a Magdalenian időszakban, amikor a Cro-Magnon-i ember festette Altamira és Lascaux csodálatos barlangképeit, valószínűleg nem volt malária. Messerli szerint a Würm korszakban 25 000 évvel ezelőtt Dél-Európában az általános hőmérséklet 8–9,5 °C volt [5], alacsonyabb mint ma, míg a malária életfeltételeihez 15 °C szükséges [6, 7, 8]. A trópusi malária életviszonyai legalább 18 °C-ot kívánnak meg. Azonban a hőmérséklet önmaga nem elegendő tényező a malária terjedéséhez. Szükséges egy bizonyos lélekszámú emberi közösség (populáció), amelyben meg tud élni a plasmódium. Az infekciónak terjednie kell, azonban a gyér európai populációban ez nem volt lehetséges. A Pl. tertiana és quartana elméletileg létezhetett, de a lakosság kis száma akadályozta terjedését.

Érdekes volt megfigyelni, hogy az 1910-es évek végén és 1920-ban, amikor Wagner-Jauregg a paralysis progressiva gyógykezelése miatt fertőzte a lokális szúnyogokat maláriával, kiderült, hogy Angliában a szúnyogok nem fertőződtek, vagyis ellenálltak a fertőzésnek. Ebből arra lehetett következtetni, hogy fokozatos szelekció kellett ahhoz, hogy az európai szúnyogtörzsek is érzékennyé váljanak a malária fertőzéssel szemben [9].

Hogy az emberben hogyan és mikor keletkezett a malária, ezt nagyon nehéz biztos adatokkal alátámasztani. Ezer évvel időszámításunk előtt Egyiptomban Denderah felirataiban között szerepel az „Aat”, amely évente ismétlődő lázat jelent. A lázak ma megmagyarázhatatlannak látszó okokból (vagyis a betegség ismerete nélkül) keletkeztek, és nem lehet kideríteni, hogy ez maláriát jelentett-e [10]. Homérosz *Iliász* című művében is szerepel egy lázas betegség, amely talán malária is lehetett (i. e. VIII. század) [11]. Hippokratész korszakában (i. e. 460—377) már sejtették, hogy malária is létezik. Híres könyvében — *Az emberi természet* —, a XVI. fejezetben négyféle láztípust ír le: synochiás lázat, napi lázat, tertianát és quartánát [10]. A továbbiakban ezt mondja: összel, a különböző nyári betegségek mellett fellép a quartana láz és az erraticus láz, a lépfájdalom és a vízkór.

Majdnem ugyanebben a korban, i. e. 490 és 430 között Sziciliában a Sclinus lecsapolásával megszabadították a lakosságot az endémiás láztól [12]. Lőrincz Ferenc Magna Graecia pusztulását talán a váltóláz mélyreható pusztításával magyarázza. Augustus századában, az időszámítás szerinti első évszázadban Celsus megpróbálta a maláriás láz klinikai leírását megadni, és megemlítette a perniciosus lázat és a malignus tertianát vagy Pl. falciparumot. Érdekes azonban, hogy Hippokratész még semmit sem írt erről. A rómaiak gyanították, hogy az álló vizek olyan párologást bocsátanak ki, amelyek krónikus lázas megbetegedést okoznak (Varro, Columella, Palladius, Vitruvius [10]).

Galenus (131—200) azonban teljesen megváltoztatta a betegség lefolyásáról alkotott képet. Bár leírása megegyezik Hippokratész szövegével, ő tulajdonította a váltóláznak epéből származó eredetét [13]. Sajnos ez nem tűnt el 1400 év múlva sem: még akkor is jelen volt Pápai Páriz Ferenc gondolkozásában [14]. A következő századokban a nedvekben keresték a betegség kórokozóját, és csak lassan, az 1800-as években tűnt el ez a szemlélet, majd megjelent az idegrendszer szerepének kidomborítása [15, 16].

Visszatérve a rómaiak és a betegségek kapcsolatára, érdemes a nagy hadmozdulatokat figyelembe venni. Amikor Octavianus, a későbbi Augustus császár, Actiumnál legyőzte Antonius és Cleopátrát i. e. 31-ben, Octavianus 92 000 katonával és kb. 150 000 tengeressel rendelkezett [17]. Mindenféle gyógyszer nélkül sikerült a nagy hadmozdulatot elvégezni, nem volt fertőző lázas megbetegedés, pedig a Balkán félsziget a későbbi évszázadokban súlyosan maláriásnak bizonyult.

A hajózás megnövekedése Afrika és Európa között fokozta a népesség állandó fertőződését. Ekkor történt, hogy i. e. 300. és 100. évben Kis-Ázsiában és 100 évvel később Görögországban a fokozatos eróziók, a folyók áradásai következtében mocsaras síkságok keletkeztek. Különösen megfigyelhető volt ez a partokon, ahol a fákat kivágták a hajózás fejlesztése érdekében. Ennek volt talán köszönhető, hogy a szúnyogok — az Európában élő *A. sacharovi* és az észak-afrikai *A. labranchiae* — megtelepedtek a partokon. A Pl. falciparumot a trópusi maláriát, kereskedők, rabszolgák, visszatérő katonák, akik Dél-Kelet-Ázsiából vagy Afrikából jöttek, hozták magukkal, és az *A. atroparvus* és *A. labranchiae* „hozzászoktak” a járvány átadásához. Fokozatos és gyors átmenet alakult ki, és mint a történétírók mondják, az i. sz. I—II. században a malária kezdett súlyos problémává válni (Bruce-Chwatt és de Zulueta [13]). Dél-Spanyolországban, ahol csak 15 km a két part közötti távolság, a széljárás és a hajósok ugyancsak elterjesztették a maláriát az ott élő lakosság körében.

Lényegében a malária európai elterjedését a következő események okozták:

1. az európai földrész benépesülése;
2. az afrikai és ázsiai partokon, majd Európában kipusztulnak az erdők a tengerpart mentén;

3. a szűnyogok, amelyek Európában vagy Afrikában, ill. Ázsiában éltek, hordozóivá váltak a *Pl. falciparum*-nak;
4. nagy tömegű vándorlás indult Afrikából és Ázsiából Európa felé, és megindult a járvány terjedése Európában.

Az orvostudomány történelméből nagyon nehéz kihámozni, hogy egy-egy járványt milyen betegség okozott. A szerzők nem említik a malária jelenlétét a spanyol félszigeten, és ismeretes a Dél-Spanyolországban élő arab orvosok nagy hatása Európára. Celli szerint Dél-Spanyolország mentes volt a maláriától [18].

Írásos bizonyítékaink vannak azonban Olaszországról: ebben az országban csaknem 1600 évig otthonos volt a malária. Nem lehetetlen, hogy a római birodalom bukása valamiképpen összefüggésben volt a betegséggel [2, 18]. Alarik, a nyugati gótok királya időszámításunk kezdete után 410 évvel elfoglalta Rómát, de rövid idő múlva lázas betegségben meghalt. 536-ban a keleti gótok foglalták el a fővárost. Előbb elpusztították az összes vízvezetékét, majd abban az évben a lakosság súlyos éhínségben is szenvedett és pestisben (vagy maláriában?) rengetegen meghaltak. Azonban a keleti gótok is valamilyen epidémiás betegségben szenvedtek, és az annyira legyengítette őket, hogy Belisárius, aki Rómában volt, ki tudott törni Ravenna felé, és annak legyőzése után visszament Konstantinápolyba. A római Campagna hatalmas mocsarai, tavai mind megvoltak, csapolásuk nem sikerült, és 942-ben nagy, halálos járvány pusztított a lakosság között. Nagy Ottó, a Római Császár súlyos maláriában szenvedett, és két fia is ebben pusztult el. 1022-ben II. Henrik seregét megtizedelte feltehetően a malária-járvány, és Róma megostromlása helyett visszarendelte csapatait az Alpok innenső oldalára. IV. Henrik 1081 és 1084 között négyszer foglalta el Rómát, de nyáron mindig visszarendelte csapatait. Barbarossa Frigyes veresége 1176-ban a Lombard Legano Ligától lázas betegség következménye volt, amely megtizedelte és demoralizálta hadseregét [13]. Celli szerint Dante Alighieri ugyancsak visszatérő lázban halt meg Ravennában 1321-ben [19].

A reneszánsz új eszmei áramlatot, új irányokat hozott. A kutatások eredményeiről és főleg a koponyákban kiforralt gondolatokról keveset tudunk. Megjelent azonban a Peruból származó fakéreg, amelyet tévesen Cinchonának neveznek. A gyógyszert először Loxa kormányzójának adták 1630-ban Peruban, és meggyógyult tőle. De Lugo olasz jezsuita 1632-ben javasolta a gyógyszer adását a római Santo Spirito kórházban. Mint ismeretes, már ebben a korban is nagyon hatásos volt. Spanyolországban 1639-ben az alcalai teológia professzorának, Barredának adták, és ő is meggyógyult. 1643-ban De Lugo kardinális lett, és mint a jezsuita rend főnöke, mindenben elősegítette a gyógyszer használatát [13]. Mindaz a hír, amit Cinchona grófnőről és a perui fakéreggel kapcsolatos gyógyításról eddig hallottunk, nem helyes [20, 21].

A perui fakéreg bevezetése mérföldkö a gyógyszerek alkalmazásában. Először került empirikusan kipróbált és a malária ellen hasznos gyógyszer használatba, amely azután lényegesen segített a gyógykezelésben.

A középkorban és az újkorban úgy gondolták, hogy a láz a „testnedvek pezsgésének” jele: és hogy eltávolítsák a „materia morbi”-t, gyengítő kezelést alkalmaztak, vagyis vérvételt és purgatívumokat. Ezek után erősítő gyógyszereket adtak, mint ürmöt és valeriánát. Tévesen úgy képzelték el, hogy a perui fakéreg rögzíti a testnedveket és fenntartja a betegség szimptomáit.

A következő években új szemlélet kezdett kialakulni az orvostudományban. Harvey

keringési (1578—1657) és Vesalius anatómiai (1514—1564) felfedezései jelentősen elősegítették az orvostudomány fejlődését. Négy szerzőt említünk itt: Sydenham (1624—1689) pontos leírást adott a maláriáról: „... kezdődik hidegrázással és borzongással, amelyet láz követ és izzadással fejeződik be a kórkép. Amint a láz eltűnik, úgy tűnik el a betegség... Gyorsan vagy lassan a betegség ismétli önmagát, az időtartam... mindennapos láznál 24, a tertánánál 48 a quartánánál 62 óra... Intermittáló kétféle van: nyári és őszi” [22]. Herman Boerhaave (1668—1738) először használta a Santorio-féle „thermoscop”-ot, azaz lázmérőjét, és megkísérelte a betegséget a láz különböző típusai szerint beosztani. Vitathatatlan, hogy Boerhaave határozott álláspontot foglalt el az orvosi vélemények bizonytalan magatartásával szemben és sokan igazodtak hozzá [13]. Tanítványa Van Swieten volt, aki később Mária Terézia udvari orvosa volt, és közreműködött az egri és nagyszombati orvosi egyetem elindulásában. Van Swieten azt tapasztalta, hogy a véreztetés és purgálás árt a betegnek. Minden beteget külön esetként kell elbírálni [13]. Lancisi (1654—1720) újra felfedezte a rómaiak mocsarak elleni hadjáratát, visszatért a vizek leveztetésére. Hipotézisként feltételezte, hogy a szúnyogok maláriát idéznek elő. Korának vezető orvosa volt, és XI. Ince pápa udvari orvosa. Javasolta a perui kéreg használatát és a mocsarak lecsapolását [23].

1820-ban két híres kémikus Caventon és Pelletier, mindketten a francia gyógyszerészeti iskola professzorai, preparátumot készítettek a perui fakéregből. A kéreg sárga és vörös anyagából kristályos preparátumot szerettek volna kapni. Ehelyett azonban sárgás, átlátszó és nem kristályosodó anyagot nyertek, amely igen hatásos volt a malária ellen és a „kinin” nevet adták a készítménynek.

Hogy Magyarországon mikor és hogyan keletkezett a malária, erre igen nehéz választ adni. Amennyire a fentebb vázolt európai terjedésből ismerjük, a malária dél felől haladt északi irányba; így hazánkba is délről érkezett és az országban észak felé haladt. Celli, az olasz malariológus 1913-ban ezeket írja: Hollandiában és Magyarországon olyan súlyos volt a malária-fertőzés, hogy a külső ellenség nem tudta teljes erejét kifejteni: a lakosságot megkímélte a betegség, míg a benyomuló csapatoknál súlyos megbetegedést okozott [18]. Az 1770-es években Tollins ezt írja: „Hungaria febris infamis est”, és ez a láz főleg a Bácskára és Bánátra vonatkozott, mert ott rendkívül elterjedt a betegség. Magyary-Kossa megemlíti, hogy a Jagellók korában Massaccio Magyarországon járt és egy előkelő főúrnál kapott elhelyezést. A házat mocsarak vették körül, és a döglletes levegő, „il pestifero aere” annyira megártott, hogy az előkelő idegen környezetéből négyen behaltak [26].

Ennél azonban sokkal érdekesebb Kapisztrán Szent János szentté avatási pere. A világraszóló nándorfejérvári győzelem után három hónappal, 1456. okt. 23-án a Szerém megyei Újlakon Kapisztrán meghalt. Hírek terjedtek el, hogy halála után csodák történtek azokkal, akik sírházhoz zarándokoltak. A csodákat jegyzőkönyvbe vették és a pápa elé terjesztették szenttéavatás céljából. Négy ilyen jegyzőkönyv áll jelenleg is rendelkezésre: két jegyzőkönyvet Újlak város hatóságai állítottak ki, egy S. Isidoróban és egy a párizsi Bibliothèque Nationale-ban van. A szövegek sokban azonosak; az alábbiakban a Bibliothèque Nationale-ban található szöveget közöljük, Fügedi Erik fordításában:

„Az Újlaktól négy mérföldre fekvő Bács melletti Csikáról való Sardo Benedek felesége, Margit, komaasszonyával Szeles Péter feleségével Skolasztikával együtt vallotta, hogy három, néha négy napoként magas láztól szenvedett több mint egy éven át, s annyira lefogyott és elgyengült, hogy semmiféle orvosság nem tudta meggyógyítani. Fogadalmat téve, hogy meglátogatja Isten emberének sírját, teljesen és tökéletesen meggyógyult és a láz többé nem kínozza. Erről bizonyosságot tett az egész falu.” [27]

Pár évvel később Mátyás király az igazi reneszánsz uralkodó feleségül kérte a másik nagy család, az Esteiek Beatrix lányát. Beatrice Ravennából került Budára, és igazi pompát és fényűzést akart itt teremteni. Mátyást újabb építkezésekre ösztönözte, ő maga is szerette a tudományokat, minden megjelenésében a pompa és a nagyszerűség uralkodott. Buda pár év alatt fejlődésének egyik csúcspontjára érkezett a nagyszerű építkezésekkel. A magyarok nem nézték ezt jó szemmel, mert sok adót kellett fizetni és az állandó katonáskodás minden idejüket lefoglalta. Így írtak róla: „*Mátyás... a régi magyarokat ért erkölcsöket elhadná, és hogy a felesége hordozná őtet minden encen-bencenekre és testi gyönyörűségekre. És abból lönné, hogy üdegen nemzetek kitakaritanák az országból mind a pénst és az aranyat.*” [28]

Mátyás 14 évig élt Beatrixszal, és ez idő alatt nem volt gyermeke. Vajon maláriás volt Beatrix is? Erre nagyon nehéz választ adni. Ravenna igazi maláriás vidék volt (bár Velli szerint a középkorban Ravenna és Istria mentesek voltak a váltóláztól). Heltai Krónikájában 1486-ban ezt írja: „*Mikoron pedig Mátyás megvette volna Újhelyt [t. i. Bécsújhelyt]... Azonközbe Beatrix asszony megbetegüle, mert negyednap hideglelésbe esék*” [28]. Talán ez is a visszatérő Pl. quartana rohamot jelentette?

1677-ben Bethlen Miklós Önéletírásában ezeket írja: „*Szomorú eset lőn akkor az én házomnál. A feleségem hallotta volt, hogy negyednap hideget az égett bortól való részegség meggyógyítja: egy lányon próbálta, succedált; istenfő jó öreg asszonyára is hasonló hideg esvén, míg estvéli könyörgésen voltunk, ő majd egy itcét apránként megivott, ezt tudták, csak részegség miatt esett el, de guta ütötte meg hat órára, meghala éjfél tájban.*” [29].

II. Rákóczi Ferenc fejedelmet és történetét mindnyájan ismerjük. Munkájában, az Emlékiratokban 1704-től ezt írja: „*... Végül megérkeztem Szegedre, és miután körülfárattam, tartós epelázba estem. A nagy fáradtságtól estem ebbe a betegségbe, mert hadaimat tanítottam menetelni csatarendbe állni, táborozni... Már nagyon beteg voltam, amikor parancsot adtam a várhoz szorosán hozzáépült város megtámadására... betegségem rosszabbodott. De a betegség legyűrű, állandóan égő szomjúság gyötört és csak a Tisza vizével oltattam... Meg kellett várni egy német orvos érkezését. Környezetem intett attól, hogy bevegym az orvosságait, mert mérgezésről féltek... a biztos bajjal szemben előnyben részesíttem a bizonytalant, annál is inkább, minthogy az a lutheránus orvos már megtelepedett az országban és jól ismertem a háború előtt is. Tekintve, hogy nagyon tapasztalt orvos volt, hamarabb gyógyított meg, mint reméltem.*” [30] Az orvos Langh Jakab, Nürnbergben végzett, ő intézte Rákóczi hadainak egészségügyét, gyógyszereket hozatott stb.

Hirsch könyvében — Handbuch der historisch-geographischen Pathologie (1899) — leírja az európai járványok történetét [31], de nagyon nehéz kibányászni, mi volt a malária és mi nem. Az előző események azt mutatják, hogy akár szegény volt valaki, akár gazdag, egyformán elérte a malária. Pápai Páriz Ferenc 1690-ben Pax Corporis című könyvében ezeket írja: „*Mindennapi hideglelés: a gyomorban meggyengült sok nyálas nedvesség.*” Melegítő eszközöket javasol a gyomor megerősítésére. „*Harmadnap hideglelés: a »bilis« vagy sárga epe a gyomorban, májban »megbővül«; 7-szer jó az emberre egymás után: megszűnik vagy más nyavalyává válik. A nyavalya nedvesítő és hevítő orvosságokat kíván.*” A negyednap hideglelés az emberben termő fekete sárnak „megveszésétől” és felforrásától való. A „nyavalya” Luca napja táján (dec. 13.) „elvégeződik” [14]. Pápai Páriz jó megfigyelő, ír a krónikus maláriáról, a téli szünetről, de a betegség kórlényegében még mindig Galenust tekinti megfellebbezhetetlen tekintélynek.

Bittner Imre 1847-ben ír a „*Bánság poszlázairól*”, amely könyvet saját költségén ad ki. Ismeretes, hogy a Bánátban és Bánságban nagyon sok volt a malária. Ahogy Bittner írja: „*A bánsági poszlázról literatúránk szinte tökéletesen hiányzik.*” A poszláz egyenlő a

maláriával. A betegség keletkezése az égalj, a táj, annak fekvése a földalaptól függ. A posztlevegő átlátszó, szagtalan, és a légnél nehezebb. Feltehetően itt a szénmonoxidra is gondol, bár alaposan tanulmányozza a levegő és talaj fizikai-kémiáját. Elmondja, hogy a lakosság minden harmadik tagja beteg: maláriás. A Temesváron tartózkodó katonáknál a halálozási arány 14 előre 1 halott jut. Foglalkozik a poszlág megszüntetésével, és itt mindenekelőtt a tavak kiszáritására és gabonával való beültetésére gondol (amelyet 3 évvel a kiszáritás után tart csak szükségesnek) [32].

Finály 1864-ben ír a váltóláz visszatérő formáiról. Érdekes megemlíteni, hogy már ebben a korban ír az immunitás fogalmáról: immunitás fejlődik ki a malária elsenvedése után. Fiatalok és ifjú korúak betegednek meg; az öregek nem betegek, mert ők átmentek a fertőzésen és immunissá váltak. A Bánátban akklimatizálódtak (hozzászokás a hideghez, páratartalomhoz), és a szerző tapasztalatai szerint 10–12 recidivát álltak ki. Ha elégtelen terápiában részesültek, a láz több éven át visszatér. Az Osztrák Birodalomban Mantovában és az Adria mellett tanulmányozták a betegséget, és azt találták, hogy az alföldi magyarok és a bánáti lakosok sokkal kisebb számban betegednek meg, mint a csehek, steieriek, tiroliaiak. A kinin specifikuma a malária gyógyításának, és akkor adjuk, ha már hosszabb ideje fennáll a betegség [33].

A fent említetteknek kívül még számos magyar írt a maláriáról: 1834-ben Papp [34], Tomcsányi 1871-ben a Szatmár megyében előforduló betegségről [35], Hajnal 1873-ban a Békés megyében uralkodó váltólázról [36], Bodor a Bihar megyében előforduló váltólázról ír [37], Genersich 1875-ben a Kolozsvár—Kocsárd-i vasútvonal építkezésénél előforduló megbetegedésekről és Szél 1881-ben a váltóláz statisztikájáról [39]. Kétli 1890-ben a malária aetiológiájáról [40] és Purjesz 1902-ben a maláriákról szóló vizsgálatokról írt közleményt [41]. Utyancsak érdekes könyv a maláriáról a Budapesten született, majd Bécsbe költözött és ott működő Mannaberg Gyuláé, amely 1893-ban Bécsben jelent meg *Die Malaria Krankheiten* címmel, utóbb még angolul is, 1894-ben [10].

Laveran 1880. november 6-án fedezte fel a betegség kórokozóját. Óriási felfedezés volt: sikerült kimutatnia az élő kórokozót. Algírban a híres Bone kórházban ismerte fel, és sietett Párizsban publikálni [42].

Ronald Ross angol katonaeorvos 1897-ben fedezte fel a transzmissziót, amelyet a plasmodiumok hoznak létre. A szúnyog csípésével a malária tovább él, fejlődik, majd egy újabb csípéssel a szúnyog beoltja az emberbe, és vagy újabb egyént fertőz, vagy visszaoztja az eredeti beteg egyénbe [43].

Ez a két felfedezés utat nyitott a malária felismerésének, és a további években számos publikáció foglalkozott ezzel. Igen kiváló szerepet vittek ebben az olaszok, akik évezredes tapasztalatokkal rendelkeztek, és újabb felfedezésekkel gazdagították a világirodalmat. Marchiafava, Bastinelli, Grassi és Celli voltak a legnagyobbak a kutatók között.

Nem felejtethjük el azonban egy magyar tudós jeles kutatásait, nevezetesen Jancsó Miklóset sem, aki Kolozsváron dolgozott, majd életpályáját Szegeden fejezte be. A nagy szomorúságunkra nemrég elhunyt Hun Nándor [45] és Lukács Dezső [46] foglalkoztak Jancsó munkásságával. Jancsó 1864-ben Árapatakan született, és Budapestről a Wágner-klinikáról került Kolozsvárra. Purjesz Zsigmondnál dolgozott, és annak 1911-ben történő nyugalomba vonulásakor ő lett az utóda. Amikor Kolozsvár 1919-ben Románia része lett, Jancsó továbbra is ott dolgozott, magángyakorlattal töltötte el két évét. 1930-ban hunyt el Szegeden, ahová meghívták az új egyetem belgyógyászati tanszékére.

Ahogy 1913-ban írja: a malária rendkívül el volt terjedve Magyarországon [46]. A Duna nem volt szabályozva, a Csallóközben 96 000 holdat öntött el minden évben, és ebből 12 000 hold mocsaras volt. A Tisza 4 000 000 hold árterületet borított, és minden betorkolló folyó körül óriási mocsarak voltak. Az Ecsedi láp, a Berettyó melletti Sárrét és a Fertő tó melletti Hanság mocsárbirodalom volt. A Bánságban az Alibunári mocsarak több mint 40 000 holdat borítottak el, de ott volt a Palicsi tó és még számos más mocsár. Jancsó idejében 30 év alatt 870 000 holdat nyertek meg termőföldnek lecsapolt folyókból.

1. ábra. A. Laveran karikatúra portréja.
(Bruce-Chwatt, L. J.—Zulueta, J. de: The Rise and Fall of Malaria in Europe. Oxford, 1980.)

Jancsó főleg erdélyi maláriásokat, a Mezőség területén és ennek környékén lakókat gyógyított. Ezen kívül jelentős számban volt maláriás a Küküllő, a Körös és a Maros folyók mentén.

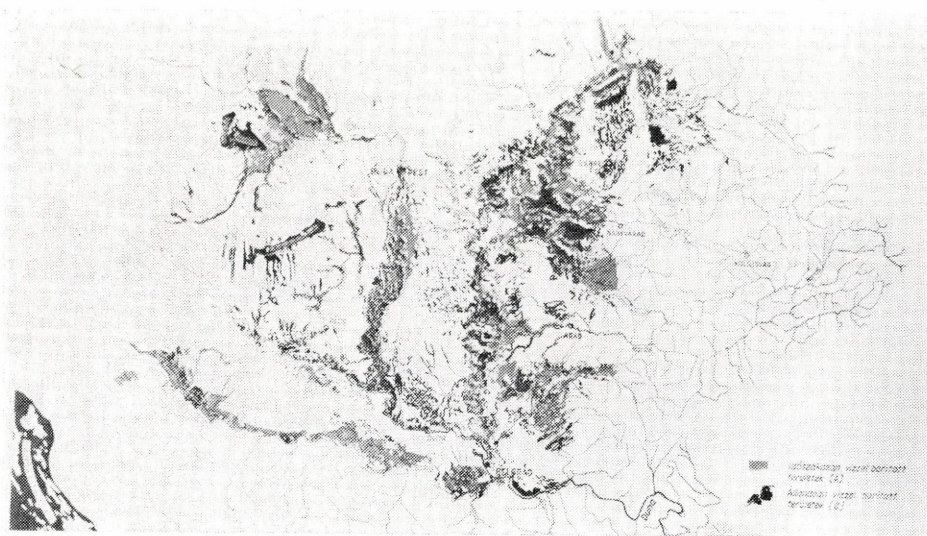
Ha az ember elolvassa Györffy Szilaj pásztorok című munkáját, ott bőven le van írva a Sárrét vízi életformája és az ott lakók élelmiszer beszerzése, mozgása a vizes területen és a kiszolgáltatottság a maláriának [47].

Hollaender 1907-ben írott munkájában 30 ezrelékre teszi a fertőzés „tájkóros” jellegét [48]. Jancsó szerint azonban a mocsarak lecsapolása után az egész országban előfordult malária és kb. 1/10-re csökkent az eredeti betegség számához viszonyítva.

2. ábra. R. Ross, a szúnyognak, mint malária vektornak felfedezője.
(Bruce-Chwatt és de Zulueta id. művéből)

3. ábra. A XVIII. század végi Magyarország vízzel borított területei.
(A térképről hiányzanak Erdély vizes területei, amelyek a következő ábrán láthatók)

Jancsó nagy kedvvel foglalkozott a maláriával és sajnáljuk, hogy a világirodalom egyik legújabb a maláriával foglalkozó könyve (Bruce-Chwatt és De Zulueta), amely 1980-ban jelent meg [13], teljesen megfeledkezett Jancsóról, aki pedig 24 publikációt írt a maláriáról, egy monográfiát, és egyes munkái franciául és németül is megjelentek.

Jancsó jól ismerte a tertiana és quartana maláriát, és felismerte a *Pl. praecox* (falciparium-ot), vagy ahogy ő írta: a félholdképű alakot. Már akkor is külön fajtának tekintette a ma közismert trópusi maláriát, amely élt és szaporodott Magyarországon. Ismerte, hogy a malária pusztít a trópusi tájakon, és a lakosság is elpusztul, a földek műveletlenül maradnak, az emberek elhalnak és nagy területek lakatlanná válnak. Jancsó rámutatott a comatosus, az apoplectiformis, a choleriformis, a pneumoniaceae és haemorrhagica fajtákra. Lukács részletesen beszámol a paraziták hőigényéről és élettartamáról a különböző hőfokokon, így erről most nem szólunk [45]. Kiemeli Jancsó a vesegyulladásról mostanában maláriás országokban, így Nigériában és Ugandában írnak [49, 50].

Ebben az időben már közegészségügyi adatok állnak rendelkezésünkre. 1873-ban (nem is súlyos endémiás év) Nógrád megyében 138 501 lakosból 11 071 betegszik meg váltólázban, és az akkori adatok szerint 215-en halnak meg [46]. Jancsó szerint Kolozs megyében a Mezőség középső része maláriás, „hallgatag türelemmel” viseli el baját, ez az oka, hogy a virágzó német telepek kihaltak. Nyugaton 24 községből 5 év alatt 114 eset, a középső 40 községből 233 eset és a keleti 44 községből 270 beteg fordult elő [51].

A malária-kutatás akkori problémái közül felmerült a fertőzés egyik formából való átmenetele a másik formába. Jancsó azonban leszögezi, hogy *Pl. vivax*-ból sohasem lesz *Pl. praecox* (falciparum), a fertőzés egy másik maláriával kezdődik, abban a formában megy végig, kivéve, ha újabb fertőzés nem lép közbe. Beszél az immunitásról, kicsit más-képpen, mint ahogy mi ma gondoljuk. Idézi Koch megfigyelését, aki Dempwolffal együtt az 1899–1902-ben malária-expedíciót vezetett Kelet-Afrikába és Új-Guineába [46]. Felismerték a szerzett immunitást mindkét országban: fiatal korban a gyermekek maláriás megbetegedésben szenvednek, és ha túljutnak egy bizonyos életkoron és közben a beteg nem pusztul el, az egyének meggyógyulnak. Vagyis endémiás malária a gyermekkorban fertőzi a betegeket, és aki elszenvedi a fokozatosan gyengülő állapotot, a középső- és felnőtt korban mentes vagy kevésbé érzékeny a maláriával szemben. Mint fentebb láttuk, a magyar Finály ezt márt 1864-ben a magyarországi állapotokról megírta [53].

Mindezek bizonyítják, hogy Jancsó kiváló malária kutató volt, akit talán nyelvi okokból elhagytak a malária felismerését összegező irodalomból. Munkatársai Weszprémi prémy és Rosenberg voltak.

Hollaender a malária-betegség elterjedéséről és a járvány jellegéről térképet közöl hazánkról 1907-ben. Ebben megállapítja, hogy hazánkban a *Pl. vivax* okozza a legtöbb fertőzést [49]. A következő adatokat tételezi fel:

100 maláriás esetben

80 *Pl. vivax*

11 *Pl. malariae*

8 *Pl. praecox* (falciparum) + 1 vegyes fertőzés.

A *Pl. praecox* (falciparum) esetből 5 súlyos (quotidiana és tertiana), 2 febris continua vagy remittens és 1 gyors lefolyású és halálos.

Hollaender a részletes adatok összegyűjtése alapján 1907-ből a 7. sz. ábraként bemutató térképet közli [49].

őket. Sajnos az utazók elhagyják a gyógyszer szedését és a legsúlyosabb következmény a halál.

Bízunk abban, hogy a maláriaellenes gyógyszerek helyes adagolása, továbbá a modern közegészségügyi eljárások betartása nyomán a malária előbb vagy utóbb ki fog küszöbölni a világból és így a mi országunkból is.

IRODALOM

1. Ross, R.: Malaria in Greece. *J. trop. Med.* 9, 341-7, 1906.
2. Jones, W.H.S.: *Malaria in Greek history*. Manchester, 1909.
3. Coatney, G.R. — Collins, W.E. — Warren, Mc W. — Contacos P.G.: *The primate malarías*. Washington, 1971.
4. Zulueta, de J.: Malaria and Mediterranean History. *Parasitologia*, 15, 1-15, 1973.
5. Messerli, B.: Die eiszeitliche und die gegenwärtige Vergletscherung im Mittelmeerraum. *Geogr. Helv.* 105, 20 1967.
6. Boyd, M.F.: *Malariaology*. Vol. 2. Philadelphia, 1949.
7. Hackett, L.W.: In: *Malariaology* (Ed: Boyd, W.F.) Philadelphia, 1949.
8. Macdonald, G.: *The epidemiology and control of malaria*. Oxford — London, 1957.
9. Shute, P.G.: Failure to infect English sperimen of *Anopheles maculipennis* var. *atroparvus* with certain strains of *pl falciparum* of tropical origin. *J. trop. Med. Hyg.* 43, 175, 1940.
10. Mannaberg, J.: *Die Malaria Krankheiten*. Wien, 1899.
11. Homérosz: *Iliász*, 22. ének
12. Lőrincz F.: *A maláriáról*. Bp. 1939.
13. Bruce-Chwatt, L.J. — Zulueta, de J.: *The rise and fall of malaria in Europe*. Oxford, 1980.
14. Pápai Páriz F.: *Pax corporis*. Kolozsvár, 1759.
15. Kremers, C.: *Beobachtungen und Untersuchungen über das Wechselfieber*. Leipzig, 1837.
16. Maillot, F.C.: *Traité des fievrès irritations cerebro-spinales intermittens*. Paris, 1836.
17. Fuller, J.F.C.: *The decisive battles of the Western World*. Vol. 3. London, 1954.
18. Celli, A.: *Die malaria nach den neuesten Forschungen*. Berlin — Wien, 1913.
19. Celli, A.: *Storia della malaria nell'Agro romano*. Róma, 1925.
20. Haggis, A.W.: Fundamental errors in the early history of Cinchona. *Bull. Hist. Med.* 10, 417-59, 568-92, 1941.
21. Jantsch, M.: *Die Malaria — ein geschichtliches Überblick*. Wien, 1948.
22. Sydenham, T.: *Methodus Curandi Febres*. Propriis Observationibus Superstructa. London, 1668.
23. Lancisi, G.: *De noxiis paludum effluvis eorumque remediis*. Róma, 1717.
24. Mollaret, P.: La decouvert par Alphonse Laveran de l'agnet du plaudisme. Constantine, 6 novembre 1980. *Nouv. Press. Med.* 9, 3055, 1980.
25. Cameline, A.: A propos d' un centenaire. *Lyon Medicale*, 244, 116, 1980.
26. Magyar-Kossa Gy.: *Magyar orvosi emlékek*. I-IV. köt. Bp. 1929-1940.
27. Fügedi E.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Bp. 1979. 14.
28. Heltai G.: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Bp. 1981. 374., 383.
29. Bethlen Miklós *Önéletírása*. Bp. 1955, 274.
30. Rákóczi F.: *Vallomások, emlékiratok*. Bp. 1979. 274.
31. Hirsch, A.: *Handbuch der historisch-geographischen Pathologie*. Erlangen, 1899.
32. Bittner I.: *A Bánság poszlázairól*. Pest, 1847.
33. Finály, S.: *Studien über Wechselfieber-Recidiven*. Pest, 1864.
34. Pap, F.: *Dissertatio inauguralis medica de paludibus et morbis ab exhalationibus earum provocatis*. Pest, 1834.
35. Tomcsányi I.: Az 1871. évi váltóláz járvány Szathmár megyében és környékén. *Gyógyász*, 1871.
36. Hajnal D.: Az 1873-ban Békésben uralkodott váltólázjárványokról. *Orv. Hetil.* 1875.

37. Bodor M.: A váltóláz járványokról Bihar megyében és Nagyváradon. *Orv. Hetil.* 1871.
38. Genersich A.: *Jelentés a Kolozsvár-Kocsárd-i vonal építésekor előfordult megbetegedésekről.* Kolozsvár, 1875.
39. Szél S.: Adalék a váltóláz statisztikájához. *Orv. Hetil.* 1881.
40. Kéthly K.: A malaria aetiologiája. *Orv. Hetil.* 1890.
41. Purjesz Zs.: A maláriára vonatkozó vizsgálatok. *Orv. Hetil.* 1902.
42. Laveran, A.: *Note sur un nouveau parasite trouvé dans le sang de plusieurs maladies atteintes de fièvre palustre.* Note communiquée à l'Académie de médecine. Séance de 23 novembre 1880. (Paris, 1880.)
43. Ross, R.: On some peculiar pigmented cells found in two mosquitoes fed on malarial blood. *Brit. med. J.* 1796, 1897.
44. Hun N.: 50. éve hunyt el id. Jancsó Miklós. *Orv. Hetil.* 122, 1583, 1980.
45. Lukács D.: Id. Jancsó Miklós malaria kutatásai. *Orv. Hetil.* 122, 224, 1980.
46. Jancsó M.: A malaria kór és gyógytana. *Orvosképzés* 104, 1913.
47. Györfly I.: *Nagykunsági krónika.* Bp. 1955.
48. Hollaender H.: *A malaria elterjedése Magyarországon.* Bp. 1907.
49. Hendrickse, R.G. — Adeniyi, A. — Edington, G.M. — Glasgow, E.g. — White, R.H.R. — Houba, V.: Quartan malarial nephrotic syndrome. Collaborative clinico-pathological study in Nigerian children. *Lancet*, 2, 1143, 1972.
50. Houba, V. — Lamber, P.H. — Mackey, L.J. — Miescher, P.A.: Immunopathology of malaria. In: *Springer Seminars in Immunology.* Eds: Miescher, P.A., Geneva and Mueller-Eberhard, H.J. La Jolla, 1980.
51. Jancsó M. — Rosenberg M.: Észleletek Kolozsvárnak és környékének malaria-endemiájáról. *Orvos Természettud. Ért.* (Kolozsvár) 21, I-II. köt. 1899.

Summary

According to Ross, malaria caused the Plague of Athens, the death of Pericles and the decline and fall of the Greek civilization. The disease was brought to Greece from Africa. A number of classics in Greek medicine were aware of that, from among them Hippocrates even described case reports. The next assault came again from Africa in 300-100 B.C.: presumably the Roman legionnaires sent to that continent brought malaria back with them. It is worth mentioning that in spite of the fact that Octavianus (later called Augustus) in 31 B.C. waged a war against Antonius and Cleopatra in the Balkan peninsula, malaria did not occur at the time. Malaria was widespread in Italy and many emperors and soldiers died of it. Otto the Great, Frederic I. Barbarossa, Dante Alighieri, etc. were also among the victims of this disease. The renaissance brought forth new ideas and renewed interest in the disease. The quinin, the new Peruvian bark to cure malaria was introduced in Italy and later in the rest of Europe. The Peruvian bark was a milestone in phyto-pharmacology in European medicine.

In the southern part of Hungary a malarial case was reported in 1456. It is interesting that the disease spread from South to North in this country. A number of historical books tell us that Beatrice of Este, the wife of Matthias Corvin (King of Hungary) suffered from this disease in the 15th century. Prince Rákóczi in the 18th century suffered from the same malady but later he recovered. Malaria had been constantly studied for centuries by Hungarian physicians whose views were strongly influenced by Galenus who thought that malaria was caused by biliary fever.

At the beginning of the 18th century more than half of Hungary was inundated. River, stagnant and marshy water covered the countryside and this was a hotbed for malaria. Celli, the Italian research worker and writer wrote that the Netherlands and Hungary were infested with malaria and invading soldiers often died in both countries of the intermittent fever.

Laveran in 1880 and Ross in 1897 discovered the parasite and the mosquito as the vector of the disease. In our country Professor Miklós Jancsó of the University of Kolozsvár (now Cluj-Napoca in Romania) wrote many papers on malaria. According to him, all four types were

widespread in Hungary, even the one caused by *Pl. falciparum*. In 1936 the World Health Organization registered Hungary as one of the countries where malaria has been eradicated.

In the last 15-20 years, however, a lot of young people came from Africa and elsewhere for training at our universities or obtaining qualifications and they often brought in malaria. Apart from them, Hungarian people have also been travelling to Africa and other parts of the world and some of them brought back malaria. In spite of the fact that malaria is a curable disease and few people are misdiagnosed, we still call it an invincible disease. We hope, however, that sooner or later it will disappear.

B. RINGELHANN, Prof. Dr. med., CSc
Budapest, Trencsényi u. 39/b, Hungary, H-1125

ADATOK ZAY SÁMUEL KOMÁROMI FŐORVOS ÉLETMŰVÉHEZ

MAY ISTVÁN

AXVIII. század végének jelentős orvosegyéniségei között kell számon tartani a komáromi származású Zay Sámuel. A Magyar Életrajzi lexikonban (1969. II. 1066.) szerepel ugyan, de Székely Sándor Az orvostudomány történetében (Bp. 1960.) és a Hollán Zsuzsanna szerkesztette négykötetes Orvosi Lexikon (Bp. 1967—1973) meg sem említi. Csupán ásványtani munkásságával foglalkozik Koch Sándor,¹ a hétkötetes Természettudományi Lexikon azonban nem tárgyalja.

Életéről Szinnyei repertórium² is keveset közöl — még születése és halála adatait sem: eszerint 1788-ban a pesti egyetemen szerzett orvosdoktori oklevelet; 1790 és 1794 között Kecskemét „nagy tiszteletnek örvendő orvosa”, majd 1795-től Komárom megye tisztiorvosa és a Péczeli József nevéhez fűződő Komáromi Tudós Társaság tagja volt. Már pályája kezdetén kemény erkölcsi tartásról tett tanúságot. 1790-ben a Belgrádból érkezett munkások vizsgálata után bátran jelentette ki, hogy betegségük, ill. haláluk oka nem járvány, hanem a „sanyarún való élet” és a hideglelés.³ Orvosi működéséről még egy adatunk van: 1805-ben egy hét alatt gyógyított meg egy némát, egy elmebeteget pedig megfelelő kezelésben részesített.⁴ Amikor Kiss János Komáromban meglátogatta — erről a Kazinczy köréhez tartozó papköltő Visszaemlékezéseiben számolt be —, tudós, szerény orvos csodálkozva értesült arról, hogy hallottak ásványtanáról (persze, örömet sem titkolhatta el).⁵ Ennek a művének köszönhette, hogy a jénai ásványtani tudós társaság — mint „Nemes Komárom megye érdemes fizikusát” — 1798. június 2-án levelező tagjává választotta.⁶ Még azt is feljegyezték róla, hogy egy „electrica machinát”-t adományozott a révkomáromi iskolának.⁷

Két műve jelent meg: az említett, Komáromban 1791-ben kiadott *Magyar Mineralógia, avagy az Ásványokról való Tudomány és a Falusi orvos pap, vagy olly orvosi útmutatás, mellyel fogva leginkább a Falukon uralkodni szokot nyavalyák orvosoltatnak*. Pozsony, 1810. (Csupán a szerző a monogramját tünteti fel.)

Ez utóbbi könyve teljesen gyakorlati céllal készült: mindenféle betegség gyógyítására közérthető útmutatást nyújt. Először a diagnózist állítja fel, utána az orvoslás módját közli. A könyv ismerete alapján az orvos megérkezéséig az orvostudományban járatlanok

¹ Koch Sándor: *A magyar ásványtan története*. Bp. 1952. 36.

² Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1892. XIV. 1923. 1757.

³ Hanusz István: Zay Sámuel Kecskeméten. *TTK* 1889. 402—403. (Cikkét e szavakkal fejezi be: „Sajnálatra méltó dolog, hogy felőle többet kiutadni nem lehet; néma a nép emléke”.)

⁴ *Magyar Kurír*, 1805. 8. 114.

⁵ Kiss János szuperintendens visszaemlékezései életéből. Bp. OK 1890. 120—121.

⁶ Sz. K.: Régi magyar megfigyelések. *TTK* 1890. 47. és *Magyar Kurír*, 1799. 1. 223.

⁷ Szekeres Mihály: A révkomáromi ref. iskola múltja. *Sárospataki Füzetek* 1864, 575.

is el tudják látni a beteget. Az előbeszéd szerint ez az összefoglalás főként a papok számára készült: a falun ugyanis a beteg általában először a paphoz fordul. Munkája első részét Zay, J. Krause művéből (*Der Medizinische Landpfarrer*) merítette, a másodikhoz több forrást használt, többek között Struve művét.⁸ Hadd álljon itt ebből a könyvből a tetszhalálról szóló részlet: „A' hozzá adásba vagy Toldalékba... leírom, miképpen lehessen a' Hóltak láttzókat meg-eleveníteni; mellynél fogva Hollandiának egy Fő Városa Amsterdam törvén-meg először a' jeget és 25 esztendők lefolyása alatt 900 hóltat hozván vissza az életre, a' Londoni Királyi Emberiség Társaság pedig azután két esztendő eltelése alatt, úgymint 1794-től fogva 1796-dikig 2175-nek adván vissza az életet halhatatlan hirt nevet szerzettek magoknak.”

A Magyar Mineralógiához — a harmadik, magyar nyelvű ásványtanhoz — érdekes történet fűződik. (Az első kettő Benkő Ferenc enyedi professzor munkája.⁹) Földi János, Csokonai orvos barátja, aki maga is tervezte magyar nyelvű ásványtan kiadását, Miller Jakab Ferdinándhoz, a Széchenyi Könyvtár későbbi első igazgatójához 1799. szept. 2-án írt levelében plágiummal vádolta vele egykorú kollégáját. (Ezt a levelet bővebben ismerttettem az *ItK* 1970. évfolyamában [202—5.]; ugyanott kimutattam a plágiumvád alaptalanságát.) Megbotránkoztatva állította, hogy Zay ásványtana Piller Mátyás jezsuita atya tankönyve ásványtani részének szó szerinti fordítása.¹⁰ „...quas Pilleri Praelectiones de Verbo ad verbum in Hung. transposuit, et edidit Samuel Zay in Komárom 1791... non tamen manifesta Versione, quae Praelectiones iisdem verbis apud me leguntur Latine. Vertere est laudabile, dissimulare fontes, — viderint alii”

Piller tankönyve több kiadásban jelent meg. Az első három csupán kivonat egyetemi, előadásaiból, amelyeket az alcím szerint hallgatói jegyeztek le és rendeztek sajtó alá: *Tentamen publicum ex praelectionibus historiae naturalis*. . . Nagyszombat, 1775. — Ugyan ebből az évből való egy másik, azonos című kiadás, míg a harmadik — némi címváltoztatással — 1776-ban hagyta el a sajtót. Ezek a kiadások javarészt szó szerint egyeznek, és mindössze 20 lapnyi terjedelműek.

További, egymással egyező hat kiadása már *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum* címen jelent meg 1778 és 1791 között (kiadási helyük Nagyszombat és Buda). Az ásványtani rész valamennyi kiadásban a 3. kötet, terjedelme 100 lap; Zay munkája 349 lap.

Zay könyvének a Pillerével való összehasonlítása alapján megállapítható, hogy szó sem lehet plágiumról: a magyar tudós a meghatározásokat és a testek tulajdonságainak

⁸ Friedrich Adolph August Struve (1781—1840) drezdai orvos. Ő állított elő elsőként mesterséges ásványvizet vegyi anyagokból. Erre vonatkozó műve: *Über die Nachbildung der natürlichen Quellen*. Dresden, 1824. (Orr. lex. IV. 395.) — Krause neve nem szerepel ugyanitt.

⁹ Benkő Ferenc első ásványtana javarészt fordítás: „Werner Abraham úrnak a' köveknek és értzeknek külső megésmertető jegyeikről írott szép és igen hasznos könyvetskéje... Göttingen, 1782. A második magyar ásványtant *Magyar minerologia az az a' kövek 's értzek tudománya* címen Kolozsvárott, 1786-ban adta ki. Az ásványtani terminusokat magyarul, latinul és németül közölte. — Benkő alapította az első magyarországi ásványtani múzeumot; tagja volt a jénai fizikai és ásványtani tudós társaságnak. Szépirodalmi műve: *Esztendőnként kiadott magyar parnasszusi időöltés*. Szeben, 1793—1800. (Szilády Zoltán: Benkő Ferenc, az első magyar minerológus. *TTK* 1911. 256—268. — Szerinte Benkő teremtette meg az ásványtani műnyelvet; ebben azonban Zaynak is szerepe volt. — Vö. még Koch i. m. 30.) — *Gottlob Abraham Werner* (1750—1817) a freiburgi bányászati akadémia tanára. Jóllehet minerológus is volt, a német geológusok „a geológia atyja” névvel ruházták fel. (*Révai lex.* XIX. 535. és Szilády Z. i. m. 260.)

¹⁰ Piller Mátyás osztrák származású természettudós, 1774-től a nagyszombati egyetem tanára, 1784-től a pesti egyetem orvoskarán a különleges természetrajz tanára. (*M. életr. lex.* 1969. II. 418. és Mixich Lajos: *Földi János*. Bp. 1905. 5.)

leírását Pillertől vette ugyan át (gyakran ezt sem szó szerint), ámde az ásványok vegyi összetételét részletesebben tárgyalta és jóval több lelőhelyet nevezett meg, mint forrása. Oldalakat írt Pillernél néhány sort elfoglaló jelenségekről.

Anyagbeosztásában részint Pillert, részint Benkőt követte. Módszere a következő: 1. Az ásvány és vegyi alkotának pontos meghatározása, 2. tulajdonságainak leírása 3. lelőhelyeinek megnevezése, 4. felhasználása. Lássunk egy részletet a 3. szakaszból. („a' földekről közönségesen”):

„A' Lemnusi föld (Terra Lemnia). Ez olyan agyag, a' melly a' vízbe meg-hasadozván, vagy egyenetlen darabokra, vagy táblátskákra szakadozva szétyel omlik. Rend szerént veres: ses, avagy sárgás, a' törése mindenur síme némellyek ezt szappan agyagnak is nevezik (Lithomarga). Lemnusi földnek nevezetik, Lemnuus szigetéről, a' honnét nagy bővön hordották. Már Homérus, és Herodotus idejébe különös tzeremóniával ásták ezt. . . Egyebeket el hallgatván, rövidségnek okáért most csak azt említem, hogy utóllya felé, a' szigetnek Görög, és Török elől-járóinak jelenlétekben, a' Görög Papok először hálákat adván Istennek annyit vettek-ki a' földből a' mennyivel egész esztendeig megérték, azután más földet hánytak reá, és keményen meg-tiltották, hogy senki ásni ne merje. Ennek semmi bizonyos rendje (strata), vagy ere nintsen, hanem más földek között magános darabokba találhatik. Lehet találni a' Belkebányai hegyekben, és Budán is.

Nintsen olly bővön hogy valami különös nagy haszna lehetne; nem is lehet olyan jól, mint a' más agyag földeket vízzel öszve gyúrni. Régen az orvoslásba igen nagy haszna volt, de már most semmi sints.” (123—5.)

Ásványtan-történeti adatai sokkal bővebbek a Pillerénél. Így pl. a platináról („Pintói ezüst vagy fejr arany”) ezt írta: „Leg-először e' most folyó száznak 36-dik Esztendejében lett ismeretessé az Európaiak előtt, 1741-ben Woodward, az után 1748-ban Ullva már próba alá vették, 1757-ben Svéd Országban Scheffer, 1754 Angliába Lewis, 1758. Frantzia Országba Maquer és Beaume, Mergraff és mások vizsgálták.” (250—1). Piller csak „Bomare és Maquer” nevét említette (1780. kiad., 72.). Az ilyen kitérőkben rendszerint figyelembe vette a magyar vonatkozásokat (pl. a borax tárgyalásánál elmondta, hogy Winterl József, a pesti egyetem tanára „a' Pörison kívül másból is készít tsendesítő sór” [sal sedativumot]. 27.)¹¹ Felsorolta a korában ismert öt legnagyobb gyémántot: „a' legnagyobb a' nagy Mógolé a' nap-keleti India' egy részének Tsászárjái” (279 és 1/2 karát, — természetes állapotban 293 és 5/8 karát volt), a második a „Lusitániai királyé” (215 karát). — Az „ásbest”-ről és „ámiánth”-ről: „A' régi Írók azt tartják, hogy az a' meg-éghetetlen lepedő, a' mellybe az Égyiptombéliek halottjaiknak testeket takarták ebből készült. A' régi Scithák-ról is azt írják, hogy illyen lepedőbe égették-meg halottjaikat. Ebből készítettek az örökké égő gyertyák is régen olajjal, illyennel gyertyáznak ma is a' Grönlandiak.” (153—4.).¹²

Amint a fenti idézetekből látható, Zay érdekes részletek beillesztésével olvasmányossá tette a tudományos művet.

Koch Sándor nagyra értékelte Zay ásványtanát; legfőbb érdemét abban látta, hogy szerzője nagy szerepet juttatott az ásványok ipari, mezőgazdasági és főként gyógyászati felhasználásának. Megállapítása: Zay nem merte ugyan még teljesen elvetni a kor hiedelmeit, de szemmel láthatóan nem hitt bennük.¹³

¹¹ Winterl Jakab József (1739—1809): 1770-ben, a nagyszombati egyetemen ennek alapításától fogva a botanika tanára, majd az egyetem áthelyezése után 1808-ig a pesti egyetemé. (*M. életr. lex.* II. 1048., *Révai lex.* XIX. 572. Vö. még *Orv. Hetil.* 1964. 34.)

¹² Az idézet két utolsó mondatát Benkőtől vette át Zay.

¹³ Koch i. h.

Zay maga alkotta a magyar ásványtani terminológia java részét, amint erről néhány kiragadott műsónak a Benkővel való összehasonlítása is meggyőző:

	Benkőnél	Zaynál
petróleum	földolaj	kőolaj
naphta	földbalsam	földbalsam
sulphur	büdöskő	kén-kő
borax	olvaszósó	póris
mineralogia	a' kövek 's értzek tudománya	Ásványokról való tudomány

Zay rendszerint közölte az ásványok vagylagos elnevezését is, pl.: „A' kulimáz vagy Szekér-kenő (*Petroleum tenax, vel Maltha*), vagy a' mint mások nevezik Föld-sírja.” (50) Benkőnél ugyanez: *büdöskő*, azaz nem különbözik a sulphur magyar megfelelőjétől.

Földinek sz az állítása sem állja meg a helyét, hogy Zay eltitkolta forrásait. A tudós orvos a *Magyar Mineralogia* előszavában nagy tisztelettel emlékezett meg egykori professzoráról, Pillerről, akinek „Természet Históriáját”-t alapul vette szintézise elrendezésében és akinek előadásain bizonyára Földivel együtt vett rész; másrészt Benkőre és Dugonicsra is hivatkozott: az *Etelka* szerzőjének művéből (*A tudakosságnak két könyvei*, 1784) vette át a geometriai terminusokat. Lépten-nyomon hivatkozott külföldi forrásokra is, amint ez a felhozott idézetekből látható.

Érthetetlen, hogy Földi, az első rendszeres magyar állattan szerzője, aki a természettudományok magyar nyelven történő oktatásáért küzdött és ennek kidolgozásában úttörő tevékenységet fejtett ki,¹⁴ nem értékelte pályatársának az ásványtani magyar terminológia megteremtésére irányuló — és Bessenyei *Jámbor szándékának* programjához kapcsolódó — törekvését.

Vajon személyes ellentét húzódott meg a plágiumvád mögött? Nem sikerült kinyomozni. Az is kérdéses: tudomást szerzett-e Zay a súlyos, alaptalan plágiumvádról? Annyi bizonyos, hogy a két orvost ugyanabban az évben avatták doktorrá a pesti egyetemen¹⁵ és hogy mindketten a Jénai Természettudományi Társulat tagjai voltak (Földit 1794-ben, tehát négy évvel Zay előtt választották tiszteleti taggá). Valószínű, hogy Földi a definíciók egyezése alapján ítélte, és szükségtelennek tartotta az egész mű összehasonlítását forrásával.

Egyéniségükben, munkásságukban mindenesetre sok közös vonás fedezhető fel. Mindketten hivatásuk magaslatán állottak, a nép egészségügye színvonalának emeléséért küzdöttek és szabad idejüket a természettudományok magyar nyelvű művelésének szentelték. Ámde a Csokonai baráti köréhez tartozó, országsszerte ismert Földi korának egyik legkülönb polihisztorja is volt; a természettudományok mellett verstant és — a hagyományos, latin nyelvtenon alapuló grammatikai szemlélettel gyökeresen szakító — magyar nyelvtant is írt, amelyet Kazinczy nagyra értékelt, míg Zay az orvostudományon kívül csakis a természettudomány egyetlen ágával foglalkozott és neve hamarosan feledésbe merült.

¹⁴ Földi állattanáról vö. Mixich i. m. 68. és Bán Imre: Adalékok Földi János életrajzához. *ITK* 1957. 267. Jelleméről, tudományos munkássága értékeléséről és természettudományi terminológiájáról: Julow Viktor: Doktor Földi János. *Alföld* 1964. 262—267. és *Földi János emlékkönyv*. Debrecen, 1978. (passim)

¹⁵ Földit 1788. nov. 15-én (Mixich i. m. 6.), Zay doktorrá avatásának hónapja és napja nem ismeretes. (Szinyei i. h.)

Zusammenfassung

Sámuel Zay, ein angesehener Arzt zu Kecskemét, ab 1795 Physikus des Komitats Komárom, bedeutungsvolle ärztliche Persönlichkeit, war ein Mitglied der Komáromer Gelehrten Gesellschaft, die sich um die Person von József Péczely gruppierte und zugleich korrespondierendes Mitglied der Jenaer Mineralogischen Gelehrten Gesellschaft. Als Amtsarzt hat er sich durch seine anspruchsvolle ethische Haltung ausgezeichnet. Er veröffentlichte nur eine einzige medizinwissenschaftliche Studie (Arzt — Geistlicher auf dem Lande . . . 1810), worin er eine Hilfe den in der Krankenpflege ungeläufigen Menschen darbietet. Sein Name ist besonders durch sein Werk „Ungarische Mineralogie“ (1791) bekannt geworden.

I. MAY, M.A.

Budapest, Benczur u. 39/A, Hungary, H-1068

ZAY ANNA HERBÁRIUMÁNAK GYÓGYNÖVÉNYEI

SZABÓ ATTILA — SZ. TÓTH MAGDA

1979-ben Nyíregyházán jelent meg Fazekas Árpád bevezető tanulmányával, facsimile kiadásban Zay Anna Herbárium¹. A kézirat kiadásával újabb jelentős természet-tudományos-művelődéstörténeti emlék vált széleskörően hozzáférhetővé a kutatás és az érdeklődő nagyközönség számára.

A kiadás általi közkinccsé tétel fontos esemény; ennek érzékeltetésére elegendő talán arra emlékeztetni, hogy ez a füveskönyv több kéziratot másolatban, kivonatban és átdolgozásban is közkézen forgott és jelentős hatást gyakorolt a népi-gyógyászati hagyományaink alakulására.² Ennek ellenére a benne foglaltakkal az elmúlt harmadfél évszázad során mindössze két tudományos értékű feldolgozás foglalkozott; az első Deésy Daday Andrásnak³ két rövid közleménye, a második pedig maga a Nyíregyházán most kiadott kötet.

Daday szerint Zay Anna az olasz P. A. Matthiolus (Matheolus 1500—1577) eredetileg latin nyelvű füveskönyvének 1690. évi cseh fordítása alapján dolgozott és ezt a munka fennmaradt címlapján maga is feltüntette. Az adat az olasz reneszánsz magyarországi tudományos hatásának a felmérése szempontjából is figyelemre méltó; Matthiolus hatása az első magyar nyelven nyomtatott természettudományos kézikönyvnek, Melius (Juhász) Péter Herbáriumának a keletkezéstörténetében is kimutatható.⁴

Magunk a Melius-féle Herbárium négyszázéves jubileumi kiadásának az előkészítő munkálatai során találkoztunk először Zay Anna Herbáriumával, és mit sem tudván a készülő nyíregyházi kiadásról, jegyzetben közöltük a marosvásárhelyi Teleki Téka kéziratanyagában fennmaradt másolatok jelzeteit, valamint a címlap fényképét.⁵ Mivel teljes

¹ *Zay Anna: Herbárium 1718.* A bevezető tanulmányt írta Fazekas Árpád. Nyíregyháza, 1979. Folia Rakocziana, 2.

² Fazekas Árpád, i. m. XXX.

³ Deésy Daday András: Tsömerly Zay Anna Orvoskönyvéről. *Gyógyászat*, 1931, 71, 774—775, 790—792. Idézi Fazekas Árpád, i. m. XXXI.

⁴ Melius Péter: *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. A tanulmány Nyelv-állapot és helyesírás c. fejezetét írta és az összehasonlító növénynévjegyzéket összeállította Kabán Annamária. A mutatókat készítette Sz. Tóth Magda. Bukarest, 1978.

⁵ Marosvásárhelyt, a Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtárban (Kéziratok, 447., 238. sz.) található kézirat címlapjának szövege: Orvoskönyv, melyet néhai tudós és igen híres doctor Matthiolus cseh nyelvre fordíttatott s bővítettett Herbáriumából a nyavalyáknak rende szerént danckai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszveszedegettet és magyar nyelvre fordított néhai T. N. Vay Ádám uram árva özvegye, Tsömeri Zay Anna. Mostan pedig a maga számára leíratott mélt. L. B. Veselényi Kata 1766-dik esztendőben. Ez a herbárium két másolatban szerepel a könyvtár nyilvántartásában, az egyik 1759-es a másik 1772-es évszámjelzéssel — ami azt jelzi, hogy az eredeti 1766-ból származó másolat egy másik példány lehetett.

példányt csak a Teleki Téka őriz, ennek a példánynak a címlapja szerepel a Fazekas Árpád által gondozott kiadásban is.

A kutatás jelenlegi szakaszában négy kéziratos másolat megléte biztos, de a Teleki Téka 238, 243 és 447. számú kézirata kapcsolatoknak a tisztázását nem tekintettük a jelen feldolgozás feladatának.⁶ Célunk mindössze az volt, hogy a Herbárium növénynévanyagának a feldolgozásával és rendszerezésével megkönnyítsük a további összehasonlító munkát.

A XVII—XVIII. századi növényismeret és felhasználást tükröző adattár áttekinthető rendszerezése nem csak az általános botanika, orvostörténet, gyógyszerésztörténet, botanikatörténet — illetőleg amennyiben a növényismeret a természettudományos műveltség szerves részének tekintjük, a művelődéstörténet — számára érdekes és hasznos, de figyelemre méltó támpontokat találhat benne az agrártörténettel, a természetett növények Kárpát-medencei elterjedésével foglalkozó kutató éppenúgy, mint a néprajzos és a nyelvész is.

Az adattári részben közölt feldolgozás alapjául a Fazekas Árpád által használt, az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat hasonló kiadása szolgált. A feldolgozás során a Melius Péter és a Lencsés György herbáriumainak, illetőleg orvosi könyveinek a növénynévanyagát rendszerező tapasztalatainkat hasznosítottuk. A szövegben előforduló növényneveket kicéduláztuk, a cédulákat betűrend szerint csoportosítottuk, majd a neveket az előbbi jegyzékkel összehasonlítva igyekeztünk a neveket bonatikailag azonosítani. Az azonosítás során abból az elvből indultunk ki, hogy a közhasznú füveskönyvekben elsősorban a közönséges, közismert és könnyen hozzáférhető növények fordulnak elő, olyan fajok, amelyek azonosítása botanikailag képzetlen emberek számára sem lehet kérdéses — legalábbis a nemzetségek, de lehetőleg a faj, sőt esetenként a változat szintjén sem. Feltételeztük azt is, hogy a gyakorlat hatására a XVIII. század folyamán a magyar növénynévhasználat viszonylag letisztult és megállapodott, a különböző nevek jelentése nem volt olyan problematikus, mint az az előző vagy a következő században tapasztalható. Ugyancsak támpontként szolgáltak az azonosításhoz a különböző forrásokból származó jegyzékbe foglalt növénynevek is.⁷

Ezeknek a gyakorlati szempontoknak az érvényesítése gyorsította és könnyítette ugyan az azonosítás munkáját, de növelte a félremagyarázások kockázatát is. Éppen ezért azokban az esetekben, amikor szükségesnek éreztük, figyelmeztetésképpen gyakran alkalmazzuk a kérdőjeles értelmezést.

Ugyanitt szerepel Ms. 243. jelzettel egy kézirat, „Mathiolus Herbáriumából öszveszedett orvoskönyv”. Ugyancsak a marosvásárhelyi példányra hivatkozik Alföldi Rezső (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1944, 54, 68.) Bencze József Adatok a magyar népi empirikus állatgyógyászathoz c. tanulmányában (*Comm. ex Bibl. Hist. Med. Hung.* 1967, 42, 37—114.) a Zay-féle Herbáriumnak arra a változatára hivatkozik, melyet Zeyk Domokos a XVIII. század végén íratott le kalendáriumi feljegyzései között és amelyet a rokonság birtokol. Vö. Fazekas i. m. XXX.

⁶ Az Országos Széchényi Könyvtárban levő másolatok jelzete Quart. Hung. 1969, 2815. Vö. Fazekas, i. m. V, XXX.

⁷ Grynaeus Tamás — Papp József: Régi magyar (gyógy)növénynevek 15—17. század. *Comm. Hist. Artis Med.*, Suppl 9—10, 1977, 31—49. lap, valamint az összehasonlító táblázatok.

Adattár

I. A Zay Anna Herbáriumában (1718) előforduló növénynevek betűrendes jegyzéke és mutatója. A jegyzékben a nevek egységesített formában szerepelnek, a különböző név- és helyesírási változatokat az 1979-ben közzétett hasonmás kiadás alapján lehet a megfelelő lapszámokon megtalálni.

! = Melius; !! = Lencsés; !!! = Melius és Lencsés növényanyagában is előforduló név.

Abies alma: 139

alma, !!!: 23, 210, 111, 127, (*Malus* sp.); abies-, édes-, fenyőfa-, savanyú-, vad-

aloe, !!!: 14, 15, 42, 53, 121, 129, 130, 132, (*Aloe* sp.)

angelica, !: 24, 40, 104, 113, 131

ánis, !!!: 49, 118, 123, 125, 127, 131 (*Pimpinella anisum*)

apró mályva, !: 17, 56

apró szőlő: 30

arabuc gumi: 8 (*Gummi arabicum*: *Acacia senegal*?)

archimilla: 8 (*Alchemilla* sp.?)

árpa, !!!: 17, 25, 28, 30, 46, 53, 55, 63, 87, 89, 90, 92, 93, 102, 122, 133, 138, (*Hordeum vulgare*)

artitsoka: 49, 52 (*Cynara scolymus*)

bab, !!!: 16, 27, 32, 63, 68, 70, 89, 103, 106, 107, 109, 110 (*Vicia faba*); fejeér-, kerti-

babér, !!: 103

babfű: 124

bablevelű fű, !: 14, 68, 69, 104, 105 (*Sedum maximum*)

bagolyborsó, !!!: 50, 55, 70, 71, 89 (*Cicer arietinum*); fehér-, veres-

balsamina momordica: 70

balsamina monorni viticella: 107

bánfi mag: 132

barack (-fa, -mag), !!!: 6, 21, 34, 39, 42, 58 (*Prunus persica*); tengeri-

bárányüröm, !!!: 129 (*Artemisia absinthium*)

bazsarózsa, !!: 7, 8, 9, 10, 11, 19, 25, 31, 72, 77, 80, 129, 131 (*Paeonia [officinalis]*)

betonica, !: 107 (*Betonica [Stachys] officinalis*)

birsalma, !: 38, 81, 87, 118, 139 (*Cydonia oblonga*)

bodza (-virág), !!!: 52, 53, 58 (*Sambucus nigra*); földi-, fekete-

bodzafa: 22, 45, 53, 90, 91, 119 (*Sambucus nigra*)

boldog guzsalyfű: 63

bonus henricus: 109 (*Chenopodium bonus henricus*?)

borágó (ökör nyelv), !: 37, 48, 93, 102, 103 (*Borago officinalis*)

borfű: 55

borostyán, !!!: 54, 75 földi-

bors, !!!: 25 (*Piper* sp.)

borsó, !!!: 131 (*Pisum sativum*);, lásd még bagoly-

búza, !!!: 27, 42, 70, 82, 102, 105 (*Triticum*)

büdöskő virág: 118

camacissus fű (földi borostyán): 62, 105

camfor: 25, 76, 78, 87, 90, 91, 96, 111, 121, 122, 130

carduus benedictus: 31, 71, 108 (*Cnicus benedictus*)

cékla, !!!: 41 (*Beta vulgaris*); fehér-, veres-

centaurea (virág), !: 124

chamaedris serratula (ezerlevelű fű): 86

china: 124

cinadonia (fű): 22, 24, 49, 77, 94

cinoglossa (eb nyelvű fű): 44

ciprus, !: 28, 42, 93 (*Juniperus sabina*?; *Cupressus sempervirens*?) fai-, fehér-

citrom, !!!: 19, 21, 36, 47, 79, 96, 98, 101, 103, 122, 126, 130, 132 (*Citrus medica*)

clinopodium: 19
 consolida minor: 68
 coriandrum, !!!: 131 (*Coriandrum sativum*); kerti-, fekete-
 csalán, !!!: 31, 45, 94, 103, 136 (*Urtica* sp.)
 csengőfű, !!!: 27, 83, 85, 106 (*Hypericum perforatum*?); mezei-
 csersznye, !: 140 (*Prunus* [*Cerasus*] *avium*); fekete-, vad-
 cserfa, !!!: 123 (*Quercus serris*)
 csipke, !!!: 66, 78 (*Rubus* sp.); rózsá-
 csombor, !!!: 34, 56, 62, 73, 75, 111 (*Satureja hortensis*?; *Mentha pulegium*?)

dictamnium: fehér-
 dinnye: 71, 11; disznó-, görög-
 dió(fa), !!!: 7, 26, 36, 41, 60, 65, 99, 100, 103, 106, 107, 113, 137, 139 (*Juglans regia*); disznó-
 dohány: 130 (*Nicotina* sp.)

ebfa, !!!: 54 (*Daphne mezereum*)
 ebnyelvű fű (cinoglossa), !: 44
 édes alma: 111 (*Malus domestica*)
 édes mandula: 5 (*Amygdalus communis*)
 égerfa, !!!: 112, 137 (*Alnus glutinosa*)
 egérfarkfű: 105, 113, 134, 135 (*Achillea millefolium*)
 egress, !!: 33 (*Ribes grossularia*); kerti-
 Entianna: 102 (*Gentiana* sp.?)
 eper: 33, 46, 126, 133
 eperfa, !!!: 17 (*Morus alba*, *M. nigra*)
 erdei édes gyökér: 127, 133, 134 (*Polypodium vulgare*)
 erdei vagy közönséges magjárom: 66
 eufrasia, !!: 22, 120 (*Euphrasia* sp.)
 ezerlevelű fű: 86 (*Achillea* sp.)?

fa héj, !: 8, 20, 27, 30, 31, 34, 47, 50, 52, 70, 84, 96, 122, 123, 127, 131 (*Cinnamomum* sp.?)
 fagyöngy: 83 (*Viscum album*?)
 fa muha: 27, 28, 51, 107
 fa olaj, !!!: 3, 4, 15, 22, 35, 40, 43, 44, 46, 48, 50, 57, 83, 88, 89, 90, 92, 93, 97, 103, 111, 112, 118,
 128, 129, 130, 132 (*Olea europaea*)
 fái (sabina): 2
 fái ciprus, !: 17, 25, 75, 91 (*Cupressus sempervirens*?, *Juniperus sabina*?)
 fát mászó fű: 63
 fehér bab, !!: 70, 103
 fehér bagolyborsó, !!: 50, 55, 70, 71, 89
 fehér cékla, !!: 96 (*Beta vulgaris* prov. *vulgaris* f. *alba*)
 fehér ciprus: 131
 fehér dictamnium: 123
 fehérhátú fű: 40 (*Potentilla anserina*?)
 fehér gyömbér: 27
 fehér kerti rózsá: 131
 fehér kökény: 5
 fehér levelű fű: 113
 fehér lilium, !!!: 51, 80, 91, 92, 106, 102, 111, 129, 131, 132, 133 (*Lilium candidum*)
 fehér mák, !!!: 7, 21 (*Papaver somniferum* var.)
 fehér mályva, !!!: 118 (*Althaea officinalis*)
 fehér répa (mag): 181
 fehér szárú fű: 11, 15

- fehér tömjén, !: 122, 135
fehér virág: 37
fehér üröm, !: 4, 26, 27, 40, 41, 48, 53, 99, 113, 121 (*Artemisia absinthium*)
fejes fű: 3
fekete cseresznye: 125 (*Cerasus avium* var.)
fekete gyopár, !: 42, 49, 102, 126 (*Origanum vulgare*)
fekete jegenye: 5, 8, 85 (*Populus nigra*)
fekete nadály, !!!: 68, 106, 108 (*Symphytum officinale*)
fekete retek, !: 60, 118, 135 (*Raphanum sativus* ssp. *niger*)
fekete szerecsendió: 42
fekete üröm, !: 62, 82 (*Artemisia vulgaris*)
fenyő fa: 46, 135 (*Picea excelsa*?); -alma
fenyő fa terepentina: 31
fenyő guba: 108
fenyő kukorica: 139
fenyő mag: 21, 25, 32, 39, 41, 48, 51, 60, 61, 63, 75, 85, 99, 102, 113 (*Pinus* sp.: *P. mugo*, *P. cembra*?)
fodor menta, !!!: 34, 35, 39, 120, 125, 130, 134 (*Menta spicata* var. *crispa*; *Menta peperita* var. *crispata*?)
foenum grecum, !: 42, 49 (*Trigonella foenum-grecum*)
foghagyma, !!!: 12, 13, 21, 62, 63, 72, 99, 101, 112, 113, 116, 138 (*Allium sativum*)
füge (fa), !!!: 26, 29, 30, 40, 43, 53, 54, 61, 83, 89, 92, 99, 100, 133 (*Ficus carica*)
füge fa levél, !: 3, 41
fülfű, !!!: 94 (*Sempervivum tectorum*)
fűszerszámos székfű: 34, 74
fűzfa, !!!: 3, 26, 39, 87, 88 (*Salix* sp.)
földi bodza, !!!: 17, 32, 52, 53, 74, 86 (*Sambucus ebulus*)
földi eper: 57 (*Fragaria* sp.)
földi moh, !: 59, 85
földi tök, !!!: 55, 72, 95, 118 (*Bryonia alba*)

galagonya, !!!: 123, 132 (*Crataegus monogyna*)
galles gubacs, !!!: 3, 35
galiom: 11 (*Galium* sp.?)
gastorium: 10
gentiana, !!!: 102, 109, 124 (*Gentiana* sp.)
gesztenye, !!!: 29 (*Castanea sativa*)
gomba, !!!: 68, 139, 136
görögdinnye, Cucumer, !: (*Citrillus lanatus*?)
gumi arabicum, !!!: 8
gyalogfenyő, !!!: 99 (*Juniperus communis*)

gyömbér, !!!: 16, 74, 118, 127, 134, 135 (*Zingiber officinale*); fehér-
gyöngyvirág, !!!: 7, 8, 119, 121, 125, 131, 133 (*Convallaria majalis*)

hagyma, !!!: 15, 16, 26, 27, 43, 45, 52, 61, 76, 82, 86, 91, 112, 113, 118, 133 (*Allium* sp.); fog-,
tengeri-, veress-
harangvirág: 15, 18, 19, -kerti
hársfa, !!!: 4, 8, 9, 15, 19, 38, 46, 96, 104, 111, 120, 125, 131 (*Tilia platyphyllos*)
herba paris: 101
hirundinaria fű: 52 (*Chelidonium maius*?)

iris fa (olaj): 96
islatyán (levél): 83 (*Levisticum officinale*?)

isop, !!!: 25, 27, 30, 53, 106, 116 (*Hyssopus officinalis*)
istenfája, !!!: 5, 15, 35, 36, 51, 82, 128, 130 (*Artemisia abrotanum*)

jegenye fa, !!!: 8 (*Populus* sp.); fekete-
jelsmin (olaj): 28 (*Jasminum fruticans*)?

káka (apró), !!!: 109 (*Juncus* sp., *Scirpus* sp.)
kakukfű, !: 7, 15, 20, 63, 75, 105 (*Thymus* sp.)
kalánfű: 61 (*Cochlearia*?)
kámfor: 39 (*Cinnamomum camphora*?)
kamilla: 22 (*Matricaria chamomilla*?)
kapor, !!!: 133 (*Anethum graveolens* var. *hortorum*), kerti-, olasz-
káposzta, !!!: 4, 30, 31, 51, 85, 91, 93, 94 (*Brassica oleracea* var. *capitata*); zöld-
kapotnyak, !!!: 4, 50, 85, 97 (*Asarum europaeum*)
kardifoli: 7 (*Brassica oleracea* var. *sabauda*)
kásavirág, !: 130 (*Primula veris*)
katáng (kóró), !!!: 134 (*Cichorium intybus*)
kender, !!!: 12, 27, 82, 84 (*Cannabis sativa*)
kerti bab: 105
kerti egres: 78, 79, 96
kerti fodormenta: 73
kerti harangvirág: 31, 49, 51
kerti kapor: 70
kerti kömény: 120, 125
kerti mályva, !: 38, 44, 92, 103
kerti mályvárózsa: 3, 8
kerti madárfű: 73
kerti nagymagvú mályva: 73
kerti párthin: 67
kerti ruta, !: 81 (*Ruta graveolens* var. *vulgaris*)
kerti sáfrán: 5 (*Crocus sativus*)
kerti viola: 67 (*Matthiola incana*?, *Viola* sp.)
kerti zsálya, !: 4, 30, 73 (*Salvia officinalis*)
keserű mandula, !!!: 30 (*Amygdalus communis* var. *amara*)
komló, !!!: 73 (*Humulus lupulus*)
kondor vessző: 38
koriander: 107 (*Coriandrum sativum*)
kőkény, !!!: 4, 32, 37, 59, 77, 131 (*Prunus spinosa*); fehér-
köldökfű, !!!: 13 (*Sedum maximum*)
köles, !!!: 135 (*Panicum miliaceum*)
kömény (mag), !!!: 32, 40, 86, 116, 126, 118, 131, 134 (*Carum carvi*); kerti-, mezei-, olasz-
kőrísfa, !!!: 35, 37, 50, 62, 108 (*Fraxinus excelsior*)
körtvélyfű: 67

lednek (mag), !: 21, 34, 42, 104 (*Vicia* sp.? *Lathyrus* sp.?)
len (mag, olaj), !!!: 28, 29, 30, 35, 44, 45, 50, 55, 74, 81, 83, 84, 89, 92, 93, 112, 136 (*Linum usita-
tissimum*)
lencse, !!!: 13, 14, 18, 42, 71, 76, 82, 89 (*Lens culinaris*)
lestyán: 123, 125, 132 (*Levisticum officinale*)
levendula, !: 6, 7, 9, 24, 31, 34, 39, 48, 50, 74, 116, 119, 120, 132 (*Lavandula* sp.)
lignum sanctum: 131
lilium, !!!: 80 (*Lilium* sp.); fehér-, sárga-
linaria: 69

limbus fa: 93

lőmenta, !!!: 32, 35, (*Nasturtium officinale?*, *Mentha longifolia?*)

lósóska, !: 3, 21, 41 (*Rumex* sp.)

madárköles, !!!: 98, (*Lithospermum arvense?*)

magvos mályva: 108; kerti-, mezei-

majoranna, !!!: 7, 12, 19, 25, 27, 35, 52, 67, 73, 74, 78, 82, 84, 106, 112, 115, 117, 131, 132 (*Majorana hortensis*)

mák, !!!: 4, 42 (*Papaver somniferum*)

malozsa, !!!: 30, 96, 133, 138 (*Vitis vinifera*)

málna: 103 (*Rubus idaeus*)

mályva: 1. kerti-, mezei-

mályvarózsa: 3, 8, 27, 38, 44, 62, 73, 91, 94 (*Althea rosea?*); apró-, fehér-, kerti-, magvas-, magas-, mezei-

mandula, !!!: 3, 13, 40, 65 (*Amygdalus communis*); édes-, keserű-

mandula olaj: 5, 12, 13, 21, 29

március virág: 109, 101

martilapu, !: 13 (*Tussilago farfara*)

mastix, !!!: 35, 42, 49, 53, 96, 122, 124 (*Pistacia* sp.)

meggyfa: 17 (*Cerasus vulgaris*)

méhfű, !: 123 (*Thymus vulgaris*)

melilotus lotus verbena: 3

menta, !!!: 56 (*Mentha* sp.); fodor-, ló-, mocsár-, vad-mezei csengő fű: 27, 83, 85 (*Rhinantus* sp.?)

mezei hagyma: 73

mezei kék napraforgó: 98

mezei köménymag, !: 40 (*Carum carvi*)

mezei mákvirág, !: 120, 127 (*Papaver rhoeas*)

mezei mustár: 35

mezei nagy magvos mályva: 108

mezei rosa: 66 (*Rosa canina?*)

mezei (kék) szarkaláb: 94, 131 (*Consolida regalis?*)

mezei viola: 47

mocsár menta, !: 81

muha, !: 34, 97

mustár, !!!: 21, 53, 102, 103, 104, 107, 110, 140 (*Sinapis* sp.)

myrha, !: 20, 31, 34, 46, 110, 130; veress-

myrtus, !!!: 107 (*Myrtus communis*)

nádméz, !!!: 19, 30, 34, 39, 46, 48, 50, 51, 66, 68, 74, 77, 79, 80, 98, 105, 122, 123, 124, 126, 127, 134, 135 (*Saccharum officinarum*)

nadály (fű), !: 104 (*Symphytum officinale*); fekete-, kerti-

napraforgó: 12 (*Helianthus annuus?*); kerti-, mezei-, kék-

narancs, !!!: 120, 122, 125, 135 (*Citrus aurantium*)

naspolya, !: 58 (*Mespilus germanica*)

olasz kömény, !: 51

olasz kapor: 2, 16, 22, 28, 29, 32, 33, 45, 49, 52, 60 (*Foeniculum vulgare?*)

ostorménfa: 133 (*Viburnum lantana*)

ökörfark(fű), !!!: 42, 43, 87, 98, 120, 121, 131, 136 (*Verbascum phlomoides?*)

ökörnyelv (borrágó), !!!: 37, 102, 103 (*Borago officinalis*)

ördögborda fű: 24, 109, 111

örvény(gyökér): 29, 30, 68, 70, 74, 84, 87, 102, 103, 105, 128, 134, 135 (*Inula helenium*)

ötlevelű fehér fű: 8, 23

- pápa fű, !!!: 30, 40, 71, 108, 121, 124, 130, 135 (*Cnicus benedictus*)
papaver erraticum rubrum fluvium: 20, 31
papmonya, !!!: 133 (*Physalis alkekengi*)
paperszénye: 64
papsajt fű: 46 (*Malva* sp.)
paradics: 15 (*Lycopersicon esculentum*)
párhagyma, !! (gömbölyég fű): 9
pásztoris fű: 46 (*Capsella bursa-pastoris*?)
peszternák: 49, 55, 59 (*Pastinaca sativa*)
petrezselyem, !!!: 6, 58, 62, 91, 134, 136 (*Petroselinum crispum*)
pilosella: 69
pimpinella, !!!: 109 (*Pimpinella saxifraga*)
pirula fű (*aronis radix*): 68, 69
pomogránát, !!!: 110 (*Punica granatum*)
populus nigra: 8
porcsin (fű), !!!: 35, 97 (*Polygonum aviculare*)
pulegium: 73 (*Mentha pulegium*)
puszpáng, !!!: 19, 25 (*Buxus sempervirens*)
- rebarbara, !!!: 38, 47, 51, 77, 100 (*Rheum* sp.)
reték, !!!: 6, 41, 53, 55, 58, 60, 64, 99, 113, 117, 131, 132 (*Raphanus sativus*); fekete-
római székfű: 121, 123
ros solis: 1, 2, 80
rózsa, !!!: 5, 22, 24, 25, 26, 46, 47, 83, 88, 90, 91, 120, 122 (*Rosa* [hortensis]); fehér-, kerti-,
mezei-, veress-
rózsa csipke, !!: 29, 76
rózsa méz: 11, 29
rózsa olaj, !!!: 4, 6, 20
rosmarin, !!!: 7, 9, 24, 30, 31, 48, 84, 99, 113, 131, 132 (*Rosmarinus officinalis*)
ruta, !!!: 8, 11, 22, 25, 39, 40, 41, 49, 54, 70, 85, 97, 99, 100, 103, 105, 106, 112, 116, 134 (*Ruta graveolens*); kert-
- sabina (savina): 2 (fái-)
sáfrány, !!!: 5, 8, 10, 13, 15, 19, 26, 47, 48, 49, 51, 70, 75, 81, 101, 118, 119, 127, 132, 139 (*Crocus sativus*)
saláta, !!!: 5, 48, 57 (*Lactuca sativa*)
sandalom fa: 132
sárga liliom, !!: 43, 135 (*Iris pseudacorus*?)
sárgarépa, !!: 112 (*Daucus carota*)
sárga viola, !!: 46, 131 (*Cheirantus cheiri*)
sármán (fái ciprus): 75, 17, 27, 91
saturea fű: 75, 90
sena: folium-
som, somfa, !!!: 24, 38, 76, 77 (*Cornus mas*)
sóska, !!!: (*Rumex acetosa*); ló-
sóska: 76 (*Berberis vulgaris*?)
spárga (fű), !!!: 103 (*Asparagus officinalis*)
spicanard, !!!: 9, 24, 116 (*Lavandula spica*)
strophularia: 18
Symphytum tuberosum (sic!): 104
szamóca: 33 (*Fragaria* sp.)
szandalum fa: 132
szaporafű, !!!: 6, 20, 49, 51, 55, 65, 87, 98, 101 (*Verbena officinalis*)

- szarkaláb virág, !!: 94, 131 (*Consolida regalis*); mezei kék-
szárcsa gyökér: 131
szarvas (nyelvű) fű: 54, 55, 120
szarvasgomba: 104
szederfa: 41 (*Morus* sp., *Rubus* sp.?)
szekfű: fűszerszámos-, római-
szekfű: 7, 11, 22, 25, 26, 30, 34, 35, 39, 40, 59, 62, 63, 64, 74, 81, 84, 85, 105, 106, 107, 112, 118,
120, 122, 126, 132, 134, 139, 140 (*Matricaria chamomilla*)
szentgyörgy virág: 131 (*Primula veris*?)
szerecsendió, !!!: 7, 42, 50, 74, 85, 119, 123, 127, 128, 134 (*Myristica fragrans*); fekete-
szilva (fa), !!!: 25, 36 (*Prunus domestica*)
szikra fa: 93
szőlő, !!!: 4, 29, 33, 38 (*Vitis vinifera*); apró-, tengeri-
szőkehátú fű: 22
szőrőshátú fű: 6 (*Potentilla anserina*?)
szőrös köszméte: 78, 79 (*Ribes grossularia*)
szűfű: 135
szulfű: 47
szurokfű, !: 102 (*Origanum vulgare*?)
- tamariscus: 18, 49, 54, 133 (*Tamarix* sp.)
tárkony, !!: 116 (*Artemisia dracunculus*)
tengeri barack, Armenia minora, !!: 28, 33, 44 (*Prunus armeniaca*?)
tengeri hagyma, !!: 2 (*Urginea maritima*)
tengeri szőlő, !!: 96 (*Ribes rubrum*?)
terpentina, !!!: 23, 37, 44, 72 (*Pistacia terebinthus* kivonat)
torma, !!!: 14, 67, 113 (*Armoracia lapathifolia*)
tök, !!!: 38, 71 (*Cucurbita pepo*); földi-
tömjén, !!!: 71, 88, 93, 107, 110, 112 (*Boswellia carteri*?); fehér-
tölgyfa, !!!: 50, 51, 76, 80, 95, 102 (*Quercus* sp., *Q. robur*)
tölgy moha
tönköly (kása), !!: 33 (*Triticum spelta*?)
trifolium: 14
turbolya, !: 95, 133 (*Anthriscus cerefolium*?)
tyúkhúrfű: 45, 100 (*Stellaria media*?)
- uborka, !!!: 46 (*Cucumis sativus*)
útifű, !!!: 26, 33, 65, 67, 77, 103, 111 (*Plantago* sp.)
útifa: 45
üröm, !!!: 53, 134 (*Artemisia* sp.); bárány-, fehér-, fekete-
- vad alma: 136 (*Malus sylvestris*)
vad cseresznye: 131 (*Cerasus avium*)
vad körtvély (*Pyrus pyraeaster*), !: 45
vad menta: 3 (*Mentha* sp.)
vad petrezselyem: 79
var mag: 100
varga laboda: 42
varjúszem: 101 (*Paris quadrifolia*?)
veronica, !: 18, 67, 74, 100, 134 (*Veronica officinalis*)
veres cékla, !: 4 (*Beta vulgaris* sp.)
veres fa: 7
vereshagyma, !!: 15, 16, 26, 27, 43, 45, 52, 67, 76, 82, 86, 91, 92, 112, 113, 118, 133 (*Allium cepa*)

veres manna: 47

veres myrha: 8, 19, 23, 24, 32, 87, 109, 110

veres rózsza, !!!: 25, 38, 43, 46, 51, 98, 99, 125, 129, 131 (*Rosa hortensis*)

viola (gyökér), !!: 6, 13, 20, 24, 28, 29, 33, 41, 43, 45, 49, 50, 52, 55, 70, 84, 93, 88, 102, 108, 131;

kerti-, mezei-, sárga-; l. még viola julep (szirup) 13, 37, 97

virga pastoris: 83

vízi tők: 5, 112 (*Nuphar luteum*?)

zab (kása), !!: 29, 34, 56, 62, 134 (*Avena sativa*)

zöld káposzta: 104, 110

zsálya, !!!: 24, 25, 28, 30, 32, 48, 93, 116, 125, 126, 134, (*Salvia officinalis*); kerti-

II. A Zay Anna Herbáriumában előforduló és nagy valószínűséggel azonosítható fajok latin neveinek betűrendes jegyzéke (a magyar megfelelők feltüntetésével).

Achillea millefolium — egérfarkfű

Achillea sp. — ezerlevelű fű

Allium cepa — vereshagyma

Allium sativum — fokhagyma

Allium sp. — hagyma

Alnus glutinosa — égerfa

Aloe sp. — aloe

Althaea officinalis — fehérmályva

Althaea rosea — mályvarózsa

Amygdalus communis — mandula

Anethum graveolens — kapor

Armoracia lapathifolia — torma

Artemisia absinthium — fehér üröm, bárányüröm

Artemisia dracunculus — tárkony

Artemisia abrotanum — istenfája

Artemisia vulgaris — fekete üröm

Asarum europaeum — kapotnyak

Asparagus officinalis — spárga

Avena sativa — zab

Beta vulgaris — veres cékla

Betonica officinalis — betonica

Borago officinalis — borágó, ökörnelyv

Boswellia carteri — tömjén

Brassica oleracea — káposzta, karfiol

Bryonia alba — földi tők

Buxus sempervirens — puszpáng

Cannabis sativa — kender

Carum carvi — kömény

Castanea sativa — gesztenye

Cerasus avium — cseresznye

Cerasus vulgaris — meggy

Chaerophyllum bulbosum — turbolya

Chenopodium bonus-henricus — bonus henricus

Cicer arietinum — bagolyborsó

Cichorium intybus — katáng

Cinnamonum sp. — fahéj
Citrullus lanatus — görögdinnye
Citrus aurantium — narancs
Citrus medica — citrom
Cnicus benedictus — pápafű
Consolida regalis — szarkaláb
Convallaria majalis — gyöngyvirág
Coriandrum sativum — koriander
Cornus mas — som
Crataegus monogyna — galagonya
Crocus sativus — kerti sáfrány
Cucumis sativus — uborka
Cucurbita pepo — tök
Cupressus sempervirens — fái ciprus
Cydonia oblonga — birsalma

Daphne mezereum — ebfa
Daucus carota — sárgarépa

Euphrasia sp. — eufrázia

Ficus carica — fügefa
Fragaria sp. — szamóca
Fraxinus excelsior — kőrisfa

Gentiana sp. — gentiana

Helianthus tuberosus — árticsóka?
Hordeum vulgare — árpa
Humulus lupulus — komló
Hypericum perforatum — csengőfű
Hyssopus officinalis — izsóp

Inula helenium — örvénygyökér
Iris pseudacorus — sárga liliom

Juglans regia — dió
Juncus sp. — káka
Juniperus communis — gyalogfenyő
Juniperus sabina — (földi) ciprus

Lactuca sativa — saláta
Laurus nobilis — babér
Lavandula (spica) — spicanard
Lavandula sp. — levendula
Lens culinaris — lencse
Levisticum officinale — lestyán
Lilium candidum — fehér liliom
Linum usitatissimum — len
Lithospermum arvense — madárköles
Lycopersicon esculentum — paradics

Majorana hortensis — majoranna
Malus domestica — édes alma

- Malus* sp. — alma
Malva neglecta — papsajtű
Mathiola incana — kerti viola
Matricaria chamomilla — székfű
Mentha aquatica — mocsár
Mentha longifolia — lómenta
Mentha piperita — fodormenta
Mentha pulegium — csombor
Mentha spicata — fodormenta
Mespilus germanica — naspolya
Morus sp. — eperfa
Myristica fragrans — szerecsendió
- Nasturtium officinale* — lómenta
Nicotiana sp. — dohány
- Olea europaea* — faolaj
Origanum vulgare — fekete gyopár, szurokfű
- Paeonia officinalis* — bazsarózsa
Panicum miliaceum — köles
Papaver somniferum — mák
Papaver rhoeas — mezei mákvirág
Papaver sp. — mák
Pastinaca sativa — paszternák
Petroselinum crispum — petrezselyem
Physalis alkekengi — papmonya
Picea excelsa — fenyő
Pimpinella anisum — ánizs
Pimpinella saxifraga — pimpinella
Piper nigrum (sp.) — bors
Pistacia sp. — mastix
Pistacia terebinthus — terpentina
Pisum sativum — borsó
Plantago sp. — útifű
Polygonum aviculare — porcsinfű
Polypodium vulgare — erdei édesgyökér
Populus nigra — fekete jegenye
Populus sp. — jegenye
Potentilla anserina? — fehérhátú fű
Primula veris — kásavirág
Prunus armeria — tengeri barack
Prunus avium — cseresznye
Prunus domestica — szilva
Prunus persica — barack
Prunus spinosa — kökény
Punica granatum — pomagránát
Pyrus pyraeaster — vadkörte
- Quercus robur* — tölgyfa
Quercus sessiliflora — cserfa
- Raphanus sativus* — retek, fekete-
Rheum sp. — rebarbara

- Rhinanthus* sp.? — mezei csengőfű
Ribes grossularia — (szőrös) köszméte
Ribes rubrum — tengeri szőlő
Rosa canina s. 1. — rózsza csipke
Rosa hortensis — (kerti) rózsza
Rosmarinus officinalis — rozmarin
Rubus idaeus — málna
Rubus sp. — csipke
Rumex acetosa — sóska
Rumex sp. — lósóska
Ruta graveolens — ruta
- Saccharum officinarum* — nád (méz)
Salix sp. — fűzfa
Salvia officinalis — (kerti) zsálya
Sambucus ebulus — földi bodza
Sambucus nigra — bodza (borza) fa
Satureja hortensis — csombor
Scirpus sp. — káka
Sedum maximum — bablevelű fű, köldökfű
Sempervivum tectorum — fülfű
Sinapis sp. — mustár
Symphytum officinalis — fekete nadály, nadály
- Thymus* sp. — kakukkfű?
Thymus (vulgaris) — méhfű
Tilia (platyphyllos) — hársfa
Trigonella foenum-graecum — foenum-graecum
Triticum spelta — tönköly
Triticum sp. — búza
Tussilago farfara — martilapú
- Urtica* sp. — csalán
- Verbascum (phlomoides)* — ökörfarkfű
Veronica sp. — veronika
Viburnum lantana — ostorménfa
Vicia faba — bab
Vicia (sativa) — lednek?
Viola sp. — viola
Viscum album — fagyöngy
Vitis vinifera — szőlő, mazsola
- Zingiber officinalis* — gyömbér

A. SZABÓ, Dr. phil. – M. SZ. TÓTH, Dr. phil.
Magyar Orvostörténelmi Társaság
Budapest II. Török u. 12. Hungary, H—1023.

MAGYAR (GYÓGY)NÖVÉNYNEVEK DIÓSZEGI SÁMUEL EDDIG ISMERETLEN RÖPIRATÁBAN

STIRLING JÁNOS

AXVIII—XIX. század fordulójának kimagasló magyar nyelvű orvosbotanikai emléke Diószegi Sámuel Orvosi fűvészkönyve¹ és ennek közvetlen előzménye, a Fazekas Mihályval közösen írt Magyar fűvészkönyv,² mely az első vállalkozás a magyar botanikai irodalomban a Linné-rendszer magyar nyelvű adaptációjára.

A régi magyar növénynevek kutatása és recens tudományos (latin) neveik megállapítása ma még meglehetősen hiányos és kidolgozatlan. A korábbi nagyszámú próbálkozás pontatlanságát és a módszerbeli nehézségeket is jól érzékelteti Grynaeus—Papp tanulmánya.³

Jelen tanulmányomban egy olyan nemrég felbukkant unikum⁴ dokumentumot ismertetek, melynek névanyaga értékes segítséget jelenthet a Magyar fűvészkönyv keletkezési körülményeinek pontosabb megállapításához.⁵

Diószegi és Fazekas művének előzményeit kutatva vissza kell tekintenünk a XVIII. század második felének híres orvosára és természettudósára, Földi Jánosra.⁶ Földi tevékeny részese volt a nyelvújító mozgalomnak, levelezésben állott Kazinczy Ferencsel és tagja volt a „Debreceni kör” nevű irodalmi csoportnak, melyhez Fazekas is tartozott.

Földi egy levelében ezt írja Kazinczynak: „*Engemet ami illet, nekem hazám nyelve bálványom. A grammatikában, a poézisben, az egész magyar nyelvben talán még zabolázni kellene igyekezetemet. Még a história naturalisban, a magyar botanikában és az egész orvosi tudományban különösen elkezdett gyűjteményeim vannak. E végre olvasok minden ó és új magyar könyveket, hogy mindezekben ami szép nevezet, szép kitétel szép magyarság stb.*”

¹ Orvosi Fűvészkönyv, mint a 'Magyar Fűvész könyv' practica része. A Fűvészek és Nemfűvészek számokra készült és közhasznavehetővé tétetett Debreczenbenn. Debrecen, Csáthy Gy. 1813. XVI, 396 p.

² Magyar Fűvészkönyv. Mely a két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Debrecen, Csáthy Gy. 1807. XVI, 608 p.

³ Grynaeus Tamás—Papp József: Régi magyar (gyógy)növénynevek 15—17. század. *Comm. Hist. Artis Med.* Suppl. 9—10 (1977), 31—49 p.

⁴ Gombocz Endre: *A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1578—1900*. Bp. 1939. 229 p. említi, de a Természettudományi Múzeum említett gyűjteményén kívül egyéb közgyűjtemények, könyvtárak katalógusában nem szerepel.

⁵ A keletkezési körülményekről leg részletesebben I. Gombocz E. *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 370—386.; Kitaibel és Diószegi. *Természettudományi Közöny*, 60 (1918), 96—101.; Barcsa János; Emlékbeszéd Diószegi Sámuelről. *Növénytani Közlemények*, 6 (1907), 77—90.; Balkányi Kálmán: Fazekas Mihály mint természetvizsgáló. *Természettud. Közl.* 37. (1905) 649—658.; A Magyar Fűvészkönyv botanikai méltatása. *Növénytani Közl.* 6 (1907), 91—95.; Csapody István: Diószegi mint nyelvész. *Növénytani Közl.* 61 (1928)

⁶ Mixich Lajos: *Földi János*. Bp. 1905. 74 p.

előfordul, azokat jövődöbeli hasznomra szorgalmasan egybeszedjem, ... földieimmel közölvén, őket a rendesebbhez és a jobbhoz szoktassam."⁷

A Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében előkerült, keltezés nélküli 8 oldalas nyomtatvány címe: Jelentés. Szerzője tudatosan nem nevezi meg magát, csupán debreceni illetőségét hozza nyilvánosságra.

A Jelentés két részre tagolódik: egy bevezető rész után felsorolja Linné rendszerében a magyar és latin nemzetségnevek első 13 seregét.

„Néhai b[oldog] e[mlékezetű] Dr. Földi, ki adván még 1793ban egy rövid Kritikát a' magyar Fűvész Tudományról, abban ígerte, hogy ki fog dolgozni, először egy Bèvezetést a' Magyar Fűvész Tudományra, azután pedig a' Linné egész systema Vegetabiliumját ki adja magyarul. Ő ezen szándékát halasztotta, mert elébb az Állatok országának kidolgozásához fogott és azt el is végezvén, ki adta 1901ben: de osztán ez a' hasznos hazafi többre nem ért, mert tsak hamar meg holt. ... Azólta tudomra nem találkozott más a'ki ilyen szándékát jelentette volna;” — írja a Jelentés szerzője.

Földi János 1801-ben bekövetkezett halála arra ösztönözte a Jelentés szerzőjét, hogy a megkezdett munkát folytassa, annál is inkább, mert a magyar nyelv művelése és előadása terén elvei azonosak voltak Földiével.

A szerző olymódon képzelte el a Földi által elkezdett Természeti história második részének kiadását, hogy az könnyen érthető és használható határozókönyv legyen, a gyűjtés helyén a növény nevének pontos azonosítását tegye lehetővé. *„A' mi időnkben a plánták esméretéhez való kedv, ízlés, szemlátomást nevelkedik és naponként terjed; a' pedig nagy baj, hogy minden erről kijövő munkák deák nyelven íródnak, melly miatt a kik a nyelvet nem értik, kénytelenek el lennei a szép tudomány nélkül, ... Vagynak ugyan régibb és újabb-magyar könyveink is mellyekben egynehány plántáknak nevei és hasznai elő számlálódnak: de ezeknek nem tzéljok, hogy a plántát meg esmértessék, hogy úgy a'ki a növényekkel esmeretlen, nem tudja miért vegye a könyvet kezébe. — Ollyan könyvre volna szükségünk, a mellyet kezébe vevén az ember akarmelly elő forduló plántát meg esmerjen belőle, és ne legyen szüksége mástól kérdeni minek hívják azt.”*

Gombocz Endre említi, hogy Diószegit és Fazekast még Földi életében foglalkoztatta a gondolat, hogy Debrecen környékének flóráját feldolgozzák.⁸ Ők azonban nem végeztek olyan alapos munkát, mint például Kitaibel, aki rendszeresen utazott és mindent begyűjtve alaposan megvizsgált és lefestett. Diószegi és Fazekas alig hagyták el Debrecen-t, és — amint az az 1807-ben megjelent Fűvészkönyvből kiderül — lelőhelyadatot sem említene, ami pedig a határozást lényegesen megkönnyítené. Egyetlen esetet tudunk, hogy Fazekas egyszer meglátogatta Cserey Farkas krasznai kertjét.⁹ Fazekas később Debrecenben kertet létesített, ez azonban rendszertelensége miatt semmiképpen nem volt alkalmas botanikai vizsgálódásokra.

A Jelentés szerzője a megindult munkákról így ír: *„Meg is határoztuk együtt, hogy készítsünk a Linné rendi szerént egy Debretzeni Florát, melly a Debretzeni határban termő plántákat adja elő. De penna alá jövőn a munka, sokféle okokból ki szélesedett a tzél; úgy hogy már most készitünk egy Magyar Florát, mellyben a két Hazában taláthatató plánták le íródnak magyarul; ide értvén még azokat az idegen Országi plántákat is, mellyek az Uraságok kertjeiben talátnak, egy szóval minden kerti plántákat, ugymint a mellyek a mi egünkhez szokván és mintegy hazafiságot (indigenátust) nyervén, Flora őket versengés nélkül kebelébe fogadhatja.”*

⁷ Gombocz E. i. m. 372.

⁸ Uo. 377.

⁹ Cserey Farkas, Kazinczyhoz írt levele, 1806. május 3.

Ezután a Jelentés ismét Földre hivatkozik. Célszerű ezt a szövegrészt párhuzamba állítani Földi 1793-ban megjelent röpiratának alábbi soraival: „Egy falu, egy város egy vármegye ma így, vagy amugy nevez magyarul egy Plántát, más másképpen, hamadik, negyedik ismét másképpen. Vagy még azon egy Vármegye, egy Város, egy Falu, sőt majd minden közember is mind annyi külön különféleképpen, s leggyakrabban egyik sem illendő névén. — Ez a bizonytalanság és zavarodás hasznavehetetlenné teszi többnyire eddig való mind Orvosi mind Gazdasági Könyveinket. ...a tudatlanok örökös tévelygésben, s bizonytalanságban maradnak. ...Melly nagy ditsőségére fog az szolgálni nemzetünknek, s nemzeti Nyelvünknek, ha a Deák megjobbitott Fűvésztudomány után, a mienk lészen a kritikán fundált, és tévedés nélkül való Fűnevezés.”¹⁰

A Jelentésben ez áll: „Nagy meglepéssel és gyönyörűséggel tapasztaljuk, hogy a tiszta magyar előadás (Ugymint a melyben még eddig egy idegen szó sincs) sokkal világosabb és érthetőbb a deák leírásnál. Hanem a nevekben való zürzavart, melyről a Földi Kritikája panaszkodik, el igazítani nehéz dolog. A bitang neveket meg kellett határozni, az alkalmatlanokat ki kellett hagyni, a név nélkül való plántáknak nevet kellett adni, vagy a természeti tzmerekből és más tulajdonságokból, vagy fordítással, vagy lágyítással s azt. Ezt pedig a két Nemes Haza hire nélkül tselekdeni nem akartuk, mert ez olyan dolog, a melyhez mindennek, kivált az ahoz értőnek szállója van.”

Nem ismeretes, mennyire volt tudomásuk a szerzőknek arról, hogy Veszelszki Antal, Csapó József, Benkő József, Grossinger János és Kazinczy Ferenc szintén foglalkoztak a magyar növénynevek rögzítésével. Minthogy a szerzőpáros szakirodalmi felkészültsége és tájékozottsága meglehetősen hiányos volt — ami a Fűvészkönyv előszavából azonnal kiderül —: nem valószínű.

A Jelentés bevezető részének utolsó részében levő közvetett utalásból kiderül, hogy szerzője Diószegi Sámuel: „Közljük azért most csak a 13 első seregekben levő nemi neveinket, ezzel az alázatos kérelemmel, hogy az ahoz értő érdemes hazafi társaink méltóztassanak ezeket rázogatni, bárdolni, változtatni a mint helyesebbnek itélik; és mind ezek felől, mind más ide tartozó dolgokban való értelmeket, akár a közönséges Ujság levelek által, akár más módon tudunkra adni. ...Ha tehát valaki mostanában bennünket Levéllel tudósítani méltóztatik, ez légyen az utasítás:

*A Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának adassék. A Magyar Flóra dolgában.
Debretzenben.”*

Elképzeltető, hogy Grossinger, Benkő, Kazinczy és mások el is küldték javaslatukat Debrecenbe, mert a Fűvészkönyv tartalmaz olyan neveket, melyek a Jelentés jegyzékében még a korábbi néven szerepelnek. Ezeket a névváltozásokat a táblázat tünteti fel, melynek első két hasábjában szerepelnek a Jelentés nevei, a harmadik hasáb a Magyar fűvészkönyv magyar neveit tünteti fel, a negyedik pedig az Orvosi fűvészkönyvéit.

A szerzők név szerint nem hivatkoznak senkire, sem az előszóban, sem a könyv többi fejezetében. Csapó és Veszelszki itt már nem jöhet szóba, mert a Jelentés megjelenése előtt meghaltak.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy Diószegi az 1813-ban megjelent Orvosi fűvészkönyvben hivatkozik Csapó, Kis gyermekek ispotálja, Füves és virágos kert, Orvosló könyv című műveire, illetve Veszelszki, Fa és fűszeres könyvére.¹¹

¹⁰ Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvész tudományról*. Megjelent Bétsben A' Magyar Hirmondó íróinak költségével. 1793. 60 p.

¹¹ Diószegi S.: *Orvosi Fűvészkönyv* i. m. XI.

Valószínű, hogy Diószegi ezeket a műveket, még ha 1807-ben nem is említi, már korábban ismerhette. (A felsoroltak közül Veszelszki könyve jelent meg legkésőbb, 1798-ban.)

Megvizsgálva tehát a Jelentés szövegét, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy szerzője Diószegi Sámuel. A szöveg stílusa teljesen egyezik mindkét fűvészkönyv stílusával.

Legkorábban 1801-ben keletkezhetett — mert említi Földi halálának idejét —, legkésőbb 1806 végén. Minthogy Diószegi azt írja, hogy „*az egész munkának nem sok hja van*”, becsléssel az időpont tovább szűkíthető, kb. 1804—1805-re.

A Jelentést ugyanazokkal a betűtípusokkal nyomták, mint a Magyar fűvészkönyvet és az Orvosi fűvészkönyvet, tehát ez a nyomtatvány is Csáthy György nyomdájából kerülhetett ki.

A jelentés tulajdonképpen fő részét az a növényjegyzék adja, mely az alább következő táblázat első két oszlopában szerepel, az eredeti orthográfia és sorrend megtartásával. (A sorrendben második és harmadik magyar név az eredeti nyomtatványon nyomdahiba miatt nem olvasható.) A jegyzék összesen 365 magyar nevet közöl, melyek közül 37-et sem a Magyar fűvészkönyv, sem az Orvosi fűvészkönyv nem említ.

A táblázatból kitűnik, hogy a mai recens etnobotanikai nevek nagy része nem a megváltoztatott, hanem a Jelentésben szereplő nevekkal egyezik sok esetben, aminek az is a magyarázata lehet, hogy a megváltozott nevek többnyire erőltetett műszavak, akárcsak a nyelvújítás korának egyéb természettudományos műszavai.

A két fűvészkönyv névanyagát egybevetve (3. és 4. oszlop) megállapíthatjuk, hogy kettő kivételével (Fütěj és Szattyin illetve Zelnitze és Zetnitze Medgy) az Orvosi fűvészkönyv átvette a Fűvészkönyv neveit változtatás nélkül, függetlenül attól, hogy azok a Jelentéshez képest változtatott nevek-e? Úgy látszik, Diószegi a Magyar fűvészkönyv sikertelensége miatt — ami az Orvosi fűvészkönyv előszavából is kiderül — egyedül maradt munkájával, és nem tartotta szükségesnek a nevek magyarosításának olyanfajta megoldását, amint azt a Jelentésben tette.

J. STIRLING, Dr. phil.

Budapest, Ferenczy I. u. 16, Hungary, H-1053

Jelentés		Magyar fűvészkönyv	Orvosi fűvészkönyv
Somótsing	Salicornia	Somótsing	Somótsing
	Hippuris	Uszszakáll	Uszszakáll
	Corispermum	palaszakmag	
Motsárhúr	Callitriche	Motsárhur	
Mángol	Blitum	Mángolt	
Jázmin	Jasminum	Jázmin	Jázmin
Fagyal	Ligustrum	Fagyal	Fagyal
Hófa	Chionanthus	Hófa	
Lila	Syringa	Lila	Lila
Varázs	Circaea	Szirompár	Szirompár
Verónika	Veronica	Szigoráll	Szigoráll
Csikorka	Gratiola	Tsikorka	Tsikorka
Papuka	Calceolaria		
Kötsönke	Pingicula	Hizóka	Hizóka
Fenterke	Utricularia	Rentze	
Galambotz	Verbena	Galambotz	Galambotz
Peszértz	Lycopus	Peszértz	
Metiz	Amethystea	Zomántzfű	
Zizifű	Ziziphora	Zizifű	
Monárda	Monarda	Ápolka	
Rozmaring	Rosmarinus	Rozmarin	Rozmarin
Sálya	Salvia	Zsálya	'Sálya
Bors	Piper		
Báldrián	Valeriana	Gyökönke	Gyökönke
Lefling	Laefflingia		
Torzon	Polycnemum	Torzon	
Sáfrán	Crocus	Sáfrány	Sáfrány
Ikszia	Ixia		
Dákoska	Gладиолус	Dákoska	
Anyaszirom	Iris	Nősziröm	Nősziröm
Melint	Commelina		
Avar	Schoenus	Tsáté	
Tziper	Cyperus	Palka	Pálka
Káka	Scirpus	Káka	
Killing	Kyllinga		
Gyapu	Eriophorum	Gyapu	
Taratzk	Nardus	Magár	
Kétegy	Lygeum	Kétegy	
Málé	Zea	Málé	Málé
Gazág	Tripsacum		
Sáté	Carex	Sás	Sás
Gyékény	Typha	Gyékény	Gyékény
Baka	Sparganium	Baka	
Borjúpázsit	Anthoxanthum	Kéthimpázsit	
Falaris	Phalaris	Polyvatsukk	
Muhar	Panicum	Muhar	Muhar
Komótsin	Phleum	Komótsin	
Rókafarkfű	Alopecurus	Etsetpázsit	
Kásafű	Milium	Kásafű	
Tippan	Agrostis	Tippan	
Rája	Aira	Nápit	
Léhapót	Melica	Léhapót	
Perje	Poa	Perje	

táblázat folytatása

Jelentés		Magyar fűvészkönyv	Orvosi fűvészkönyv
Rezge	Briza	Rezge	
Ebir	Dactylis	Ebir	
Tzinzór	Cynosurus	Tzinzor	
Csenkesz	Festuca	Tsenkesz	Tsenkesz
Rosnok	Bromus	Rozsnok	
Hajfű	Stipa	Hajka	
Zab	Avena	Zab	Zab
Tollkalász	Lagurus	Tollkalász	
Nád	Arundo	Nád	Nád
Vadótz	Lolium	Vadótz	Vadótz
Sugor	Rottboella (Rottboellia)	Törfű	
Élim	Elymus	Tzimbor	
Rozs	Secale	Rozs	Ro's
Árpa	Hordeum	Árpa	Árpa
Búza	Triticum	Búza	Búza
Ris	Oryza	Ris	
Tzirok	Holcus	Tzirok	Tzirok
Igle	[R]egilops		
Tzenker	Cenchrus		
Montza	Montia	Semlyékhúr	
Olotsán	Holosteum	Olotsán	
Polotsa	Polycarpon	Poltsa	
Mollugo	Mollugo		
Kerje	Queria		
Gubóvirág	Globularia	Gubóvirág	Gubóvirág
Bübvirág	Cephalanthus	Tserebüb	
Mátsonya	Dipsacus	Mátsonya	Mátsonya
Sikkantyú	Scabiosa	Sikkantyú	Sikkantyú
Nótza	Knautia	Kazupa	
Szikör	Camphorosma	Szikör	
Kamilla	Alchemilla	Bokál	Bokál
Bifon	Buffonia		
Mamillis	Hamamelis		
Aranka	Cuscuta	Boglárfa	
Uzány	Potamogeton	Fűnyűg	Fűnyűg
Szagyán	Sagina	Uzány	Uzány
Kunkor	Heliotropium	Szagyán	
Mizsót	Myosotis	Kunkor	Kunkor
Makkavits	Lithospermum	Mizsót	
Magóra	Spermacoce	Kőmag	Kőmag
Zsurda	Scherardia		
Ragadály	Asperula	Magabár	
Galaj	Galium	Müge	Müge
Kuntza	Crucianella	Galaj	Galaj
Buzér	Rubia	Szálkanyak	
Útifű	Plantago	Buzér	Buzér
Seperke	Scoparia	Útifű	Útifű
Tzentiike	Centunculus		
Vérfő	Sanguisorba	Tzentiike	
Pótally	Epimedium	Vérfő	Vérfő
Som	Cornus	Pótally	
Amánt	Ammania	Somfa	Somfa
Sulyom	Trapa	Sulyom	Sulyom

táblázat folytatása

Jelentés		Magyar fűvészkönyv	Orvosi fűvészkönyv
Ezüstfa	Elaeagnus	Ezüstfa	Ezüstfa
Atratzél	Anchusa	Atratzél	Atratzél
Maglap	Cynoglossum	Árnó	Árnó
Gálna	Pulmonaria	Gálna	Gálna
Nadár	Symphytum	Nadálytő	Nadálytő
Párpár	Cerinth	Szeplén	Szeplén
Vértő	Onosma	Vértő	
Borrágó	Borago	Borágó	Borágó
Zordonka	Asperugo	Magiszák	
Kígyószisz	Echium	Kígyószisz	Kígyószisz
Nyakó	Lycopsis	Nyakó	
Nolána	Nolana	Nolána	Nolána
Ötér	Hydrophyllum		
Müköts	Androsace	Müköts	Müköts
Kankalin	Primula	Kankalin	
Himperetz	Cortusa	Nyakperetz	Nyakperetz
Harangrongy	Soldanella	Harangrongy	
Hulláng	Dodecatheon	Hulláng	
Türtszírom	Cyclamen	Türtszírom	Türtszírom
Eletzke	Menyanthes	Eletzke	Eletzke
Tónya	Hottonia	Tónya	
Lizinka	Lysimachia	Lizinka	Lizinka
Tiktara	Anagallis	Tikszem	Tikszem
Azál	Azalea	Azál	
Görnyak	Phlox	Lángvirág	
Szulák	Convolvulus	Szulák	Szulák
Perkáta	Ipomoea	Perkáta	Perkáta
Himtsukk	Polemonium	Himtsukk	
Haranka	Campanula	Tsengetyűke	Tsengetyűke
Rapontz	Phyteuma	Rapontz	
Jérike	Lonicera	Lontz	Lontz
Pótburok	Mirabilis	Méhpilis	Méhpilis
Farkkóró	Verbascum	Farkkóró	Farkkóró
Tsida	Datura	Redősirom	Redősirom
Beléndek	Hyosciamus	Tsalmatok	Tsalmatok
Dohány	Nicotiana	Dohány	Dohány
Nadragulya	Atropa	Nadragulya	Nadragulya
Páponya	Physalis	Páponya	Páponya
Iszagal	Solanum	Tsutsór	Tsutsór
Paprika	Capsicum	Paprika	Paprika
Zanzár	Lycium	Fanzár	Fanzár
Benge	Rhamnus	Benge	Benge
Pittypót	Ceanothus	Kalánfürt	
Tsutkalom	Celastrus	Tsutkalom	
Ketskerágó	Evonymus	Ketskerágó	Ketskerágó
Ribiszke	Ribes	Ribiszke	Ribiszke
Borostyán	Hedera	Borostyán	Borostyán
Szőlő	Vitis	Szőlő	Szőlő
Lagótza	Lagoecia		
Tzelózia	Celosia	Taréjfürt	
Csészepörtz	Illecebrum	Tsészepörtz	
Guláts	Glaux		
Bögretok	Thesium	Bögretok	

táblázat folytatása

Jelentés		Magyar füvészkönyv	Orvosi füvészkönyv
Meténg	Vinca	Meténg	Meténg
Tzinka	Cynanchum	Tzinka	Czinka
Apotsin	Apocynum	Apotzin	Apotzin
Krepin	Asclepias	Krepin	
Portzika	Herniaria	Portzika	Portzika
Laboda	Chenopodium	Libatopp	Libatopp
Tzékla	Beta	Tzékla	Tzékla
Bondorka	Salsola	Savar	Savar
Bodonpót	Gomphrena	Bodonpót	
Rákortok	Heuchera		
Szilfa	Ulmus	Szilfa	Szilfa
Likagyan	Swertia	Likagyan	
Iringó	Eryngium	Iringó	Iringó
Szanitzór	Sanicula	Gombernyő	Gombernyő
Zapótza	Astrantia	Zapótza	Zapótza
Buplár	Bupleurum	Szingallér	
Tordilla	Tordylium	Magtaraj	Magtaraj
Borza	Caucalis	Borzon	
Ártida	Artemisia		
Murok	Daucus	Murok	Murok
Ammi	Ammi	Ammi	Ammi
Baraboly	Bunium	Halmány	Halmány
Bürök	Conium	Bürök	Bürök
Zelin	Selinum	Derezle	Derezle
Emreke	Athamanta	Emreke	Emreke
Kotsord	Peucedanum	Kotsord	Kotsord
Ferje	Ferula		
Lázir	Laserpitium	Bordamag	Bordamag
Tapsir	Heracleum	Tapsir	Tapsir
Léstyan	Ligusticum	Léstyan	Léstyan
Angyélika	Angelica	Angyélika	Angyélika
Bolonyik	Sium	Bolonyik	Bolonyik
Zizon	Sison	Zizon	
Derezle	Oenanthe	Haramag	Haramag
Bösövény	Phellandrium	Bösövény	Bösövény
Tsomorika	Cicuta	Tsomorika	Tsomorika
Adáz	Aethusa	Adáz	Adáz
Koriándrom	Coriandrum	Koriándrom	Koriándrom
Turbolya	Scandix	Turbolya	Turbolya
Bubujitska	Chaerophyllum	Baraboly	Baraboly
Derely	Imperatoria	Derely	Derely
Zezely	Seseli	Gurgulya	Gurgulya
Pasztirnák	Pastinaca	Pásztinák	Pásztinák
Bordamag	Smyrnum	Gyapor	Gyapor
Kapor	Anethum	Kapor	Kapor
Kömény	Carum	Kömény	Kömény
Pimpinell	Pimpinella	Pimpinella	Pimpinella
Zeller	Apium	Zeller	Zeller
Baktopp	Aegopodium	Baktopp	Baktopp
Szömörtze	Rhus	Szömörtze	Szömörtze
Bangita	Viburnum	Bangita	Bangita
Bodza	Sambucus	Bodza	Bodza
Halyogfa	Staphylea	Halyogfa	Halyogfa

táblázat folytatása

Jelentés		Magyar fűvészkönyv	Orvosi fűvészkönyv
Tamarik	Tamarix	Átán	Átán
Telefi	Telephium		
Pongyolinda	Corrigiola	Guzsinda	
Farnátz	Pharnaceum	Farnátz	
Lúdhúr	Alsine	Lúdhúr	Lúdhúr
Boglárpót	Parnassia	Boglárpót	Boglárpót
Lelleg	Statica	Lelleg	Lelleg
Len	Linum	Len	Len
Harmatfű	Drosera	Harmatfű	
Kövertsin	Crassula	Pozsga	Pozsga
Mizura	Mysorus	Mizura	Mizura
Ananász	Bromelia	Ananász	
Fantsika	Tradescantia	Fantsika	
Hóvirág	Galanthus	Hóvirág	
Tőzike	Leucojum	Tőzike	
Nártzis	Narcissus	Nártzis	
Amarillis	Amaryllis	Amarillis	
Földike	Bulbocodium	Földike	
Hagyma	Allium	Hagyma	Hagyma
Hatkotu	Fritillaria	Hatkotu	Hatkotu
Ritró	Erythronium	Nyakagyar	Nyakagyar
Tulipánt	Tulipa	Tulipánt	Tulipánt
Ornits	Ornithogalum	Sárma	Sárma
Tzilla	Scilla	Tsilla	Tsilla
Hölye	Asphodela	Magzating	Magzating
Anterik	Anthericum	Hölye	
Spárga	Asparagus	Nyúlárnyék	Nyúlárnyék
Gyöngyvirág	Convallaria	Gyöngyvirág	Gyöngyvirág
Póliánt	Polyanthes	Póliánt	Póliánt
Jáztint	Hyacinthus	Jáztint	Jáztint
Siliom	Hemerocallis	Siliom	
Kálmus	Acorus	Kálmos	Kálmos
Szittyó	Juncus	Szittyó	
Perény	Prinos		
Sóska	Berberis	Borboja	Borboja
Fakín	Loranthus	Fakín	
Lotsahúr	Rumex	Lórom	Lórom
Hutsza	Triglochin	Hutsza	
Őszike	Colchium	Kikerits	Kikerits
Lónya	Helonias	Lónya	
Hídór	Alisma	Hídór	
Gesztenye	Aesculus	Bokrétafa	Bokrétafa
Szavar	Saururus		
Sarkantyúka	Tropaeolum	Sarkantyúka	
Ligetéke	Oenothera	Tsészekürt	Tsészekürt
Gérszirom	Gaura		
Tsövirits	Epilobium	Tsövirits	
Áfonya	Vaccinium	Áfonya	Áfonya
Hanga	Erica	Hanga	Hanga
Boroszlán	Daphne	Boroszlán	Boroszlán
Tzikkszár	Polygonum	Tzikkszár	Tzikkszár
Makszi	Cardiospermum		
Tzillár	Paris	Tzillár	Tzillár

táblázat folytatása

Jelentés		Magyar fűvészkönyv	Orvosi fűvészkönyv
Közbogyó	Adoxa	Kotzkgayöngy	
Látonya	Elatine	Látonya	
Babir	Laurus	Babir	
Rabarbara	Rheum	Rabarbara	Rabarbara
Eletes	Butomus	Elets	
Szófor	Zophora	Szófor	
Tzertzis	Cercis	Tzertzis	
Kázsia	Cassia		
Ezerjő	Dictamnus	Ezerjő	Ezerjő
Ruta	Ruta	Ruta	Ruta
Szurdants	Tribulus	Szurdants	Szurdants
Bura	Lodum	Rozsdabura	Ros'dabura
Gazillat	Monotropa	Gazillat	
Ronda	Rhodadendrom [!]	Ragyabura	
Kolláthim	Gaultheria		
Kukojtza	Arbutus	Kukojtza	Kukojtza
Égerke	Chlethra		
Körtike	Pyrola	Körtike	Körtike
Hidranka	Hydrangea	Kertéke	
Tarján	Trianthema		
Vesélke	Chrysosplenium	Vesélke	
Kőtör	Saxifraga	Kőtör	Kőtör
Siklár	Scleranthus	Sziklár	
Dertzefű	Gypsophila	Dertzefű	
Szappanfű	Saponaria	Szappanfű	Szappanfű
Szegfű	Dianthus	Szegfű	Szegfű
Kukuba	Cucubalus	Kukuba	
Sziléne	Silene	Sziléne	
Csillaghúr	Stellaria	Tsillaghúr	
Homokhúr	Arenaria	Homokhúr	
Allszirom	Cherleria	Álszirom	
Kösönty	Cotyledon	Kösöny	
Szaka	Sedum	Szaka	Szaka
Sósda	Oxalis	Sósdi	Sósdi
Konkoly	Agrostemma	Konkoly	
Szikraj	Lychnis	Métsvirág	
Sziráta	Gerastium	Madárhúr	
Purgulya	Spergula	Tsibehur	
Makkótz	Forskoklea		
Bersen	Phytolacca	Vérfürt	Vérfürt
Kapotnyak	Asarum	Kapotnyak	Kapotnyak
Hailizs	Halesia		
Bőrlevél	Decumaria		
Pikány	Peganum	Harmala	
Portsin	Portulaca	Portsin	Portsin
Füzény	Luthrum [sic!]	Füzény	Füzény
Párló	Agrimonia	Párló	Párló
Rezeda	Reseda	Rezeda	Rezeda
Fütéj	Euphorbia	Fütéj	Szattyin
Fülfű	Sempervivum	Fülfű	Fülfű
Kaktus	Cactus	Kaktus	
Filidál	Philadelphus	Jézsament	
Mondola	Amygdalus	Mondola	Mondola

<p><i>táblázat folytatása</i></p>	<div style="text-align: right; padding-right: 10px;"> <i>1987.</i> <i>évi költségvetés</i> <i>előirátásai</i> </div>
-----------------------------------	--

Jeletés	Magyar fűvészkönyv	Orvosi fűvészkönyv
Szilva Baratzk Tseresznye Zelnitze	Szilva Baratzk (Phyllirea név alatt szerepel)	Szilva Baratzk Zelnitze Medgy
Galagonya Barkótz Noszpolya Körtvély Alma Birs	Galagonya Berekenye Nászpolya Körtvély Alma	Galagonya Berekenye Nászpolya Körtvély Alma
Bojtvirág Himfalka Legyezőfü Rózsa Szederj Pimpó Timpó Tziklász Magtsákó Takta Sártéj Tzina dónia Mák Patátz Nimfa Hárs Tetemtódó Korkor Basál Sarkvirág Kuklapót Czámoly Kandilla Kolokán Lironda Kökörtsin Berling Bértse Virnántz Pipats Boglárka Zopir Trója Hunyor Gólyahír	Mesembryanthemum Aizoon Spiraea Rosa Rubus Potentilla Tomentilla Geum Dryas Actaea Podophyllum Chelidonium Papaver Argemone Nymphaea Tilia Cistus Corchorus Paeonia Delphinium Aconitum Aquilegia Nigella Stratiotes Liriodendron Anemone Attagene Clematis Thalictrum Adonis Ranunculus Isopyrum Trollius Helleborus Caltha	Bojtvirág Bajnótza Rózsa Szederj Pimpó Timpó Tziklász Magtsákó Takta Gódirtz Mák Nimfa Szódokfa Szuhar Bazsál Sarkvirág Sisakvirág Tzámoly Kandilla Pompafa Kökörtsin Berling Bértse Virnántz Hérits Szironták Galamó Torolya Hunyor Gólyahír

KÖNYVEKRŐL

Baader, G.—Keil, G. (Hrsg.): *Medizin im mittelalterlichen Abendland*. (Wege der Forschung B. 363.) Darmstadt, Wissenschaftliche Buchges. 1982., 516 S.

A középkori nyugat orvosi szövegeinek kritikája mindmáig mostohagyermek a tudományának. A kutatás, főként K. Sudhoff és követőinek kezdeményezésére, mégis, e téren is jelentős eredményeket ért el az utolsó száz évben. A Wege der Forschung sorozat 363. kötete nyelvészek, filológusok, orvostörténészek közös munkájának gyümölcse: a 24 tanulmány közel ezer évet és sokezer kilométert kalandoztat be olvasóival. A tanulmányok fele német, fele általános orvostörténeti érdekű, a kötet egyrészt szövegkritikai, másrészt szöveg-történeti tárgyú dolgozatokat tartalmaz. A tanulmányok közül kiemelkedik K. Sudhoff 1913-as, a nyugati középkor orvostörténetéhez útmutatót adó munkája, H. Schipperges az arab medicina toledói virágkoráról szóló cikke és H. Baader az orvosi szaknyelv ókori és középkori történetét áttekintő tanulmánya. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi — nagyrészt partikulárisabb kérdésekre választ adó — munka ne lenne az orvostörténet-írás egy-egy mintadarabja. Hisz olyan szerzők írták őket, mint H. Keil, P. Assion, vagy G. Fichtner, akik mind a szakma „nagy nevei” közül valók.

Mint a Wege der Forschung sorozat egyéb kötetei, ez a gyűjtemény is kézikönyve, sőt módszertani tekintetben kánonja lehet a kor és a szakterület kutatóinak.

Magyar László

Bauer, Arnold: *Rudolf Virchow*. (Preussische Köpfe, Bd. 6). Berlin, Stapp Verlag, 1982. 132 S., 20 T.

A XIX. század bővelkedik kiváló orvosokban, kétségtelen azonban, hogy közöttük kiemelkedő helyet foglal el Virchow, akit — talán némi iróniával — az orvostudomány pápjaként aposztrofáltak. Virchow, a politikus arcéle kissé háttérbe szorult. Szerző Virchow-t, a politikust kívánja műveiből és leveleiből kiragadott részletekkel bemutatni.

1840-ben az új porosz király, IV. Frigyes Vilmos sokat megígért, azonban az ifjú Virchow a fogadkozásokat kétkedéssel fogadta és neki lett igaza. 1848 februárjában Felső-Sziléziába küldik az ottani tifusz-járvány tanulmányozására. A beszámolót az orvostörténelem mint a német szociálhygiene magna chartáját tartja számon. A jelentés egy politikai harci kiáltás, mély együttérzéssel az elesettek iránt és egyben a szociális viszonyok mélyreható elemzése.

1848 márciusában a népfelkelést, amelyben Virchow is részt vett, a katonaság leverte, és a forradalomban részeseket üldözték. Virchow jobbnak látta, ha Bajorországba menekül. Würzburgban kapott katedrát. Berlinbe visszatérte után ismét politizálni kezdett és először mint berlini városatya, majd porosz tartományi képviselőként vállalt szerepet a közéletben, később a német birodalom megalakulása után parlamenti képviselővé választották liberális programmal. Virchow élesen szembekerült Bismarckkal, a vaskancellárral, aki párbajra hívta ki, amit természetesen a haladó szellemű Virchow elutasított.

Virchow az orvosi hivatást úgy tekintette, hogy az hivatott arra, hogy a szegények ügyvédje legyen.

Virchownak elévülhetetlen érdemei vannak Berlin modern nagyvárossá fejlődésében. Az ivóvíz és a csatornázás korszerűsítése elválaszthatatlan Virchow politikai tevékenységétől.

Virchow élete végéig kitartott fiatalkori haladó eszméi mellett. Szociálpolitikai kérdésekben együttműködött az akkoriban mind jobban erősödő szociáldemokrata párttal.

Szerző hasznos munkát végzett, amikor 80 évvel Virchow halála után előtérbe állította Virchow ezirányú tevékenységét. (Kifogásolni lehet, hogy a források között nem említi Ackerknecht művét.)

A magyar olvasó számára szintén hasznos Virchow ezirányú tevékenységének bemutatása, mert néhány szakmai botlásáért a magyar közönség hamis optikában látta Virchow személyiségét. A kiállítás igen jó, a képek lehetnének jobb minőségűek.

Kenéz János

Böhme, Gerhard: *Medizinische Porträts berühmter Komponisten*. (Wolfgang Amadeus Mozart — Ludwig van Beethoven — Carl Maria von Weber — Frédéric Chopin — Peter Iljitsch Tschaikowski — Béla Bartók) 2. verbesserte und erweiterte Aufl. Stuttgart—New York, 32 Abb.

Mintegy négy évszázadot ölel fel a híres komponisták „orvosi portréját” nyújtó feldolgozás. Valamennyiük életútját megismerhetjük, egyéniségüket és egyéniségük nyomait műveiken. Betegségeik és haláluk körülményeinek részletes leírása számos történeti forrás, hiteles korabeli dokumentum alapján történt. A legújabb irodalmat is felhasználta a szerző, hogy aktuális részproblémákat is feltárhasson a zeneszerzők élet- és körtörténetéből. Az orvostudomány fejlődése lehetőséget adott arra, hogy sokáig homályosnak tűnő kérdésekre is választ tudjanak adni (pl. Mozart halálával kapcsolatosan). Minden egyes fejezet a felhasznált irodalom listájával végződik. A könyv sikerét bizonyítja, hogy néhány éven belül ez a második, némiképp bővített kiadása. (1. kiadás 1978-ban volt.)

Kapronczay Katalin

Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500. Edited by V.A.C. Gatrell, Bruce Lenman and Geoffrey Parker. London, Europa Publ. 1980. 381 p.

Az esszékötet a bűn és a törvény viszonyát vizsgálja az utolsó négy évszázad európai történetében. Melyik kor, melyik társadalom mit tekintett bűnnek? Hogyan befolyásolta a társadalmi-gazdasági változás a bűnt és az érte járó büntetést? S módszertani tekintetben: milyen adatokat ítéltünk tényeknek, s mennyire bízhatunk adataink objektivitásában? A szerzők főképp e kérdésekre keresik a választ, önállóan is helyüket megálló, ám egymás után olvasva s egymással összevetve igazán élvezetes esszéikben.

A kötet talán legizgalmasabb tanulmányában B. Lenman és G. Parker az 1500 és 1800 közt végbement „törvénykezési forradalmat” mutatja be. Orvostörténeti szempontból Lerner, Ch.: „Crimen Exceptum” *The Crime of Witchcraft in Europe* című, a boszorkányüldözésekkel foglalkozó s azokról sok újat mondó munkája szolgálhat legtöbb tanulsággal.

Kár, hogy a könyv kilenc tanulmányából öt, brit történeti fejleményeket vizsgál, hiszen a szigetek fejlődése meglehetősen elütött a kontinensétől. A gyűjtemény ennek ellenére mindannak ajánlható, aki kulturtörténeti jelenségek vizsgálatával foglalkozik és e vizsgálatához alkalmas módszert keres.

Magyar László

Epistolario di Felice Fontana. Carteggio con Leopoldo Marc'Antonio Caldani. 1758—1794. A cura di Renato G. Mazzolini e Giuseppe Ongaro. Trento, Monograf, 1980. 396 p. ill. 46.

A 18. század tipikus tudóseyénisége volt a termékenyen sokoldalú Felice Fontana (1720—1805), aki a mikroszkópos kutatás, az anatómia, a toxikológia, a kémia, a biológia és az élettan területén egyaránt otthonosan mozgott. Méltó szellemi partnere volt — különösen a halleri esz-

mék és elméletek terjesztésében — Leopoldo Marc'Antonio (1725—1813). Kettejük tudományos levelezésének publikálását vállalta a kiadó. Ez azonban csak egy része annak a tervezett kiadványsorozatnak, amely Felice Fontana életművét hivatott bemutatni. Felice Fontana ugyanis számos olyan kisebb lélegzetű munkát hagyott hátra, amely eddig még nem jelent meg nyomtatásban, illetve kevésbé ismert a szakirodalomban. Az életmű-kiadás tehát három részre tagolódna: Fontana levelezése, írásai, valamint a róla szóló megemlékezések.

A levelezést publikáló kötet 129 levelet tartalmaz. A szerkesztők egy terjedelmes bevezető tanulmányt csatoltak a kötethez, amelyben 12 téma köré csoportosítva a leveleket, rávilágítanak ezek tudománytörténeti jelentőségére és a tárgyalt tudományos tanok és elméletek magyarázatát adják igen szemléletes formában. Nemcsak a bevezető tanulmányt, de a levelezést is bőséges dokumentációval, kiegészítő jegyzetanyaggal látták el a sajtó alá rendezők.

A tárgyalt témák közül néhány jelentősebb: az irritabilitás kérdése, a vörös vértetek mikroszkópos vizsgálata, a szem „csatornáinak” felfedezése, a kígyóméregről, a fizikai és természettudományos gyűjtemény szervezése — ezen belül több szó esik a nevezetes viasz-mouflage-okról —, a szívárványhártya mozgásáról, az intercostalis idegekről stb.

Az összeállítás kiegészítői: a kéziratok lelőhelyjegyzéke, névmutató, képjegyzék, a rövidítések feloldása, valamint a két levelező partner tudományos bibliográfiája.

Kapronczay Katalin

Guy de Chauliac: *Chirurgia magna*. [Reprint d. Ausgabe Lugduni, Estienne, Michael 1585.] Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976. 595 old.

Az utóbbi években számos szakdolgozat foglalkozott Guy de Chauliac sebész műveinek értékelésével és adaptációjával német nyelvtérületen. E feldolgozásokban a medicina mellett a filológia is képviselteti magát, amely sajátos elemzéseivel, a tartalmi és nyelvi hasonlóságok és különbségek alapján értékeli a műveket.

Az 1363-ban befejezett „nagy sebészet” a véres beavatkozás művészetének fontos határköve. A gyökerek az ókori kultúrákba nyúlnak vissza, de már a 12. században Európa talajában is megkapaszkodtak. Művelői voltak Roger Frugardi, Bruno Longoburgo, Wilhelm von Saliceto, Lanfranc és Henri de Mondville, kiknek művei fontos jelzőkövek e fejlődésben. A középkor utolsó mestere és egyben összefoglalója Guy de Chauliac volt.

A mű népszerűségét bizonyítja, hogy mintegy 200 éven át tankönyvként használták minden európai országban. Anyaga beleolvadt a szomszédos népek irodalmába, különös gazdagsággal fellelhető a német nyelvű szakirodalomban: Peter von Ulm, Hieronymus Brunschwyg, Hans von Gersdorf sebészkönyvei a legjelentősebbek, de gazdag és szerteágazó a szövegcsalád, melynek felderítése még ma sem tekinthető befejezettnek.

A Wissenschaftliche Buchgesellschaft fontos munkát ad a tudományos kutatásnak. Nem az eredeti francia szöveget, hanem Laurent Joubertnek 1585-ből való gondosan megszerkesztett, a félreértésekre okot adó arabizmusoktól megtisztított latin kiadását teszi közzé, anatómiai szöszedettel, ami nélkülözhetetlen a középkori terminuszok megértéséhez. Ennek a kiadásnak köszönhet a *Chirurgia magna* a 200 éves kisugárzását, amely a latin fordítások sorában is a legmagasabb csúcspontot jelenti.

A kötet előszavát Gundolf Keil készítette, aki az eddigi kutatás összefoglalására is vállalkozott.

Rákóczi Katalin

Hamarneh, Sami K.—Stieb, Ernest W.: *Pharmacy Museums and Historical Collections on Public View in the United States and Canada*. Madison (Wisconsin), American Institute of the History of Pharmacy, 1981. 144 p., ill.

1881-ben nyílt meg a Smithsonian Institution orvostörténeti, valamint a „Materia Medicá”-t feltáró részlege. Ettől az időtől fogva Amerika-szerte számos gyógyszerészettörténeti múzeum és köz-, és magángyűjtemény tárja fel a gyógyszerészet történetére vonatkozó emlékeket. G. B. Griffenhagen 1955 és 1965 között, majd Hamarneh 1972-ben adott ki e témakörben ismertető reptériumokat, kalauzokat. A mostani kiadvány ez előzőek átdolgozott és bővített változata, kiegészítve a Canadában található gyűjteményekkel. Kizárólag a nagyközönség számára is hozzáférhető és megtekinthető létesítményeket ismerteti. Alfabetikus sorrendben találhatjuk meg a kötetben az Egyesült Államok tagállamait és ezen belül is alfabetikus sorrendben azokat a városokat, helységeket, ahol gyógyszerészettörténeti gyűjtemény van. Közli a pontos címet, a nyitvatartási időt, a megtekintés feltételeit, az alapítás időpontját, valamint néhány jellemző adatot a múzeum vagy gyűjtemény jellegéről. Összesen 135 ilyen létesítményt sorol fel az Amerikai Egyesült Államok területéről és 17-et Canadából.

A kötetet 17 oldalas bibliográfia zárja, amely felsorolja a legfontosabb folyóiratokat és az amerikai gyógyszerészettörténetre vonatkozó legfontosabb kiadványokat.

Szlatky Mária

Hippéli, K.—Keil, G.: *Zehn Monde Menschwerdung*. Biberach, Basotherm, 1982. 120 S.

A Würzburg melletti Biberachban levő Basotherm Gyógyszervegyészeti Gyár „Ars phantomatica” sorozatában látott napvilágot a würzburgi egyetemen dolgozó orvostörténész és művész szerzőpáros 120 oldalas könyve, amelynek fedele belső oldalát *Leonardo da Vinci* 1489-ből származó anatómiai vázlatai díszítik. A *Leonardo* emlékét idéző dekoráció mintegy szimbolizálja azt a szoros kapcsolatot, amely a gyógyítás művészete és a képzőművészetek között a legősibb idők óta fennáll. A történelem előtti korok barlangfestményeit és a klasszikus ókor képzőművészeti alkotásait, majd *Rembrandt*, *Leonardo da Vinci*, *Velazquez*, *Bosch*, *Goya* stb. képeit éppoly joggal tartja számon és tekinti magáénak az orvostörténelem, mint a művészettörténet.

Hippéli és Keil könyve a fejlődéstan, közelebbről az ember fejlődésének ismertetése köré szövi mondanivalóját és képeit, amelyek azonban az írott szövegek illusztrálására szánt szemléltető ábrák sablonjának, sőt a rációnak és a realitásnak korlátait is átlépve, a vizionárius művészet szürrealista szféráiba vezetik az olvasót. Valójában ennek a mai kor ellentmondásait újszerű művészeti irányzattal is kifejezni akaró, új típusú megjelenítési formának köszönheti létrejöttét ez a szépkiallítású könyv. Itt ugyanis az orvosi könyvek gyakran ismeretlenségben maradó egyszerű illusztrátorából teljesértékű szerzőtárs lett. Az anatómiai viszonyokat szolgálailag másoló grafikus ezúttal önálló alkotóként, teremtményként mutatkozik be, és a hullabeli szerkezeti viszonyok síkban ábrázolása, lélektelen papírra-rögzítése, tehát a halott újbóli megölése helyett mágikus erővel szinte életet lehel fantasztikus képeibe és ábráiba. Ezek azonban nem térhatásúak, hanem sajátos technikai eljárások igénybevételével kifejlesztett szürrealista kompozíciójuk révén válnak alkalmassá arra, hogy új életre kelve, az olvasóban az ókor halottfeltámasztó mágusainak ekstázis-élményét felidézzék. E metafizikus festészet a maga szubjektív, irracionális megoldásaival, természetellenes színeivel, az álomképeket a realitással egybemosó absztrakt kompozícióival felfokozott hatású történelmi távlatot és megerősítést nyert a színesen megfogalmazott, de a szokványos orvostörténeti tárgyalásmódtól eltérő és új felfogást követő, nevezetesen az időrendi sorrend mellett az esztétik történeti fejlődés jelentőségét hangsúlyozó szöveges részben.

A könyv első fejezete 93 oldalon keresztül az ember filogenetikai, majd ontogenetikai fejlődéséről alkotott legősibb elképzelésekből kiindulva mutatja be az ó-egyiptomiak „agy-gerincvelői” és „vér-eredetű” sperma-keletkezési elméletét. Felsorolja a pythagoreus, a hippokratikus, a humorálpátológiái stb. elképzeléseket. Ráter a pángenezis, a teleológia, a pneuma-tan, az eklekticizmus, az ősnemzés tanításainak ismertetésére, majd az iatromatematika, az asztrológia és más tévtanok

útvesztőin keresztül vezeti rá az olvasót *Vesalius*, *Harvey*, *Leeuwenhoek*, majd *Kölliker* és *Hertwig* felfedezéseinek jelentőségére. Közben mindenütt kísért a könyv címében is kifejezésre juttatott ama furcsa tény, hogy nemcsak a keresztény egyház kénytelen mozgó ünnepeinek kiszámításához ma is az ősi holdnapárt használni, hanem a nők havi ciklusa és terhességük tartama is a holdhónapokhoz igazodik.

A 24 oldal terjedelmű második rész tartalmazza a voltaképpeni embriológiát. Ez a fejezet a sejt fény- és elektronoptikai szerkezetét, a sejtosztódást, az ovulációs ciklust, a placentát, az embriót, a szülést, a tejelválasztást foglalja össze. A rövidere fogott harmadik rész foglalkozik a „természetellenes” születésekkel, ebben olvashatunk a *Zeusz* fejéből kipattanó *Pallasz Athénéről*, az anyja testéből „kisarjadzó” *Buddháról*, a sántától megtermékenyült asszonyból császármetszéssel kiemelt *antikrisztusról*, az *Ádám* bordájából keletkezett *Éva* ősanya világrajöttéről. Végezetül a szerzők az újkor első császármetszését: *Nufer* svájci disznóherélő saját feleségén „nicht anders wie bei einem Schwein” végrehajtott sikeres „sectio caesarea”-ját ismertetik.

Befejezésül a szerintük „német származású” budai orvosnak, „az anyák megmentőjének”: *Semmelweisnek* állítanak emléket.

Végeredményben magasszintű orvostörténeti, fejlődéstani és művészeti ismeretek szerencsés ötvözetét kapja az olvasó. A kulturális, orvosi-biológiai és esztétikai szempontból egyaránt értékes, színvonalas mű híven tükrözi a gyógyítás ősi művészetének, majd a természettudományok alapjaira épített orvostudománynak és a képzőművészeteknek ma is fennálló sokrétű kapcsolatait, ezért forgatását a művelt és műértő közönség legszélesebb rétegei számára ajánljuk.

Karasszon Dénes

Huard, Pierre—Inbault-Huart, Marie-José: *André Vésale, iconographie anatomique*. Paris, Roger Dacosta, 1980. 255 pp. 93 t.

Valódi esemény az orvostörténeti könyvkiadások sorában a Dacosta-cég elegáns kiadványa. 5000 számozott példányban jelent meg, s az eredeti nagyságnak megfelelő méretben közli *Vesalius* anatómiai műveiben megjelent összes ábráit.

A bevezető tanulmányt és az egyes táblákat elemző szövegeket Pierre Huard, neves anatómus és anatómia-történész írta. Nem új kutatások eredményeivel lepi meg az olvasót, hanem az eddigi kutatások világos stílusú összefoglalását találjuk meg e könyvben. Négy fejezetre tagolja anyagát. Az elsőben *Vesalius* életrajzát ismerteti, majd anatómiai kutatásairól számol be, feltárva az előzményeket és a kortársi törekvéseket is. A további fejezetekben a *De humani corporis fabrica* (1543), az *Epitome* (1543) és a *Tabulae anatomicae sex* (1538) tábláit találjuk, amelyeket a szerző részletes anatómiai és történeti magyarázatokkal kísérve mutat be. A kötetet kitűnően válogatott bibliográfia zárja.

Összefoglaló jellege az orvostörténeti irodalom alpművei közé sorolja e kiadványt, a könyv szép kiállítása, világos, érthető stílusú mindenki számára élvezetet nyújt, aki az orvostörténelem irán érdeklődik.

Szlatky Mária

Isliker, Bernhard: *Christian Ludwig Bachmanns Dissertation „Über die Wirkungen der Musik auf den Menschen”*. Erlangen 1792. (Zürcher medizingeschichtliche Abhandlungen, Neue Reihe 154.) Zürich, Juris Druck 1982. 82 p.

Az 1792-ben latin nyelven megírt disszertáció német nyelvű fordításban kerül a kutatók kezébe. Szerzője, Ch. L. Bachmann számos írónak — az ókortól a 18. század végéig — a zene gyógyító hatásáról tett nyilatkozatait foglalja össze. Humorálpatológiai elképzelések és részben modern neurofiziológiai felismerések alkotják a fiziológiai alapokat a gyógy módhoz. Maga Bachmann a 18. századi gyakorlatnak megfelelően a szomatikus betegségek gyógyítására javasol zenét.

Véleménye szerint a zenének a kedélyre gyakorolt nyugtató, jótékony hatása minden betegségtől függetlenül is figyelemre méltó, ezért élni kell a zenehallgatás lehetőségével. Ezek a tulajdonképpen pszichoszomatikusnak mondható nézetek egyre gyakrabban fordulnak elő az összeállításban, jelentőségükre a szerző azzal is felhívja a figyelmet, hogy anyanyelvű összefoglalást ad róluk a disszertáció végén.

A fordító külön szöveggommentárt állított össze, és a dolgozatban szereplő írók legfontosabb életrajzi adatait is közlést teszi.

Rákóczi Katalin

Jetter, Dieter: *Gundlage der Geschichte des Irrenhauses*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. 244 old., 40 ábra.

A német nyelvterület: Németország, Ausztria, Svájc elmeorvosintézeteinek története képezi a feldolgozás első részét, amely a történelmi korszakok kronológiai sorrendjében, a középkortól a 19. század végéig, a részletek mellőzésével a fejlődés alapvető tendenciáira koncentrál.

Az első beteggondozó helyek a templomok és kolostorok mellett létesültek. Bizonyos szerzetesrendek, mint pl. az Istenes Szent János, Alexianusok, Európa nagyobb felében pedig az Irgalmas rend tagjai szentelték munkájukat és életüket e betegek ápolására. Pszichikai terápiát már kezdetől fogva alkalmaztak, amely gyógyító félelemkeltésből, ijedség és fájdalom előidézéséből állt.

A városok fejlődésével külön intézmények alakultak ki a városfalakon kívül vagy azok tornyai-ban, ahol a betegek nem zavarták a normális életvitelt. A nagy lepra- és pestisjárványok elmúltával az üresen maradt épületeket sok helyen tébolydák-ká alakították át. Az első valóban elkülönítésre szolgáló tébolyda a 15. században épült.

A reformáció korában mind a katolikusok mind a protestánsok gyakorolták az irgalmasságot. Az egyes betegségtípusokat már elkülönítették egymástól. Külön betegcsoportot képeztek a dolgozni tudó könnyű betegek, az epileptikusok, vakok és járóképes betegek, fekvők, örvongók — akiket székrenyekben tartottak — végül a fertőző betegek.

Az abszolutizmus nagy gondot fordított a betegek elhelyezésére, így kialakulhattak az egyes betegségek szerinti intézettípusok. A középkori „bolondketrecektől” a fegyházon és tébolydán keresztül a modern elmeorvosintézetekig, amelyek a 19. század folyamán a tudományos fejlődés minden lehetséges vívmányát a gyógyítás szolgálatába állították, hosszú utat járt be az intézménytípus, de fejlődésének e hosszú, göröngyös útja szükséges és hasznos volt.

A könyv második része az európai, ázsiai és amerikai hasonló intézmények fejlődésének alapvető ismérveit mutatja be, amely összehasonlításra készítet.

40 ábra, 2 kronológiai táblázat, részletes irodalomjegyzék, személy- és helymutató könnyíti a tájékozódást.

Rákóczi Katalin

Jetter, Dieter: *Wien von den Anfängen bis zum 1900*. (Geschichte des Hospitals Bd. 5.) Wiesbaden, Steiner, 1982. 159 S.

A kórház-történeti sorozat ötödik kötete — Német- és Franciaország, Észak-Amerika és a spanyol területek után — Bécs kórházainak és egészségügyi intézményeinek (egyetem, elmeorvosintézet stb.) kialakulásával, történetével és fejlődésük legfontosabb jellemzőivel foglalkozik. A hazai szakembereket nemcsak Bécs magyar orvostörténeti vonatkozásai miatt érdekelheti e kötet, hanem azért is, mivel az egykori császárváros kórházügyének kialakulása és fejlődése számos azonosságot tartalmaz Pest és Buda, valamint a történeti Magyarország legnagyobb városai hasonló intézményeinek alapításával és alakulásával. A szerző rövid történeti áttekintés után a 17. századdal kezdi Bécs kórház-történetének nyomon követését, de az 1910-es évekkel záruló feldolgozás minden fejezetében először azokat az intézkedéseket, központi egészségpolitikai irányzatokat elemzi, amelyeknek következtében épületek fel a bécsi betegápoló intézmények. Ezzel

egyidőben bepillantást nyerhetünk a kórházakkal szemben támasztott szakmai és építészeti követelmények fejlődésébe, a „kórházi normák” alakulásába. E vonatkozásban lényeges, hogy a szerző elsősorban az orvostudomány fejlődése, a betegellátással kapcsolatos követelmények és elvárások szempontjából vizsgálja a kérdést.

A könyv tíz fejezetében építészeti és kórház történeti (ellátás, orvosi kar stb.) szempontból ismertetésre kerül az Irgalmasok kórháza (1614), az Erzsébet Kórház (1709), Hadirokkantkórház (1693), Közkórház (Allg. Krankenhaus, 1784), Narrenthurm (1784), Josephinum (1785), Patológiai Intézet (1858—1862), egyetemi klinikák (1904), Rudolphinum (1882—1894), Elmeegyeintézet (1907), Lainz-i kórház (1910). E fejezetek tömör ismertetést adnak az egyes bécsi kórházak történetéről, külön figyelmet érdemel illusztrációs anyaguk. A kötet utolsó fejezete általános áttekintést nyújt Bécs kisebb kórházairól, alapításukról, történetükről és az ott működött jelesebb személyekről.

A kötet legnagyobb erénye, hogy aránylag rövid terjedelemben teljes képet nyújt Bécs kórház-történetéről, folytatva az előző kötetek hasonló színvonalát.

Kapronczay Károly

Klasen, Henk J.: *History of Free Skin Grafting*. New York, Springer-Verlag, 1981, 190 p. 44 ill.

A sebészeket mindig izgatta, hogyan lehet siettetni a nagy nyílt sebek gyógyulását, ám csak 1869-ben fedezte fel Reverdin hogyan lehet eredeti helyükről teljesen leválasztott bőrdarabokat átültetni. A szabad bőrátültetés ma a plasztikai sebészet egyik fő módszere, ennek fejlődését tekinti át a szerző 1950-ig, részletesen, jól tagoltan és gazdag bibliográfiával. A könyv, amely egyébként kibővített orvosdoktori disszertáció, elsősorban sebészek érdeklődésére tarthat számot.

Bánóczy Erika

Larsen, Qivind: *Eighteenth Century Diseases, Diagnostic Trends, and Mortality*. Oslo, Universitas Osloensis, 1979. 29 p.

Az oslói egyetem kiadásában az egyetem orvostörténeti osztályáról jelent meg a fenti című, 26 oldalas, sokszorosított kézirat, egyszerű kivitelű, sárga borítású, kis füzet, melyet 3 oldalas irodalomjegyzék egészít ki. A 18. század betegségeit, diagnosztikus irányzatait és mortalitását tárgyaló munka eredetileg 1979 júniusában az Északi Demographiai Symposionon hangzott el, és valamivel rövidebb formában a kongresszus kiadványában már megjelent. A bevezetőben a szerző köszönetet mond a berlini Arthur E. Imhof professzornak az előadás előkészítésében nyújtott értékes megjegyzéséért.

Tárgyalja többek között a 18. századi mortalitás jellemzőit, a betegségek és mortalitás összefüggéseit, a mortalitási hullámok természetét, a halálokokat külön Norvégiában és külön Svédországban, a mortalitást és annak történelmi értelmezését, részben szervrendszerek szerint, a betegségek kölcsönhatását stb. A szerző arra a következtetésre jut többek között, hogy abban a korban — tehát a 18. században — a diagnosisek főleg symptomákon, jeleken alapultak, és ezt közvetlenül nem lehet összehasonlítani a későbbi időszak aetiologiai diagnosisaival.

A közel fél száz adatot felsoroló irodalyszövegekben magyar vonatkozással is találkozunk, így pl. a szerző idézi Acsádi és Nemeskéri könyvét, amely a budapesti Akadémiai Kiadónál 1970-ben jelent meg.

Honti József

Lebrun, Charles: *A method to learn to design the passions (1734)*. Los Angeles, The Augustan Reprint Society, University of California, 1980. 120 p. ill.

Az érzelmek művészi ábrázolásának problémája az ókorig nyúlik vissza. Charles Le Brun (1619—1690) XIV. Lajos korának „festő-diktátora” az általa alapított akadémián előadást tartott az arckifejezésekről. Előadásának jegyzetei és az arcképsorozat igen nagy hatással volt korának művészetére, 1734-ben John Williams fordításában megjelent angol nyelven, *Hogyan ábrázoljuk a szenvedélyeket* címmel, ennek reprint kiadása jelent most meg, A. T. McKenzie tömör, jegyzetekkel ellátott bevezető tanulmányával.

Bánóczy Erika

Lesky, Erna: *Meilensteine der Wiener Medizin. Grosse Ärzte Österreichs in drei Jahrhunderten*. Wien—München—Bern, Verlag Wilhelm Maudrich, 1981. 251 old.

A szerző különös vetületben ábrázolja azokat a korszakokat, amikor Bécs a medicina fejlődésének élvonalába került, és hatása kisugárzott egész Európára. Nagy orvosegyéniségek fémjelzik ezt a képet, a Habsburg Birodalom és Európa számos országának fiai jelentik a határkövet, amelyek a betegágyak melletti küzdelemben és nem a tudós kabinetekben kristályosodtak ki.

A kötet nem orvostörténelem a szó szoros értelmében. Mivel a szerző súlyt helyez a társadalmi háttér bemutatására, ami a vezető orvosok származásától kezdve a kórházak és klinikák munka- és életfeltételeit, sőt a beteganyag szociális hovatartozását is magába foglalja, valamint a kapcsolatot a mindenkori kulturális étellel — műfaját tekintve a szociokulturális orvostörténelem sajátos válfajaként határozható meg.

Van Swieten képviseli az első igazi határkövet a bécsi orvostörténelemben. Őt követi II. József, aki a betegellátás intézményeit fejlesztette, és ezzel megalapozta a betegágyak melletti medicinát. A haladás és megtorpanás időszakát — a 18. és 19. század elejéig — nagy orvosegyéniségek küzdelme jellemzi, akik a szociális berendezkedések terén, és bizonyos szakterületen, mint pl. a szemészetben, tudnak eredményt felmutatni. Minden igyekezet azonban hiábavalónak bizonyult az 1831-es kolerajárvány leküzdéséhez.

A második bécsi iskola és nagy hírű orvosai — köztük Semmelweis — ismét Bécsre irányítják Európa és a világ szemét. A patológia, sebészet különösképpen, de más szakterület is kidolgozza útmutató eredményeit.

Betegség és társadalom c. fejezetben a 19. század második felében a szegénység és betegségeinek definiálásakor a társadalom felelőssége is megfogalmazást nyer. Ekkor alakul ki Bécsben, európai viszonylatban élvonalban, a társadalomorvostudomány, és a foglalkozási betegségek háttere is megvilágításra kerül.

A kötet másik felét az egyes szakterületeknek — szemészet, orr-fül-gégészet, nő- és gyermekgyógyászat, járványtan, radiológia, ideggyógyászat és -sebészet, valamint a pszichoterápia — és kimagasló képviselőinek, munkásságuknak szenteli a szerző.

Az elmúlt évszázadokban Bécs sokat tett a medicina haladásáért. Az egyetemesség, ami az orvost az uralkodóházhoz, a vezető arisztokrata családokhoz és a gyári munkásokhoz egyidőben köti, a szerző szerint, a bécsi medicina legjellemzőbb sajátossága. A kötet szövegével egyenértékű az illusztrációs képanyag, amely sok esetben e könyv lapjain kerül első ízben a nyilvánosság elé.

Rákóczi Katalin

The Letters of Marsilio Ficino. Translated by members of the Language Department of the School of Economic Science, London. Volume 2. (Liber III.), Volume 3. (Liber IV.), London, Shephard-Walwyn, 1981—82. 121 és 162 p.

Marsilio Ficino, humanista orvos és filozófus (1433—1499) leveleinek angol fordítását a londoni School of Economics „nyelvi lektorátusa” készítette el. A végzett munka magas színvonalát nem csak a szöveg szépsége, a kritikai apparátus nagysága és a tudós — magyar vonatkozásokat is kiemelő — bevezető bizonyítja, de az a tény is, hogy a fordítók részint az eredeti corvinákból, részint a Medici-könyvtárban található Ficino-kéziratokból dolgoztak.

Ficino, Cosimo Medici, Lorenzo Medici és Mátyás kedveltje (leveleinek két könyvét is a magyar királynak ajánlja), a platóni akadémia tanára, Platón és Plotinosz kiadója és fordítója, a *Theologia Platonica* szerzője lényének és műveltségének legjavát adja e retorikus tökélyű, mégis emberi levelekben, melyek célja főként az olvasók erkölcsének tökéletesítése. A levelekben gyakran föl-fölbukkannak Ficino orvosi-természettudományos műveltségének bizonyítékai, s orvostörténeti szempontból különösen érdekes a 3. könyv 14. levele, amely az orvostudomány dicséretét zengi, s szinte maga sem más, mint egyfajta orvostörténeti összefoglaló.

A gyönyörű kiállítású kötetek (fedelükön corvina-részletekkel) dicséretére válnak kiadóiaknak. Kár, hogy az eredeti — latin nyelvű — szöveg nem szerepel, legalább függelékként, a könyvekben.

Magyar László

Lozoya, X.—Lozoya, M.: *Flora medicinal de Mexico. Primera Parte: Plantas Indígenas.* Mexico, Instituto Mexicano del Seguro Social, 1982. 309 p.

Népes kutatógárda végzi a nagy munkát: Mexikó gyógynövény-faunájának föltérképezését. A vállalkozás első kötete a belföldi eredetű gyógynövényekről szól. Az efféle vállalkozásokat, mint azt a bevezető írja, egyrészt a neogalénikus (természetes) gyógyszerek reneszánsza indokolja. E reneszánsz oka nem csak a diétetikus gyógymódok terjedése, hanem a gyógyszer-alapanyagok és a gyógyszergyártó berendezések drágulása is. Másrészt a mexikói népi gyógyászat adatainak földolgozatlansága is fontossá tette e könyv megírását. A bevezető beszámol a tárgyalt növények múltbeli fölhasználásának területeiről, majd áttekinti e növények eddigi leírásait kimutatva ezek hiányosságait.

A folytatásban az egyes gyógynövények neve alatt olvashatunk gyógyhatásukról, történetükről, megismerhetjük botanikai jellemzőiket (tudományos név vagy nevek, külső jellemzők), megismerkedhetünk termőterületükkel, természetési lehetőségeikkel s népi neveikkel is. A leírásokat a tárgyszó szakirodalmának története és bibliográfiája zárja. A kiadvány végén a népi elnevezések, a kémiai összetevők és a botanikai nevek indexe olvasható.

Ez a rövid és (a gyógyszergyártásban is) hasznos könyv alkalmas arra, hogy érdeklődést keltsen a sorozat további kötetei iránt, hiszen még a laikusnak is föltűnik a szöveg remek szerkesztése és világos tömörsége. Illusztrációkkal talán még értékesebb lehetne ez a mű.

Magyar László

FOLYÓIRATOKBÓL

HISTORY AND PHILOSOPHY
OF THE LIFE SCIENCES

Vol. 4. No. 1.

Castellani, Carlo: *Ontogenesi di una dissertazione: Le „Osservazione e sperienze sui vermicelli spermatici...” di L. Spallanzani.* (125—157 pp.) A cikk szerzője Spallanzani műveinek hivatott tolmácsolója, hiszen 1978-ban ő volt az utóbbi idők egyik legszínvonalasabb Spallanzani kötetének válogatója és kiadója. Bár Spallanzani nem rendelkezett orvosi képesítéssel, kutatásai mégis igen fontosak az orvosi fiziológia fejlődését tekintve, a kísérleti fiziológia megteremtőjének tekinti az orvostörténelem. Első, komoly visszhangot kiváltott vitáját az ősnemzés cáfolata jegyében folytatta Georges Louis Leclerc Buffon (1707—1788) francia és John Tuberville Needham (1713—1781) angol természettudósokkal. Ezzel kapcsolatban, illetve ezeket a kutatásokat továbbfejlesztve, kísérleteket végzett különféle állati, majd az emberi petével, kimutatta az ondószál szerepét a megtermékenyülésben. E témában végzett kutatásait írta le Spallanzani a címben jelzett munkában, amely az 1770—1773 közötti kísérleteinek pontos analízálása. Lépésről-lépésre beszámolt kísérletek végzéséről és a levont következtetésekről. A cikk szerzőjének módja volt arra, hogy eredeti Spallanzani kéziratokat is vizsgálat alá vessen, amelyeket Reggio Emiliában, a „Biblioteca Panizzi”-ban bocsátottak rendelkezésére. Ezzel lehetővé vált, hogy mintegy a gondolat születésétől fogva a kísérletek vívódásait is figyelemmel kísérhesse és bemutathassa, a később könyvalakban megjelent Spallanzani tanulmánnyal összevetesse.

Kapronczay Katalin

MEDIZINHISTORISCHES
JOURNAL — 1981

Band 16. Heft 1—2.

Paracelsusról szóló tanulmányokat közül a folyóirat dupla száma. A szerzők neves kutatók, akik eredeti kéziratok alapján kívánják ezt a hatalmas életművet értékelni. Paracelsus életművének kritikai kiadásához azonban alapvetően fontos kérdések várnak tisztázásra. Erre az eléggé hálátlan feladatra vállalkoznak a cikkek szerzői. Munkájukat erős kritikai szellem jellemzi, bátor szembenézés az eddigi értékeléssel, az érvényben lévő nézetekkel, helyenként már-már deheroizáló szigorúsággal. Ez a kritikai alapállás vonatkozik az eddigi értékelésre, műveinek kiadásaira és a kommentárookra. A közzétett tanulmányok teológiai-filozófiai kérdéseket, valamint nyelvet-stílusát és lexikográfiáját érintik elsősorban, de foglalkoznak olyan kérdésekkel is, mennyiben vitte előbbre a gyógyszerészet, alkímia tudományát a maga idejében.

Rosner, Edwin: *Hohenheims Bergsuchtmonographie.* (20—52. p.) Karl Sudhoff egyik legjellegzetesebb Paracelsus-műnek nevezte, amely egymagában elegendő a halhatatlansághoz. Az orvostörténetírás elfogadta ezt az értékelést. A cikk szerzője szövegkritikai elemzéssel és az életrajzi adatok pontosításával az alábbi véleményt képviseli: a monográfia pontos datálása ma már nem lehetséges. Az első könyv 1520-ban íródott, a traktátusok hamarosan azután, de a salzburgi tartózkodása előtt még. A negyedik könyv nem Paracelsus műve, valószínűleg valamelyik tanítványtól származik, és az 1560-as években kapta a ránk maradt formáját. A cikk a művek eredetiségére kíván rávilágítani, és hangsúlyoz-

za azt a kritikai eljárást, amit minden egyes Paracelsus-műnél el kell végezni.

Blaser, Robert-Henri: Ulrich Gyger, sin diener. Versuch einer biographischen Rekonstruktion. (53—66. p.) A baseli Állami Levéltárban található egy jegyzőkönyv, amely két strassburgi polgár pereskedése révén véttetett fel. Az egyik fél, Ulrich Gyger, Paracelsus famulusa vagy asszisztense volt. Ez szolgál kiindulópontnak az életrajzi adatok további kutatásához. A tanítványokról sem Paracelsus, sem az utókor nem nyilatkozott elismerően de soraikból kiemelkedik Ulrich Gyger, aki orvosként és közvetítőként igen nehéz átmeneti időszakban megbecsülést szerzett a névnek.

Paracelsust anyanyelven történő oktatásáért már a kortársai is elítélték, de már életében megindultak a kutatások arra vonatkozóan, mivel érte el az addig páratlan sikereket. Bátorsága mellett a nyelvi készségére is felfigyeltek a kortársai, és halála után kezdetét vette életművének értékelése, elemzése. Az alábbi cikkek nyelvi elemzéseket nyújtanak.

Telle, Joachim: Die Schreibart des Paracelsus im Urteil deutscher Fachschriftsteller des 16. und 17. Jahrhunderts. (78—100. p.) Általánosan elfogadott nézet, hogy Paracelsus a gyógyszerészeti, alkímiai és az általános orvosi nyelvet, annak szókincsét jelentősen gazdagította, és alkalmassá tette a latin szövegek értelem szerű tolmácsolására. Kortársai nem értékelték anyanyelvű írásait, a paracelzisták pedig latinra fordítják a szövegeket, hogy a szakvitákba bekapcsolódhassanak. A szerző K.H. Weimann véleményét kérdőjelezi meg, aki azt a nézetet képviseli, hogy „rendkívüli mértékben” gazdagította a német szakpróza nyelvét. Alapos filológiai elemzések kellene még e kérdés tisztázására.

Weimann, Karl-Heinz: Paracelsus-Lexikographie in vier Jahrhunderten. (167—195. p.) A szerző a szótárakat, szakszótárakat, lexikonokat veszi számba kronológiai sorrendben, és értékeli a lexikográfia történetét különös tekintettel a 20. századra. Weimann a Paracelsusi nyelv legismertebb kutatója, jó áttekintést és bibliográfiát közöl a téma alapos feldolgozásához.

A következő cikkek a világnézetére, természetfilozófiájára vizsgálnak rá, és megkísérik a mágiával és alkímiával való munkásságát értékelni.

Rudolph, Hartmut: Schriftauslegung und

Schriftverständnis bei Paracelsus (101—124. p.); *Miller-Guinsburg, Arlene: Paracelsian Magic and Theology. A Case Study of the Matthew Commentaries.* (125—140. p.) A cikkek szerzői Paracelsus bibliai kommentárjait elemzik. Mivel életrajzi adatai elég hiányosak, nem tudhatjuk, mi motiválta mélyen vallásos meggyőződését. A reformáció villongásai gondolkozásra késztették, de nem rendítették meg a világnézetét. Ama kevés tudós közé tartozott, aki össze tudta egyeztetni a természetfilozófia felismeréseit a teológiai bölcseséggel és sajátos világnézetét ötvözte e tanításokat.

Schneider, Wolfgang: Arzneirezepte von Paracelsus. (151—166. p.) Paracelsus számtalan receptet írtatott hosszú évtizedes munkássága alatt, de csak egy írása maradt fenn a bécsi Staatsbibliothek tulajdonában, amelyen kétséget kizáróan három gyógyszerösszeállítás szerepel. Gesner már a maga korában rámutatott arra, hogy munkásságának ez a része megoldhatatlan feladat elé állítja az utókort. A közvetlen források hiányában a paracelzisták lejegyzései, műveiben szereplő leírások is mérvadók, de csak sommás ítéletre készíthetők a mai tudat. Annyi biztos, hogy Paracelsus neve a materia medica történetében előkelő helyet foglal el.

Bd.16. Heft 3.

Weisser, Ursula: Ibn Qaiyim al-Ğauziya über die Methoden der Embryologie. (227—239. p.) A Korán tanítása szerint minden tudás istentől ered és része a kinyilatkoztatásnak. Az arab orvostudomány fogékony volt a tudományos felismerések iránt, de elzárkózott minden profán tudásanyagtól, az antik filozófiától, természettudományoktól, ha azok ellentétben állottak a Korán tanításával. Ez az ellentét jut kifejezésre Ibn Qaiyim al-Ğauziya műveiben, aki a gyermeknek az anyaméhben belüli fejlődéséről szóló koráni tanítást összeveti a Corpus Hippocraticummal. Részletkérdésekben az arab orvosok már eljutottak a Korán bírálatához, de ez a bátorság a mi szerzőnknel hiányzik. A görög tudomány hiányosságait felismerte, annak pontosabb megfogalmazására nem vállalkozott, tudománykritikai eljárását a vallásos meggyőződése hátterbe szorította.

Oldenburg, Dieter: Georg August Bertele (1767—1818) und die Arzneimittellehre der

romantischen Naturphilosophie. (240—256.p.) Az első kísérlet a gyógyszerek rendszerezésére természetfilozófiai alapon W. Schelling, K.J. Kilian és S. Wolf nevéhez fűződik. Az ő munkásságukat folytatja G.A. Bertele, aki a romantika korának egyik kiemelkedő teljesítményét nyújtotta. Tevékenységének jellemzője az elmélet és gyakorlat közti szintézis megteremtése volt, amelynek első lecsapódását a dinamikus gyógyszerian kézikönyvének megírása jelentette. Páratlan népszerűségnek örvendett. A metamorfózis- és polaritás elvének gyógyszerészeti alkalmazása a természetfilozófia talaján már a továbbfejlődés útját és irányát is magában hordozta.

Popp, Ludwig: Die Fleckfieber-Epidemie in Kulmbach im Jahre 1793. (257—269. p.) A francia forradalom által kiváltott koalíciós háborúk idején a fogolytáborokban kitört járványok sok katona halálát okozták. 1792—93-ban Kulmbach a francia hadifoglyok között kiütéses tifusz terjedt el, melynek a helyőrség orvosa, a város chirurgusa és seborvosa is áldozatul esett. A cikk a fogolytábor egészségügyi helyzetével foglalkozik, és elemzi a fertőzés elterjedésének okait.

Winau, Rolf: Ernst Haeckels Vorstellungen von Wert und Werden menschlicher Rassen und Kulturen. (270—279.p.) A szerző szerint Haeckel bizonyítékokat látott Darwin elméletében arra, hogy az ember csak graduálisan és nem lényegét tekintve különült el az állatösköztől. Az evolúciót Haeckel elsősorban filozófiai értelemben értelmezi. Az embereket alkutak, életmódjuk stb. szerint kategorizálja, a kategóriákat még differenciálja. Megpróbálkozik a fajok topográfiai és geneológiai összefüggéseinek feltérképezésére. Rámutat a létért való küzdelem jelentőségére az emberiség fejlődése során. Szerinte a fejlődés vonala bár töretlen, ingadozás, hullámvás azonban előfordulhat. Egy nép kiemelkedő sikerét nem a gonviseléssel magyarázza, hanem az alkalmazkodás és kiválasztás elvére vezeti vissza. Haeckel szerint az emberiség fejlődése csúcspontján új morált alakít ki, amely elősegíti a biológiai kiválasztást, vagyis a betegeket és tehetetleneket a társadalom szempontjából hasznos és célszerű szempontok alapján likvidálja. Példának a spártai nevelést említi. Az orvostudomány és egyházak szelektíven hatnak, mert az életnek „minden áron” való megtartását hirdetik. Ezek a nézetek — a cikkszer-

zője szerint — Haeckelt a szociáldarwinisták soraiba állítják. Az amerikai kutatás Haeckelt a nemzetiszocializmus előfutárának nevezi.

Bolle, Fritz: Monistische Maurerei. (280—301. p.) 1906-ban hozták létre az első német monista páholyt — Haeckel értelmezésében — „A Felkelő Nap Szabadkőműves Szövetség” címmel. Célja az egyházi befolyás ellensúlyozása, a tudományos befolyás erősítése és az ember felemelkedésén való munkálkodás. Folyóiratuk, jól szervezett apparátusuk erős egységet teremtett. 1912-ben már csak egyházellenességük kap hangot az írásaikban. A szerző e monista páholy szociális összetételét és tevékenységét méltatja. 1933-ban minden szabadkőműves páholy megszűnt. 1945 után történtek még kísérletek e szervezetek felújítására, de a Haeckel-féle monista elindulástól, mintegy harminc éves történetével, egy fejlődési korszak lezárult.

Rákóczi Katalin

MEDIZINHISTORISCHES JOURNAL — 1982

Band 17. Heft 1—2.

Az orvostörténet és az orvosi megismerés ismeretelméleti kérdéseit vizsgálja Nelly Tsouyopoulos esettanulmánya Ludwik Fleckről, az *Auf der Suche nach einer adequate Methode für die Geschichte und Theorie der Medizin.* (p. 20—37). A lengyel orvoskutató, Ludwik Fleck 1935-ben megjelent ismeretelméleti munkája a szifilisz kórokozójának felfedezéséről a kriticiista gondolkodásmód iskolapéldája. A régen elfeledett mű napjainkban új kiadásban jelent meg, s szerzőjéről több tanulmány készült. Fleck a tudományos kutatás és a tiszta logikai érvelés struktúrájának különbségét bizonyította a Wassermann-reakcióhoz vezető lépések téves következtetésekre való bontásával. Gyakorlati példákkal is alátámasztott érvelését, amely szerint az új tudományos eredmény megszületése után következett be a logikai bizonyítás. A kör fogalmi elemzése, az adott tudományos szakon belüli előítéletek és a kutatási folyamatot befolyásoló általános nézetek olyan láncolatot alkotnak, melyekből mintegy véletlenszerűen ugrik ki a végeredmény. A cikk írója szerint ebben a pontban

Flecknek csak részben volt igaza, helyesebb lenne inkább azt állítani, hogy az egyes rész-eredmények, noha önmagukban helyesek voltak, megelőzték az őket átfogó végleges fogalmi kifejtést.

Regelmann, Johann-Petr: Struktur des Arguments als Struktur der Geschichte—oder: Paradigm lost! (p. 39—62.) című tanulmányában ugyancsak episztemiológiai kérdésekre keres választ. Az evolúció tanának változását vizsgálva, a teleológikus mozzanatok időnkénti hullámgörbéjén túl a kutatók személyiségének szerepére hívja fel a figyelmet, amelynek hatását az elmélet alakulásában még az előbbinél is fontosabbnak tartja. Mindez nem a pszichologizmusozhoz vezető út, sokkal inkább

a biológiai érvek tényleges struktúrájának a kihangsúlyozása.

Lenhardt, Friedrich: Zur Ikonographie der Blutschau (p. 63—78.) címmel a középkori orvosi diagnosztika egyik módjáról, a vérlátásról és ennek képi ábrázolásáról ír, míg J.P. Coubert a 18. századi francia társadalom, s ezen belül Bretagne orvosellátottságáról ad képet. (*Die Medikalisierung der französischen Gesellschaft am Ende des Ancien Regime*. p. 89—114.)

Érdeklődésre tarthat még számot *Volker Zimmermann* közlése a poroszországi zsidó orvosok és sebészek különös esküjéről (p. 78—89.).

Tamáská Péter

ÚJ ORVOSTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Az USA Kentucky-i egyetemén új orvostörténeti folyóirat indul 1985. januárban. A kéthavonként megjelenő lap szívesen fogad kéziratokat, amint szerkesztőségének folyóiratunkhoz eljuttatott értesítése hírül adja.

CALL FOR MANUSCRIPTS

W. B. Saunders announces the publication of *Medical Heritage*, a juried, bimonthly journal devoted to medical history and medicine and the humanities. Publication will begin in January of 1985. Please submit manuscripts and illustrations (color or black and white) in triplicate to Sharon Romm, M. D., Division of Plastic Surgery, University of Kentucky Medical Center, Room MN275, 800 Rose Street, Lexington, Kentucky 40536. An honorarium will be awarded for each article accepted for publication.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. József Antall, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest, H-1023 Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20—25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or be numbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1—2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Forty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, etc., and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest H-1023 Török u. 12. Hungary.

